

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА
ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

На правах рукопису

РАДЧЕНКО АЛІНА ЮРІЇВНА

УДК 342.5

ПРАВОВИЙ СТАТУС РЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ
ЯК ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття
наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Яковюк Іван Васильович,
доктор юридичних наук, професор

Харків – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. РЕЛІГІЙНІ ОБ’ЄДНАННЯ ЯК ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ	11
1.1. Релігійні об’єднання як специфічний суб’єкт громадянського суспільства ...	11
1.2. Конституційне право людини на свободу віросповідання і свободу об’єднання як основа правового статусу релігійних організацій	42
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ РЕЛІГІЙНИХ ОБ’ЄДНАНЬ	87
2.1. Правові основи створення і функціонування релігійних об’єднань	87
2.2. Поняття і елементи правового статусу релігійних об’єднань	116
2.3. Основні напрями розвитку вітчизняного законодавства про релігійні об’єднання	143
ВИСНОВКИ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	176

ВСТУП

Актуальність теми. Релігійні об'єднання, виступаючи інституційною формою виразу релігії, створюються і функціонують насамперед заради задоволення релігійних потреб людей. У цьому полягає їх соціальне призначення. Такі об'єднання покликані займатися також благодійницькою, виховною, освітянською, соціально-захисною та іншими видами діяльності, що може мати конструктивний вплив на розвиток держави і суспільства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1917 до 2015 року, рельєфно відображаючи своєрідність впливу права на релігійні відносини. Визначення нижньої межі пов'язане з руйнацією Російської імперії і створення умов для національно-визвольних змагань в Україні. Виокремлення верхньої хронологічної межі зумовлене радикальними змінами в усіх сферах суспільного життя, зокрема й релігійній, які розпочалися з Революції гідності і сьогодні втілюються в процесі приведення законодавства України у відповідність з європейськими правовими стандартами.

Послідовне витиснення релігії із суспільного життя в СРСР призводить до занепаду релігійної свідомості, обмеження свободи віросповідання, докорінної зміни правового статусу релігійних об'єднань. Лібералізація суспільного життя на початку 1990-х років принципово змінює ситуацію – з прийняттям закону «Про свободу совісті та релігійні організації» (1990 р.) на пострадянському просторі розпочинається «релігійний бум». Така тенденція закріпилася і розвинулася після розпаду СРСР і утворення незалежних держав, прийняття якими прогресивного законодавства про віросповідання відкрило шлях релігійним об'єднанням до реєстрації, що сприяло їх перетворенню на впливовий інститут громадянського суспільства. Відтак постало не лише глобальне питання про визначення місця і ролі релігії в суспільстві й державі, але й більш прагматичне питання стосовно визначення правового статусу суб'єктів релігійної діяльності.

У юридичній літературі радянського періоду основна увага правників зосереджувалася на розгляді, як правило, майнових аспектів правового статусу релігійних об'єднань, а також аналізі вітчизняного законодавства, що регулювало державно-конфесійні відносини. З часу здобуття Україною незалежності актуальність розробок проблематики правового статусу релігійних об'єднань помітно зростає, що обумовлено низкою факторів. По-перше, це пов'язано з підвищенням ролі релігійних організацій у суспільному житті України, про що свідчить динаміка зростання кількості релігійних організацій, а також високий і стабільний рівень довіри до них з боку громадян. По-друге, в Україні зростає чисельність конфліктів між різними конфесіями, які мають не стільки релігійний, скільки політичний та майновий характер. За цих умов прагнення держави нормативно визначити статус релігійних об'єднань і забезпечити контроль за його дотриманням слід розглядати як передумову успішного розвитку суспільства і держави. По-третє, приєднання України до Ради Європи зумовило необхідність вивчення та застосування практики Європейського суду з прав людини, пов'язаної з порушенням релігійної свободи, яка гарантована ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Якщо на пострадянському просторі проблема правового регулювання діяльності релігійних об'єднань розроблена достатньо ґрунтовно завдяки монографічним дослідженням І. О. Куніцина, Г. П. Лупарева, Р. А. Підопригори, М. О. Щапова та ін., то в Україні такі спеціальні розробки не проводилися. Окремі аспекти правового статусу релігійних об'єднань висвітлюються в підручниках та аналітичних матеріалах, а також піднімаються в працях В. В. Бедь, Д. О. Вовка, Ю. Г. Кальниша, Л. Р. Наливайко, О. З. Панкевича, В. М. Петрика, С. П. Рабіновича, Г. Л. Сергієнко, С. В. Сьоміна, Ю. Ю. Фисуна, В. Д. Фучеджи, Л. В. Ярмол та ін.

Водночас у вітчизняній юриспруденції практично відсутні наукові праці, присвячені загальнотеоретичному дослідженню питань визначення правового статусу релігійних об'єднань, їх розгляду як інституту

громадянського суспільства. Усе це й зумовлює актуальність проведеного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України у межах фундаментальних тем «Методологічні засади дослідження прав людини та їх державного захисту в Україні» (державна реєстрація №0111U002531). Тема дисертації затверджена вченою радою НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, протокол №10 від 24 жовтня 2012 років.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є визначенням правового статусу релігійних об'єднань як колективної форми реалізації свободи віросповідання в умовах функціонування громадянського суспільства та різних моделей відносин між державою і релігійними конфесіями.

Для досягнення зазначеної мети поставлені й послідовно вирішуються такі основні задачі:

- охарактеризувати систему нормативно-правової регламентації суспільних відносин у сфері релігії;
- визначити риси, що розкривають специфіку релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства та особливості їхнього конституційно-правового статусу;
- уточнити перелік і зміст функцій релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства;
- визначити специфіку правового статусу неформалізованих релігійних об'єднань;
- установити юридичний зміст свободи віросповідання;
- розкрити зміст принципу автономії релігійних організацій як складового елементу свободи віросповідання;

- дослідити зміни у наукових уявленнях і законодавчому закріпленні правового статусу релігійних організацій в Україні на різних етапах її державно-правового розвитку протягом ХХ–ХХІ ст. з метою виявлення закономірностей трансформації моделі державно-конфесійних відносин;

- визначити правові позиції Європейського суду з прав людини по справах, пов'язаних зі створенням й діяльністю релігійних об'єднань;

- сформулювати науково обґрунтовані пропозиції, спрямовані на удосконалення правового регулювання суспільних відносин у релігійній сфері.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі створенням і функціонуванням релігійних об'єднань.

Предметом дослідження є правовий статус релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства.

Методи дослідження. Підґрунтя методології дослідження становлять міждисциплінарний і комплексний підходи до аналізу правового статусу релігійних об'єднань, які полягають у застосуванні філософських підходів, загальнонаукових і спеціально-наукових методів, зумовлених специфікою теми дисертаційної роботи та поставленими задачами. Діалектичний метод використовувався для виявлення тенденцій у розвитку правового регулювання свободи віросповідання. Системний метод застосовувався при розробці гносеологічних, понятійних і методологічних проблем визначення правового статусу релігійних об'єднань. Антропологічний метод був спрямований на розкриття антропоцентричних основ усталеної практики Європейського суду з прав людини. Герменевтичний метод використовувався під час тлумачення джерел національного права, судової практики в аспекті визначення змісту правового статусу релігійних об'єднань, а також таких понять, як свобода віросповідання, релігії, совісті. Для дослідження особливостей правового регулювання свободи віросповідання використовувався історичний метод. Для уточнення змісту окремих правових понять застосовувався формально-юридичний метод. Порівняльно-правовий метод став у нагоді при вивченні зарубіжного досвіду регулювання відносин, пов'язаних з особливостями

законодавчого регулювання правового статусу релігійних об'єднань, а також практики судового захисту свободи віросповідання на національному та регіональному рівнях. Визначення перспектив розвитку законодавства стосовно реалізації права на віросповідання базувалося на методі правового прогнозування. За допомогою методу узагальнення судової практики розкрито механізми захисту свободи віросповідання у національній юрисдикції та юрисдикції Європейського суду з прав людини.

Теоретичним підґрунтям роботи є наукові праці у галузі філософії, теорії та історії держави і права, прав людини, науки міжнародного публічного та європейського права, конституційного права, релігієзнавства, соціології, політології та ін.

Нормативно-правову основу роботи становлять міжнародно-правові акти, конституційне і поточне національне законодавство.

Емпіричну базу дослідження становлять доповіді Парламентської Асамблеї Ради Європи, Державного департаменту США і омбудсмена України, інформаційні звіти і методичні рекомендації органів державної влади України, а також проаналізовані матеріали близько 40 рішень Європейського суду з прав людини щодо релігійної свободи, аналіз яких дозволив сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства з питань свободи віросповідання та підвищення ефективності практики його застосування.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є першою у вітчизняній юридичній науці науково-дослідною працею, в якій представлено цілісне бачення правового статусу релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства. У рамках дослідження одержано такі результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист.

Уперше:

- визначено, що специфіка релігійного об'єднання як інституту громадянського суспільства зумовлена особливими принципами, цілями та функціями їх створення та діяльності, характером відносин з громадянами (віруючими) і державою;

- розкрито зміст принципу автономії релігійної організації як необхідної складової свободи віросповідання через виокремлення таких його елементів: а) можливість вільного створення релігійних організацій; захист від необґрунтованої заборони діяльності з боку державних органів; б) можливість вільно, на основі власних критеріїв вибирати духовних лідерів; в) можливість вільного, без отримання додаткових дозволів від державних органів проведення релігійних обрядів і церемоній; г) свобода у вирішенні внутрішньо-організаційних питань; г) вільне вирішення питання членства в релігійних організаціях;

- виявлено і обґрунтовано тенденцію стосовно перегляду критеріїв, відповідно до яких обирають духовних лідерів релігійних організацій, свідченням чого є надання окремими конфесіями дозволу на рукоположення жінок та членства представників ЛГБТ спільноти.

Удосконалено наукові положення стосовно:

- визначення системи нормативно-правової регламентації суспільних відносин у сфері релігії в сучасній демократичній державі, яка включає два сегменти правового регулювання: з одного боку, це норми міжнародного права, а з другого – національного (конституційного та інших галузей) права; а також сегмент норм, що належать до інших, неправових, систем нормативного регулювання (релігійного права);

- характеристики принципу інституційної диференціації як елементу світськості держави, зміст якого розкривається через такі вимоги: рівність всіх релігій; релігійні організації не виконують функції державних органів; світський характер державної служби; світський характер державної (комунальної) освіти; заборона на здійснення державної фінансової підтримки релігійних організацій; діяльність органів державної влади і органів місцевого самоврядування не супроводжується публічними релігійними обрядами й церемоніями; держава не контролює ставлення своїх громадян до релігії й не враховує релігійну приналежність конкретних громадян; релігійні об'єднання не втручаються у державні справи;

- змістовного розмежування понять «релігійна свобода», «свобода совісті» і «свобода віросповідання», а також «церква», «релігійна організація», «релігійна громада» і «релігійне об'єднання» та сфери їх застосування у вітчизняному законодавстві;

- обґрунтування необхідності дотримання вимоги стосовно державно-церковної автономії в умовах претензії релігії на універсальність і абсолютну, ексклюзивну істину;

- визначення переліку функцій релігійних об'єднань (інтегрування віруючих в єдину спільноту заради колективного здійснення свободи віросповідання; захисту свободи віросповідання і пов'язаного з нею комплексу прав; представництва інтересів релігійних спільнот у відносинах між собою; представництва інтересів віруючих у відносинах з державою; арбітражна функція; нормотворча функція) і уточнення їх змісту;

- підходів до нормативно-правового регулювання трудових відносин у релігійних об'єднаннях, що не передбачають створення і функціонування в них профспілок, які можуть провокувати напруження в межах церковної організації.

Набули подальшого розвитку наукові положення стосовно:

- включення до структури правового статусу законних інтересів і юридичної відповідальності суб'єкта права;

- трансформації вітчизняної моделі державно-церковних відносин у бік більшої кооперації, на що, зокрема, вказує запровадження інституту капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України, та військових капеланів у Збройних Силах України.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вони становлять основу для подальших наукових розробок у цій сфері і можуть бути використані:

у науково-дослідницькій сфері – для подальшого вивчення проблемних питань щодо визначення правового статусу релігійних об'єднань у різних правових системах;

у нормотворчій діяльності – у процесі розроблення проектів нормативно-правових актів і вдосконалення законодавства України;

у сфері правозастосовної діяльності – для обґрунтування рекомендацій щодо застосування правових норм, якими закріплюються основи правового статусу релігійних об'єднань;

у навчальному процесі – при підготовці навчальної літератури з теорії держави і права, конституційного права України, міжнародного захисту прав людини, релігієзнавства у ході викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика її застосування».

Апробація результатів дисертації. Висновки і рекомендації, сформульовані в дисертаційному дослідженні, обговорювалися на науковому семінарі НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Основні результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на п'яти міжнародних наукових конференціях, зокрема: «Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики» (м. Чебоксари, 12 грудня 2013 р.), «Проблеми правової інтеграції: глобальний, регіональний і національний контекст» (м. Харків, 2 жовтня 2014 р.), «Актуальні проблеми державного, регіонального та муніципального управління в контексті модернізації української державності» (м. Харків, 16 жовтня 2014 р.), «Статегія проведення конституційної реформи в умовах інтеграції України до ЄС» (м. Харків, 20 травня 2015 р.), «Конституція як основа розвитку правової системи. VIII Тодиківські читання» (м. Харків, 2–3 жовтня 2015 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладені у десяти наукових публікаціях, з яких чотири статті опубліковано у фахових виданнях України, одна – у зарубіжному журналі, а також у тезах п'яти наукових доповідей на науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1

РЕЛІГІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

1.1 Релігійні об'єднання як специфічний суб'єкт громадянського суспільства

Характеристика релігійних об'єднань як специфічних суб'єктів громадянського суспільства вимагає привернення уваги до категорії «громадянське суспільство», окреслення авторського підходу до неї. Звичайно, у роботі не ставиться за мету розкрити зміст вчення про громадянське суспільство у повному обсязі, оскільки це складно зробити навіть у межах спеціального дослідження: мета дослідження – сформулювати адекватне операційне бачення громадянського суспільства.

Концепції громадянського суспільства є досить різними. Л. М. Панченко відмічає, що одні дослідники до громадянського суспільства відносять систему недержавних відносин, другі – суспільні зв'язки поза сферою політики, треті – сукупність виробничих відносин, що пов'язують громадян відносно сталими взаєминами. Спільним для всіх підходів є визнання функцій громадянського суспільства як джерела та інтенсифікатора демократичних рис і якостей, самого духу звільнення особи від державного диктату, як змістовної основи основ громадянського суспільства [144, с. 207]¹.

А. М. Колодій, у свою чергу, доводить, що громадянське суспільство – це самоорганізована й саморегульована, автономна сфера громадського життя, у якій функціонують добровільні громадські об'єднання, виникають суспільно значущі ініціативи, формується соціальний капітал (довіра, норми, мережі і навички соціальної взаємодії та солідарності) і, в разі потреби, «виставляються»

---

¹ [144] Панченко Л. М. Взаємодія і взаємозалежність громадянського суспільства і держави / Л. М. Панченко // Гілея: Науковий вісник. – 2011. – Вип. 51 (9). – С. 207.

вимоги політичним суб'єктам та структурам державної влади [139, с. 127]¹. В іншій роботі А. М. Колодій зазначає, що громадянське суспільство характеризується трьома основними ознаками: демократичністю; соціальною спрямованістю; урегульованістю соціально справедливим правом [69, с. 13]².

На думку О. В. Петришина, громадянське суспільство – це сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань (інституцій), які діють на засадах самоврядування і за посередництва яких індивіди реалізують належні їм невід'ємні права [150, с. 10]³. Те, що серцевиною громадянського суспільства є згадані громадські об'єднання, безумовно, заперечень не викликає. Тим не менш, вважаємо, що громадянське суспільство не варто сприймати вузько інституційно (тобто як сукупність громадських об'єднань). Ці об'єднання мають породжувати і одночасно накладатися на відповідну сферу відносин, суспільний фон, соціальну (і державно-правову, зокрема) культуру – культуру автономії індивідів й їх об'єднань, культуру непорушності прав і відповідального до них ставлення, культуру поваги держави до такої автономії і таких прав. Тільки тоді виникає і розвивається феномен громадянського суспільства. Власне низьким рівнем такої культури, а не лише атомізованістю суспільства та відносно невеликою кількістю горизонтальних добровільних об'єднань громадян, обумовлені і проблеми становлення і функціонування громадянського суспільства в Україні [226]⁴.

На думку С. П. Погребняка і Д. В. Лук'янова, громадянське суспільство – це особлива автономна суспільна сфера, відокремлена від держави, економіки та сім'ї, що передбачає створення і функціонування добровільних і самоврядних інституцій, які сприяють громадянам в їх вільному розвитку та самореалізації, формують уявлення про спільні інтереси і загальне благо,

¹ [139] Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков та ін. / за заг. ред. А. Колодій. – К. : Ай Бі, 2004. – С. 127.

² [69] Колодій А. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови / А. Колодій // Право України. – 2010. – № 7. – С. 13.

³ [150] Петришин О. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин / О. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4. – С. 10.

⁴ Див. про це: [226] Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе; пер. с англ / Марк М. Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 191 с.

здійснюють громадський контроль над іншими суспільними сферами [218, с. 313]¹. Як бачимо, у цьому визначенні врахований вже наведений момент, коли інститути громадянського суспільства розглядаються у нерозривному зв'язку із самою сферою індивідуальної і суспільної автономії. Слід також погодитись із тим, що громадянським суспільством є об'єднання, які не пов'язані з державним сектором, економікою і сім'єю [218, с. 313]².

Окремі автори прагнуть інтегрувати різні підходи до громадянського суспільства, зображаючи його як увесь суспільний позадержавний простір. Автори монографії «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» доводять, що у структурному відношенні громадянське суспільство можна представити у вигляді діалектичної сукупності чотирьох основних сфер: політичної – це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом забезпечення участі громадян у різного роду партіях, рухах, державних і громадських справах, асоціаціях; економічної – це економічні відносини і, насамперед, відносини власності; соціальної – це утвердження середнього класу; духовної – це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства в суспільній та індивідуальній свідомості у вигляді наукових теорій, концепцій і в формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій [26, с. 23–24]³. З таким підходом навряд чи можна погодитись, адже громадянське суспільство, як вже зазначалося, не дорівнює усім недержавним інститутам у суспільстві. Крім того, таке широке тлумачення громадянського суспільства ще й досить суттєво ускладнює наукове дослідження цього явища. Важко уявити собі, якою має бути методологія дослідження, яке охоплює і соціальний зріз (середній клас), інституціональний зріз (добровільні об'єднання) і навіть духовний зріз (прояви індивідуальної свідомості).

---

¹ [218] Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – С. 313.

² [218] Там само.

³ [26] Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку [кол. монографія] / Ф. М. Рудич (кер. автор. кол.), Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін.; за ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське видавництво, 2005. – С. 23–24.

З урахуванням викладеного, під громадянським суспільством ми розуміємо автономну сферу суспільного життя, яка відокремлена від держави (крім бізнесу та інших економічних інститутів, а також сім'ї), що опредмечується у вигляді добровільних, горизонтально організованих громадських об'єднань – інститутів громадянського суспільства. Ці об'єднання не мають суто формалізованого характеру визнаних державою організацій, як іноді наголошується у літературі [7]¹, а включають також і різноманітні нестійкі, неструктуровані, організаційно аморфні рухи, громадські ініціативи, форуми, інтернет-майданчики, флешмоби тощо (С. П. Соляр називає такі утворення «нестійкими формами громадянської активності» [214, с. 40]²).

Осмислення інституту громадянського суспільства має враховувати і внутрішній аспект (характеристику самого інституту, його природи і сутнісних рис), і зовнішній аспект (соціальне середовище, в якому він функціонує). Релігійні об'єднання є одним з таких інститутів, що функціонує автономно від держави, не є проявом економічного чи суто особистого життя індивідів та побудований на принципі добровільності членства. Тому релігійні об'єднання можуть розглядатися як інститути чи суб'єкти громадянського суспільства.

Охарактеризувати релігійні об'єднання як інститут громадянського суспільства можна через специфіку прояву ознак і функціонального призначення громадянського суспільства у сфері діяльності релігійних об'єднань. За основу у даному випадку можна взяти перелік ознак громадянського суспільства, запропонований О. В. Петришиним: 1) громадянське суспільство є однією з характеристик суспільства та відображає певну стадію його розвитку; 2) громадянським стає лише суспільство, в якому особа визнається вищою соціальною цінністю, а її права і свободи – рівними та невід'ємними з позиції пріоритету громадянського суспільства; 3) існування громадянського суспільства, його інститутів обумовлено безпосередніми

---

¹ Див.: [7] Берченко Г. В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Г. В. Берченко. – Х., 2012. – 20 с.

² [214] Соляр С. П. Правове регулювання статусу і діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Соляр Сергій Петрович. – Х., 2013. – С. 40.

життєвими потребами та інтересами людей; 4) громадянське суспільство є сферою реалізації потреб та інтересів, утілених у права і свободи людини, поза безпосереднім впливом з боку держави; 5) громадянське суспільство виступає соціальним підґрунтям формування правової держави; 6) громадянське суспільство та його інститути функціонують на основі принципів самоорганізації і самоврядування; 7) громадянське суспільство як соціальне явище складається із інститутів – громадянських недержавних об'єднань; 8) діяльність громадянського суспільства регулюється за допомогою соціальних, передусім правових, норм [47, с. 584]¹. Слід також врахувати позицію А. М. Колодія, який підкреслює, що громадянське суспільство є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів; інституції громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян; у межах громад та інституцій громадянського суспільства формується «соціальний капітал» – ті невід'ємні риси особистості та форми взаємодії, які примножують рівень солідарності в суспільстві, роблять людей здатними до кооперації і спільних дій; громадські організації як інституції громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів [139, с. 126]².

Розглянемо окреслені ознаки і характеристики стосовно релігійних об'єднань, їх особливостей і специфіки функціонування.

Коли йдеться про релігійні об'єднання як інститут громадянського суспільства, то звичайно маємо на увазі сучасний етап розвитку суспільства, держави і релігії. Різноманітні способи об'єднання віруючих своїм корінням сягають найдавніших сторінок історії людської цивілізації. Тривалий час примітивно-релігійна ідентифікація (тотемні культу, поклоніння ідолам тощо) була, поряд з кровним спорідненням, чи не єдиним способом усталення суспільного зв'язку між людьми. Розмежування «свій – чужий» мало чітке

---

¹ [47] Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 584.

² [139] Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / за заг. ред. А. Колодій. – 3-тє вид., змін. і доп. – Львів : Астролябія, 2009. – С. 126.

релігійне забарвлення: усі «свої» мали спільну віру, а «чужі» зазвичай такої віри не мали (мали іншу віру).

На етапі становлення державно-організованого суспільства саме релігія виступає першим джерелом політичної легітимності. Перші володарі, деспоти, фараони, царі або отримували владу «божественною милістю», або, особливо на ранніх етапах становлення перших держав, взагалі офіційно вважалися богами чи їх дітьми. Історія єврейської общини, що змальована у Старому Завіту, є історією взаємовідносин євреїв і Бога. Коли від доби «суддів» (вождів) іудеї переходять у добу «царств», то саме у Бога вони просять поставити їм царя (див. Книгу суддів і Першу книгу царств Старого Завіту). Офіційний релігійний статус мав римський імператор. Середньовічні європейські монархічні держави ґрунтувалися на концепції «короля божественною милістю», аж доки ця концепція не зникає за часів абсолютизму, коли з пари «Бог-король» перший витісняється у суто потойбічну реальність.

У таких суспільних і політичних умовах релігійне об'єднання не є ані добровільним, ані позадержавним [237, с. 14–21]¹. Долученність до релігійної громади часто є умовою наявності певних юридичних можливостей (прав) чи хоча б конституювання себе як суб'єкта права, адже, наприклад, людина, до якої застосована санкція у вигляді відлучення від релігійної общини чи церкви, може взагалі не мати можливості вступати у певні правовідносини чи навіть вважатися суб'єктом права. І тому відлучення від церкви та інтердикти, що застосовували папи римські у Середні віки, були надзвичайно потужною зброєю (згадаємо так зване «ходіння у Каноссу»). З моменту набуття християнством статусу офіційної релігії Римської імперії [237, с. 14–18]² і до початку Нового часу релігійні секти переслідувалися з використанням світської влади, яка своїм «мечем» захищала пануючу релігію і пригнічувала або, принаймні, стримувала усі інші. За таких умов навіть невіруюча людина мусила бути зовнішньо лояльною до пануючої релігії, щоб не зазнавати обмежень.

¹ [237] Яковюк І. В. Правові основи європейської інтеграції: загальнотеоретичний аналіз / І. В. Яковюк. – Х. : Право, 2013. – С. 14–21.

² [237] Там само.

Ситуація поступово змінюється у Новий час (в одних країнах, як у Нідерландах, раніше, в інших, як в Іспанії, пізніше). Цьому сприяють дві тенденції. По-перше, відокремлення держави від суспільства на понятійному рівні. Існують різні підходи щодо визначення часу, коли це сталося. Часто у цьому контексті згадують Ніколо Макіавеллі, який запровадив термін «Stato», що позначав саме державу і тим самим дозволяв вирізняти суспільство і державу як суспільну організацію політичної влади. Однак у будь-якому випадку через таке розрізнення виникає уявлення про те, що не усе суспільне життя має державне значення. Існує сфера суспільної автономії, куди втручання держави має бути обережним чи навіть взагалі забороненим [97; 58; 24; 150; 151; 146; 112]¹.

По-друге, у Новий час відбулося становлення концепції релігійної свободи як фундаментального права людини вільно, на основі внутрішньої віри обирати і сповідувати власну релігію, самостійно чи з іншими віруючими, приватно чи публічно. Уявлення про вільний характер релігійності були і раніше (наприклад, на цьому наполягали деякі ранньохристиянські священики, вчителі і богослови [13, с. 363]²), однак тільки у Новий час вимога свободи релігії набула концептуального обґрунтування і втілилась у відповідну суспільну практику. Велику роль у цьому відіграла розпочата Мартіном Лютером Реформація. Після серії релігійних конфліктів було укладено Аугсбурзький релігійний мир (1555 р.), що закріпив принцип «*cuius regio, eius religio*» (чия країна, того і віра), гарантувавши свободу віросповідання для

¹ Про ці та інші ідейні підвалини концепції громадянського суспільства див.: [97] Коэн Д. Л. Гражданское общество и политическая теория / Д. Л. Коэн, Э. Арато; пер. с англ. – М. : Весь мир, 2003. – 784 с.; [58] Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення; / Дж. Кін.; Пер. з англ. – К. : К.І.С., 2000. – 192 с.; [24] Гражданское общество: истоки и современность / научн. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. – 2-изд., доп. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 296 с. [150] Петришин О. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4. – С. 3–12; [151] Петришин О. В. Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення // Проблеми законності: республ. міжвід. наук. зб.; відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2001. – Вип. 50. – С. 6–13.; [146] Пасько Я. І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук / Я. І. Пасько; НАН України. Ін-т філософії ім. Г.Сковороди. – К.: Б./в., 1998. – 16 с.; [112] Любченко П. М. Громадянське суспільство: аспекти нової парадигми / П. М. Любченко // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – С. 38–47.

² [13] Вениамин (Новик). Православие. Христианство. Демократия : сб. статей / игумен Вениамин (Новик). – СПб. : Алетейя, 1999. – С. 363.

імперських станів у Священній Римській імперії німецької нації. Велике значення мала також Англійська революція, вагомою складовою якої був релігійний фактор. Конфлікти, що точилися за часів революції між пуританами, пресвітеріанами, соціанами, англіканами та іншими конфесіями призвела до поступового утвердження думки про те, що недоцільно визнавати якусь віру обов'язковою [205, с. 100–102]¹. Вимога релігійної свободи вела перших пілігримів у Новий світ і нарешті отримала закріплення у французькій Декларації прав людини і громадянина та американській Конституції (її першій поправці).

Паралельно із цим процесом відбувалося формування філософського обґрунтування свободи віросповідання. Вчення Мартіна Лютера про два царства, заклики до визнання релігійної свободи Еразма Роттердамського, Томаса Мора, французьких просвітителів, «Листи про толерантність» Джона Локка, твори Томаса Джефферсона (а так само і його діяльність на посаді губернатора штату Вірджинія) сприяли поступовому утвердженню в суспільній свідомості ідеї про свободу віросповідання як невід'ємне право кожного.

Однак повною мірою і релігійна свобода, і ідея суспільної автономії, невтручання держави у певні сфери життя стають соціальною реальністю лише в наш час. Тільки з утвердженням доктрини верховенства права (в Англії і США) і правової держави (на європейському континенті), що замінює уявлення про поліцейську державу, органи публічної влади починають відчувати свою системну зв'язаність правом і обов'язком не втручатися у ті суспільні відносини, що не потребують владного впливу і уваги. Це стосується і релігійних об'єднань, оскільки аж до ХХ ст. (у деяких моментах до другої половини ХХ ст.) державні чи офіційні церкви у багатьох країнах (єдиним явним винятком була Франція, де традиція секулярності була потужною вже у ХІХ ст.) продовжують зосереджувати у своїх руках величезну владу у сфері суспільної моралі, шлюбних відносин, особистого статусу людини. Ситуація

---

¹ Див. про це: [205] Савин, А. Н. Лекции по истории Английской революции / А. Н. Савин. – М. : «Крафт+», 2000. – С. 100–102.

змінюється лише у сучасну добу, коли переваги офіційних чи пануючих церков стають суто символічними (як в Англії з обов'язковою англіканською вірою монарха) або ж самі церкви відмовляються від свого державного статусу чи привілеїв на користь рівноправ'я і релігійного плюралізму (як у Швеції, де Шведська лютеранська церква втратила державний статус за власним бажанням).

На початку ХХ ст. свобода релігії і віросповідання отримує своє логічне завершення, включаючи визнання права не вірувати, тобто бути атеїстом (зокрема, М. О. Рейснер у 1905 р. надрукував працю, в якій заперечувалося право не сповідувати жодної релігії [188, с. 12]¹) і не піддаватися жодній дискримінації через віру [19, с. 81]². Крім того, стверджується, що ця свобода завжди має певні межі, зумовлені тим чи іншим (але ніколи не повним) рівнем толерантності. Так, Дж. С. Мілль писав, що «у свідомості майже всіх релігійних осіб, навіть у найтолерантніших країнах, обов'язок бути терпимим сприймається із певними застереженнями. Один може примиритися з іншою думкою щодо церковного управління, але не щодо догматів; інший може терпимо ставитись до всіх крім папістів та уніатів; іще хтось – лише до тих, хто сповідує релігію одкровення; мало хто поширює своє милосердя хоч трохи далі, але все одно воно закінчується на вірі в Бога і його прийдешнє царство» [116, с. 18]³. І нарешті, тільки у ХХ ст. з'являються базові документи у сфері прав людини, що фіксують міжнародні стандарти у релігійній царині.

Тому слід погодитись з О. В. Петришиним, який зазначає, що «проблематика громадянського суспільства є адекватною лише в контексті співвідношення сучасної державності та суспільства, формування у результаті «антифеодальних» революцій так званої «політичної держави», що є характерною рисою сучасного суспільства. ... Поняття громадянського

¹ Див.: [188] Рейснер, М. А. Государство и верующая личность. – СПб. : Тип. Товарищество «Общественная польза», 1905. – С. 12.

² [19] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – С. 81.

³ [116] Міл Дж.Ст. Про свободу: Есе / пер. з англ. Є. Мірошніченко, В. Єрмоленко, В. Триліс. – К. : Основи, 2001. – С. 18

суспільства найбільш адекватно співвідноситься з поняттям правової держави» [150, с. 6, 12]¹. Правий і Д. Хелд, який вказує, що автономія особистості (основа громадянського суспільства і рушійна сила його розвитку) не може розвиватися, доки політика переплетена з релігією [225, с. 432]². Для нашого дослідження це значить, що розгляд релігійного об'єднання як інституту громадянського суспільства має здійснюватися саме у сучасному контексті, у співвідношенні із сучасною державою, що керується верховенством права.

Визначаючи природу релігійних об'єднань, в яких інституціоналізуються релігійні потреби індивідів, слід виходити з розуміння людини як найвищої соціальної цінності. Цей принцип, передбачений, зокрема, ч. 1 ст. 3 Конституції України [88]³, означає, на думку П. М. Рабіновича, що «людина є цінністю не тільки для себе самої, а й для усього суспільства, для соціуму. Причому оскільки ця цінність є найвищою, то жодне інше явище не може поціновуватися суспільством вище, аніж людина, не може, так би мовити, перевершити її цінність. Усі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані цінності людини» [89, с. 19]⁴. Пріоритет прав людини становить один із засадничих пріоритетів, якому має підпорядковуватися діяльність держави.

Релігійна свобода (або, у більш традиційному для вітчизняної літератури звучанні, свобода совісті) становить основоположне право людини. Вона включає, зокрема, і право об'єднуватися у релігійні об'єднання (общини, церкви, деномінації тощо). Це право не надається державою, воно є природним і належить людині внаслідок її людського статусу. Держава лише зобов'язана гарантувати і охороняти це право. Обмеження цього права у публічних інтересах, задля захисту правопорядку, в інтересах національної безпеки

¹ [150] Петришин О. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин / О. В. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 4. – С. 6, 12.

² [225] Хелд Д. Модели демократии. Третье издание / Д. Хелд ; – 3-е изд. / пер. с англ. М. Рудакова. – М. : Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – С. 432.

³ [88] Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

⁴ [89] Конституція України: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 19.

допускається, тільки якщо досягнення таких цілей неможливе у менш обтяжливий для людей спосіб. Причому йдеться про те, що релігійна свобода має бути рівною мірою гарантована усім віруючим незалежно від того, йдеться про традиційну чи нову релігію, пануюче віросповідання або навіть державну церкву чи релігійну меншину.

Релігійна свобода гарантована усіма основними міжнародно-правовими документами у сфері прав людини (ст. 18 Загальної декларації прав людини [46]¹, ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [115]², Декларацією про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії і переконань, [30]³, ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [70]⁴, а також ст. 2 Першого протоколу до Євроконвенції тощо). Не заглиблюючись поки що в аналіз міжнародно-правових норм, які гарантують релігійну свободу, що є предметом дослідження в наступних частинах роботи, відмітимо, що усі вони дозволяють виокремити у структурі релігійної свободи внутрішній і зовнішній аспекти. Внутрішній аспект становить свобода мати свою релігію, включаючи право її змінити, а зовнішній аспект – свободу сповідувати свою релігію під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Цей поділ традиційно визнається у літературі [239; 231; 280]⁵. На ньому наголошує і Європейський суд з прав людини в «Огляді судової практики Суду з питання свободи

¹ [46] Загальна декларація прав людини 1948 р. // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 93. – Стор. 89. – Ст. 3103.

² [115] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1973. – № 45. – Ст. 401

³ [30] Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_284

⁴ [70] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Протоколи до неї, ратифікована Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

⁵ Див.: [239] Ярмол, Л. В. Свобода віросповідання : юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) / Л. В. Ярмол // Праці Львів. лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. буд. та місцевого самоврядування АПрН України / редкол. : П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. – Сер. I : Дослідження та реферати. – Львів : Світ, 2006. – Вип. 8; [231] Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції – Вид. 3-тє. – К.: Реферат, 2010. – 834 с. – С. 388; [280] Ferrari S. Law and Religion in a Secular World: A European Perspective / S. Ferrari // Ecclesiastical Law Journal. – Vol. 14. – 2012. – Is. 3. – P. 361.

віросповідання» [123]¹. Якщо внутрішній аспект права на свободу релігії є абсолютним і обмеженню не підлягає за жодних обставин, то зовнішній аспект є таким, що може бути обмежений з легітимною метою (права інших осіб, публічний порядок, публічний інтерес, охорона моралі тощо).

Об'єднання віруючих у певні організації стосується передусім зовнішнього аспекту права на свободу релігії, адже через утворення подібних об'єднань людина здатна виявляти свою релігійність, виконувати передбачені конкретною релігією обов'язки, здійснювати релігійні практики тощо. Більше того, як вже зазначалося, релігія – одна з найбільш давніх форм людської (зокрема, і духовної) діяльності. Усі світові релігії і більшість національних релігій виникають на етапі, коли світогляд і світовідчуття людини є цілковито колективістським, антиіндивідуалістичним. Тому у певному сенсі сповідання релігії (окрім деяких новітніх вірувань) є справою, якою дуже часто можна займатися лише колективно, разом з іншими віруючими. Це стосується і безпосередньо релігійних практик (наприклад, деякі церковні таїнства у християнстві), і організації життя віруючих у цілому, яке обертається навколо церкви, синагоги, мечеті, храму тощо. Як зазначає Б. Й. Тернопільський, релігійні права проектуються у площину відносин людина – церква – держава [219]² або іншими словами: віруючий – об'єднання віруючих (громадянське суспільство) – держава.

Водночас специфіка релігії полягає в її синкретичності. У світі релігійної людини її віра, культові практики та релігійні інститути тісно переплетені в єдине ціле. У цьому сенсі існує принципова різниця між релігійними об'єднаннями і будь-якими іншими інститутами громадянського суспільства. Людині простіше виражати свої політичні погляди, будучи членом політичної партії, працівникові простіше захищати свої права, маючи членство у професійній спілці, громадському активістові простіше здійснювати свою

---

¹ [123] Обзор судебной практики Европейского суда по правам человека по вопросам свободы вероисповедания, Октябрь 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_religion_RUS.pdf

² [219] Тернопільський Б. Й. Релігійна свобода і релігійні права у контексті відносин між державою і церквою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07tbyvdc.htm>.

діяльність, долучившись до правозахисної організації або створивши її разом з однодумцями. Однак ми розуміємо, що зв'язок індивіда з політичною партією, профспілкою чи правозахисною організацією є суто раціональним і допоміжним. Політичні переконання, права працівника чи громадський активізм не зникають, якщо вони не інституціоналізовані у відповідних об'єднаннях індивідів. Натомість релігійне об'єднання часто (хоча і не завжди) має для віруючого трансцендентний характер, саме по собі втілює його зв'язок із Богом чи іншою потойбічною істотою чи ідеєю, якій він поклоняється. Церква у розумінні християнських конфесій є не просто об'єднанням християн, а містичним тілом Христовим, представником царства Божого на землі, на яке покладене завдання сприяти спасінню людини. Умма (мусульманська община) є не просто громадою мусульман, вона розглядається як складова всесвітньої Умми, на чолі якої стоїть Аллах.

Наведені два моменти (зв'язок релігійних об'єднань із зовнішнім аспектом свободи віросповідання і трансцендентне значення таких об'єднань у світогляді віруючого) визначають одну з особливостей релігійних об'єднань як інститутів громадянського суспільства, за допомогою яких індивіди задовольняють свої релігійні потреби. З одного боку, можливість віруючих об'єднуватися і разом сповідувати свою релігію не є абсолютною і підлягає обмеженню з легітимною метою (права інших осіб, публічний порядок, публічний інтерес, захист моралі тощо). З другого боку, держава, встановлюючи або застосовуючи подібні обмеження, має враховувати надзвичайне значення таких об'єднань у житті віруючих. Безпідставна відмова у реєстрації чи визнанні релігійного об'єднання, обмеження його діяльності, дискримінація певних релігійних організацій чи надання переваги іншим є втручанням не лише у право сповідувати релігію, але і у право мати релігійні погляди, адже неможливість проводити разом зі своїми одновірцями релігійні практики впливає на світогляд релігійної людини, пригнічує її віру. Отже, на державу покладається обов'язок зі створення відносно простого порядку визнання релігійних об'єднань, а так само забезпечення нейтрального,

заснованого на повазі до прав віруючих регулювання діяльності таких об'єднань.

Кожен інститут громадянського суспільства опосередковує певну сферу суспільного життя і відносин. Релігійні об'єднання, як вже зазначалося, діють у сфері задоволення релігійних потреб людини. Однак тут виникає питання щодо розуміння самої релігії, оскільки без такого розуміння чи хоча б розуміння меж релігійності ми не зможемо встановити ні природу релігійних об'єднань, ні сферу їх діяльності, ні межі правового регулювання і втручання держави у цю діяльність. Наприклад, чи є релігійними об'єднаннями організації прихильників так званих «joke-religions» (жартівливих релігій, таких як пастафаріанська церква)? Чи є релігійними об'єднаннями ті організації, які займаються комерційною діяльністю з реалізації предметів культу або іншої продукції, яка пов'язана з певною релігією? Відомо, зокрема, що у Киргизстані не визнали як релігійну організацію Церкву саєнтології [195]¹ – потужний новий релігійний рух, що має представництва у багатьох країнах світу і періодично отримує закиди у комерційному, тоталітарному і сектантському характері своєї діяльності (так, вказана організація у різні часи була заборонена в Австралії, Великій Британії (заборонена у 1968 р., але у 2013 р. Верховний суд визнав її релігійною організацією), Греції, Новій Зеландії, Казахстані, Марокко, Родезії).

Слід також враховувати, що визначення релігії становить неабияку наукову проблему. Існує чимало різноманітних підходів до такого визначення, в основу яких покладено ту чи іншу ознаку, сутнісну чи функціональну рису релігії. Д. О. Вовк вказує, що за ознакою головного пояснювального принципу можна виокремити теологічні, філософські, антропологічні, соціологічні, психологічні концепції релігії [19, с. 40]². Звичайно, таке розмаїття зумовлено об'єктивним чинником, а саме складністю самого явища, яке визначається, тобто релігії. Мета нашого дослідження, а так само і обмеженість його обсягу

---

¹ [195] Религиозная организация «Саентологическая Церковь» в Кыргызстане ликвидирована [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.gov.kg/ru/saentol_tserkov.html.

² [19] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – С. 40.

не дозволяють зупинитися на цьому питанні детально. Хочемо лише привернути увагу до того, що жодного наукового і тим більше суспільного консенсусу щодо розуміння релігії не існує.

Окремо слід зазначити, що релігійне і світське бачення релігії досить сильно відрізняються і іноді навіть розглядаються як непеєднувані. Якщо атеїст бачить у релігії набір норм і культових практик або ж певний спосіб пояснення дійсності, то для віруючого релігія – це сама дійсність, завершена картина світу, що містить відповіді на усі основні питання його життя. Якщо невіруюча людина вбачає у певній культовій дії (наприклад, хресна хода) лише набір фізичних рухів, що має якесь соціалізуюче призначення, то віруюча людина відчуває містичний зв'язок зі своїми одновірцями і Богом чи іншим об'єктом поклоніння. Там, де для індиферентної щодо релігії особи наявне просте відхилення від релігійного припису, звичайна девіація, така сама, як і правопорушення чи неетичний вчинок, для вірянина ж є абсолютно неприпустимим, таким, що не має права на існування, запереченням священного порядку, яке значно гостріше ним відчувається і може спонукати навіть до радикальних дій у відповідь, здатних переростати у релігійний екстремізм і радикалізм.

Крім того, визначення релігії становить проблему для світської держави, оскільки остання не повинна втручатися у внутрішньорелігійні справи, зокрема, вирішувати, якими мають бути зміст і прояви релігійних почуттів, чи є віра і культ, а значить і чим є сама релігія.

Отже, як бачимо, необхідність формулювання поняття релігії і релігійності, що є складовою характеристики релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства, нашоюхується на об'єктивні труднощі. По-перше, це відсутність наукового і суспільного консенсусу щодо того, чим є релігія; по-друге, принципово різне бачення релігії і релігійності віруючими і невіруючими особами; по-третє, неможливість втручання світської держави у релігійні питання, зокрема, і надання єдиного офіційного розуміння змісту релігії, релігійної віри, релігійних почуттів тощо. Показово, що Закон України «Про

свободу совісті та релігійні організації» [184]¹ взагалі не зачіпає наведене питання. Згідно з ч.1 ст. 7 Закону релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями).

Попри це у випадку спорів з приводу реєстрації релігійних організацій суд чи на його вимогу експерти (в Україні судово-релігієзнавча експертиза не проводиться, але адміністративні суди звертаються до наукових установ з відповідними запитами) повинні мати якісь критерій для відмежування релігійних об'єднань від інших подібних утворень. Цей критерій:

а) не повинен зумовлювати втручання у наукові спори з приводу релігії (наприклад, вдаватися до розрізнення класичних і некласичних релігій);

б) не повинен мати конфесійне забарвлення і надавати перевагу одним формам релігійності над іншими (зокрема, держава не може заборонити сатанинський культ тільки тому, що сатана є втіленням зла у певній релігії);

в) не повинен базуватися на розрізненні релігійного і нерелігійного сприйняття релігії, надаючи перевагу одному з них (наприклад, дискримінувати релігійні почуття віруючих чи, навпаки, вивищувати їх над переконаннями атеїстів).

Існують спроби визначення релігії як віри. Зокрема, Верховний суд Канади застосував саме такий підхід у справі про іудейські суккі (тимчасові будівлі культового характеру). Суд вказав, що щира переконаність заявника в існуванні свого обов'язку побудувати таку будівлю охоплюється релігійною свободою [306, с. 36]². Одночасно із цим релігією не охоплюється будь-яка віра. Це впливає і з теоретичних міркувань, оскільки віра може мати як релігійний, так і нерелігійний характер (віра у моральні ідеали), і з практичних потреб, оскільки, ототожнюючи релігію з вірою, ми можемо потрапити у пастку, коли кожна віра, зокрема і деструктивна, буде претендувати на захист

¹ [184] Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-XII // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 25 (18.06.91). – Ст. 283.

² [306] Trigg R. Equality, freedom, and religion / R. Trigg. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – P. 36.

як прояв свободи віросповідання. Американський філософ права Р. Дворкін з сарказмом пише про необхідність встановити різницю між віруючими певної релігії і, приміром, переконаними расистами, які упевнені, що расові змішування здатні їх занапастити [277, с. 118]¹.

Отже, визначення релігії крім суб'єктивного моменту (віри) потребує також і об'єктивного (об'єкта віри), тобто наявності певної достатньо визначеної доктрини чи уявлень, в які вірять особи, що згуртувалися у релігійне об'єднання. Тут існують два основних підходи. Так, О. Г. Данильян і В. М. Тараненко пов'язують релігію з вірою у надприродне [28, с. 46]². Відповідно релігійні організації, на їх думку, утворюються шляхом об'єднання послідовників певної релігії на основі спільності вірувань і культу [28, с. 52]³. Цей підхід критикує Д. О. Вовк, який доводить, що в основу розуміння релігії у світській державі має бути покладено не надприродне, а священне, тобто будь-який об'єкт вірування, який освячується релігійними людьми [19, с. 50–51]⁴. Дослідник вважає, що таке уявлення більше відповідає сучасному стану релігійності з розмитими межами між релігійним і нерелігійним, зокрема, і наявністю секулярних ідеологій, які фактично виконують релігійні функції [19, с. 52–54]⁵. П. Данчин використовує категорію «релігія» у значенні світогляду чи набору переконань, поєднаних з системою цінностей і життєвим шляхом, що включають і виражають ці переконання [276]⁶.

Підхід Д. О. Вовка повертає нас до тієї ж самої проблеми, що і суто суб'єктивна концепція релігії – неможливість розмежування релігійної і нерелігійної царини, що є обов'язковим для встановлення відповідного правового регулювання. Крім того, безумовно, у Новий і особливо у Новітній час феномен релігії зазнав значних змін. Секулярність не просто звужує

¹ [277] Dworkin R. Religion without God / R. Dworkin. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013 – P. 118.

² [28] Данильян О. Г. Религиоведение : учебник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – М. : ЭКСМО, 2005. – С. 46.

³ [28] Там само. – С. 52.

⁴ [19] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д.О. Вовк. – Х.: Право, 2009. – С. 50–51.

⁵ [19] Там само. – С. 52–54.

⁶ [276] Danchin P. G. Religion, Religious Minorities and Human Rights: An Introduction / P. G. Danchin // Protecting the human rights of religious minorities in Eastern Europe / P. G. Danchin and E. A. Cole, eds. – New York : Columbia University Press, 2002.

релігійну сферу, а й трансформує саму релігійність людини, виводячи її за межі традиційних вірувань. Іноді у сучасному Заході релігійне ставлення приписується навіть до суто світських цінностей, таких як права людини чи соціальна рівність [8, с. 39]¹. Однак, тим не менше секулярні ідеології, про які пише Д. О. Вовк, є особливістю недемократичних суспільств, в яких немає підстав вести мову про громадянське суспільство. Крім того, не викликає жодних сумнівів, що така широка інтерпретація релігії і релігійності є малопридатною для цілей правового регулювання, адже не вирішує проблему відмежування релігійних і нерелігійних організацій.

Підхід П. Данчина більш прийнятний для використання у дослідженнях свободи віросповідання, що часто розуміється більш широко, як така що охоплює і нерелігійні переконання [109, с. 61]². Проте запропоноване зазначеним автором визначення також не дає можливості провести розмежування між релігійними й іншими організаціями, які є вираженням певних етичних чи інших переконань осіб.

Тому вважаємо, що більш продуктивним є підхід О. Г. Данильяна і В. М. Тараненка, з деякими уточненнями. Категорія «надприродного» передбачає, що у кожній релігії має бути поділ на два світи: світ природи (так званий «наш світ») і надприродний світ (так званий «інший світ»). Одночасно із цим відомо, що далеко не усі релігії мають таке чітке розмежування. Наприклад, це розмежування відсутнє у язичницьких віруваннях і взагалі у багатьох ранніх релігіях. Важко знайти подібний поділ у буддизмі і народних релігіях Далекого Сходу, ще менше він виражений у релігійно-філософському вченні Конфуція. Отже, слід говорити не про надприродні, а про потойбічні уявлення, тобто такі, що переходять межу, виходять за кордони матеріального світу, охоплюючи метафізичне буття людини, зокрема, і релігійний світ.

---

¹ Див. напр.: [8] Больц Н. Размышления о неравенстве. Анти-Руссо / Н. Больц ; пер. с нем. И. А. Женина; под науч. ред. Я. Н. Охонько. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – С. 39.

² [109] Літл Д. Релігійна свобода / Д. Літл // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2 т. – Т. 2. – Львів : Свічадо, 2001. – С. 61.

Таким чином, діяльність релігійних об'єднань пов'язана зі сповіданням адептами релігії своєї віри у певні потойбічні явища (бога, богів, надприродний світ, абсолютну ідею тощо). Релігійні об'єднання, поряд з релігійним вченням і культовою практикою, інституціоналізують певну релігію у цьому світі. Поєднання таких складових (віра, вчення, культ і об'єднання) свідчить про утворення розвинутого релігійного комплексу, спрямованого на задоволення потреб віруючих. Такими чином, критерієм, що змістовно відрізняє релігійні об'єднання від інших подібних організацій, є їх діяльність зі сповідання людьми своєї віри у потойбічне. Наведене визначення може бути використане і для порушених раніше питань. «Joke-religions» можуть для цілей правового регулювання визнаватися релігіями, якщо буде доведений нежартівливий характер віри у таку релігію в її прихильників (сам предмет віри як такий не має турбувати світську державу). Натомість комерційні організації, що виробляють і реалізують культові предмети, релігійну літературу, атрибутику і символіку є для права саме суб'єктами господарювання, а не релігійними організаціями, адже основа їх діяльності не віра у потойбічне і відповідні практики, а здійснення підприємницької діяльності.

Слід підкреслити, що у даному випадку ми пропонуємо саме наукове визначення релігії, додатне, на нашу думку, для використання у теоретичних розвідках і розв'язання практичних питань (зокрема, в експертній діяльності). Відповідно у жодному випадку ми не наполягаємо на необхідності закріплення такого визначення на нормативному рівні, адже релігія настільки плюралістичне, багатоманітне, різноаспектне явище, що будь-яке легальне визначення скоріше за все хибуватиме на надмірне звуження явища, що визначається.

Тут виникає також питання термінологічного порядку, а саме, який термін коректніше вживати на позначення релігійних інститутів громадянського суспільства. Як відомо, ст. 35 Конституції України і Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» оперують переважно термінами «церква» і «релігійні організації». До релігійних організацій Закон

відносить релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються із зазначених релігійних організацій. Існуюча література так чи інакше звертається до одного з перелічених термінів (церква, організація, громада, об'єднання тощо) [61; 104; 63; 95; 103; 110; 117; 119; 209]¹.

Термін «церква» видається некоректним з декількох причин. По-перше, він є конфесійно забарвленим. Історично церкви є формою об'єднання віруючих саме у християнстві. У Євангелії від Матвія Христос говорить апостолові Петру: «І кажу тобі, ти скеля; на скелі оцій я побудую Церкву Свою, – і сили пекельні не переможуть її» (Мт., 16:17–18). Церквами також називають культові споруди християн. Поширені вирази «автономія держави і церкви», «відокремлення церкви і релігійних організацій від держави» (ч. 3 ст. 35 Конституції України) або, за словами Джефферсона, «розділовий мур між державою і церквою» у такому формулюванні міг виникнути тільки у християнському світі [27, с. 151]². Людина, вихована, наприклад, у мусульманському чи іудейському середовищі, так напевно не сказала б. І хоча сьогодні існують нові релігії, у назві яких також фігурує термін «церква» (Церква саєнтології, Церква об'єднання), але очевидно, що використання цього терміна у даному випадку є калькою чи іноді глузуванням (як у випадку з Церквою сатани) з християнської традиції.

¹ Див., напр.: [61] Клочков В. В. Религия, государство, право / В. В. Клочков. – М. : Мысль, 1978. – 287 с.; [104] Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве / В. А. Куроедов. – М. : Политиздат, 1981. – 263 с.; [63] Коваль І. В. Церква в системі інститутів громадянського суспільства / І. В. Коваль // Держава і право: зб. наук. пр.: Юрид. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права НАНУ, 2005. – Вип. 38. – С. 703–709; [95] Котляревська Г. М. Моделі нормативного регулювання взаємин між державою та церквою // Бюл. М-ва юстиції України. – 2003. – № 1 – С. 78–85; [103] Куницын И. А. Юридические проблемы социальной адаптации религиозных объединений в России / И. А. Куницын // Закон и право. – 2001. – № 1. – С. 20–24; [110] Лупарев Г. П. Социальное назначение религиозных организаций как основа их правового статуса / Г. П. Лупарев // Гос-во и право. – 1995. – № 11. – С. 22–30; [117] Міма І. В. Моделі державно-церковних відносин : порівняльний аспект / І. В. Міма // Держава і право: зб. наук. пр.: Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права НАНУ, 2005. – Вип. 29. – С. 63–70; [119] Морозова Л. А. Государство и церковь: особенности взаимоотношений / Л. А. Морозова // Гос-во и право. – 1995. – №3. – С. 86–95; [209] Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 02 / Ганна Леонідівна Сергієнко. – Х., 2004. – 209 с.

² Див. також про це: [27] Губин М. Ю. Становление и развитие идеи светского государства в России: конституционно-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Губин Михаил Юрьевич. – М., 2014. – С. 151 і далі.

Показово також, що поза межами цитування ст. 9 Конвенції із захисту прав людини і основоположних свобод Європейський суд з прав людини вживає іменник «церква» і похідні від нього слова чи словосполучення (наприклад, «церковний податок»), коли йдеться саме про об'єднання християн (див., зокрема, Огляд судової практики Суду з питання свободи віросповідання 2013 р. [123]¹).

По-друге, у релігієзнавстві церквою називають тільки одну з форм об'єднання віруючих, найбільш структуровану, з вираженою ієрархією, керівними органами, розвинутою доктриною, культом тощо [19, с. 53]². Поряд із церквою виділяють також деномінації, секти, культу [19]³.

Не зовсім коректним, на нашу думку, слід визнати й інший доволі поширений термін «релігійна організація». Справа у тому, що цей термін у юридичному сенсі застосований лише до формалізованих об'єднань віруючих, які визнані державою, або є принаймні достатньо сталими з точки зору структури, специфіки діяльності, вертикальних і горизонтальних зв'язків між членами об'єднання. Об'єднання ж без достатньо жорсткої структури більш аморфні чи непостійні, без постійного керівництва чи регулярних культових практик або навіть спільної доктрини (наприклад, союзи церков, релігійні рухи, церковні комісії, ради чи інші спільні органи), не є саме «організаціями», бо не мають належного рівня організованості, інтегрованості в єдиний соціальний організм.

На більш загальному рівні ця проблема накладається на згадані раніше дискусії щодо розуміння самого громадянського суспільства. Вже зазначалося, що ми підтримуємо широкий підхід до інституційної структури громадянського суспільства, вважаючи, що інститути громадянського суспільства не можна

---

¹ [123] Обзор судебной практики Европейского суда по правам человека по вопросам свободы вероисповедания, Октябрь 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_religion_RUS.pdf.

² [19] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – С. 53.

³ [19] Там само.

зводити виключно до переліку формально визнаних державою організацій. Неформальні рухи чи об'єднання також є такими інститутами.

Важко визнати вдалим й такий термін як «релігійна громада», в якому іманентно присутня локальна складова. Громадою є об'єднання людей, які особисто знають одне одного та (або) живуть в одній місцевості. Це відповідає й історико-правовому значенню цього терміна, адже громадою (общиною, верв'ю) у давніх пам'ятках права називалися мешканці одного селища чи іншого поселення (див., наприклад, ст. 64 Саксонського зерцала, Просторову редакцію Руської правди). У той же час об'єднання віруючих далеко не завжди мають такий локальний характер. Більше того, досить часто ці об'єднання є національними і навіть наднаціональними.

З урахуванням викладеного саме термін «релігійне об'єднання» видається найбільш адекватним для позначення релігійних інститутів громадянського суспільства. Він охоплює і формалізовані релігійні організації та їх об'єднання, і неформалізовані об'єднання віруючих (групи), а також не містить жодних конфесійних чи локальних конотацій, які виникають при використанні термінів «церква» чи «релігійна громада». При цьому, зрозуміло, його використання потребуватиме ухвалення Закону в новій редакції й з новою назвою «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», оскільки чинний Закон трактує релігійні об'єднання принципово з інших позицій – вони складаються з релігійних організацій (релігійних громад, управлінь, центрів, монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств, духовних навчальних закладів), представлені своїми центрами (управліннями) і водночас є різновидом цих організацій. Під час розробки нової редакції Закону слід вивчити досвід законодавчого регулювання свободи совісті і релігійних об'єднань як на пострадянському просторі [131; 129; 135; 132; 136; 133]¹, так і передусім країн

---

¹ [131] О религиозных организациях : Закон Латвийской Республики от № 7.09.1995 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.pravo.lv/likumi/59_zoro.html; [129] О религиозных общинах и сообществах : Закон Литовской Ресублики от 4.10.1995 г. № I-1057 [Электронный ресурс]. – Режим доступа alexandria-eparhia.org.ua/sites/default/files/books/baza-sng.doc; [135] О свободе совести и религиозных организациях : закон Республики Беларусь от 17 лекабря 1992 г. № 2054-ХІІ [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_svobode_sovesti_i_religioznyh_organizatsiyah.htm; [132] О свободе вероисповедания и религиозных объединениях : Закон Рупублики Казахстан от 15.01.1992 г. № 1128-ХІІ [Электронный ресурс]. –

Європейського Союзу, до складу якого інтегрується Україна. У новій редакції Закону, на нашу думку, повинно бути зазначено, що релігійні об'єднання можуть створюватись у формі релігійних груп і релігійних організацій, а також наведено визначення релігійної групи.

Як специфічний суб'єкт громадянського суспільства релігійні об'єднання характеризуються наявністю власного нормативного регулювання. Йдеться про релігійні норми, тобто обов'язкові правила, що регулюють відносини всередині релігійного об'єднання. Такі правила поведінки мають корпоративний характер, тобто це норми, що створюються самим об'єднанням для вирішення питань власної діяльності. На певних історичних етапах і у певних країнах ці норми можуть набувати юридичного значення, бути загальнообов'язковими і підтримуватися державним примусом (наприклад, канонічне право в Європі Середніх віків, окремі інститути церковного права Греції, іудейське право у Державі Ізраїль тощо). Однак коли йдеться про світську державу, в якій релігія відокремлена від держави, норми релігійних об'єднань відокремлені від світського права і мають саме корпоративний характер.

Звичайно, наявність корпоративних норм – ознака будь-якого розвиненого інституту громадянського суспільства. Це впливає з самої суті громадянського суспільства, яке є втіленням автономії людей та їх об'єднань. Ця автономія охоплює також і можливість самостійно врегульовувати свою поведінку чи діяльність, що, у свою чергу, обумовлює створення корпоративних норм. Тому норми релігійних об'єднань характеризуються усіма ознаками корпоративних норм: створюються самими об'єднаннями, закріплюються у документах останніх, врегульовують відносини усередині об'єднань, включаючи мету, характер діяльності, умови членства, порядок його набуття і втрати, статус керівних органів тощо. Однак норми релігійних об'єднань мають певні особливості:

Режим доступу http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000934; [136] О свободе совести, мысли и вероисповедания : Закон Республики Молдова от 11.05.2007 г. № 125 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=324889&lang=2>; [133] О свободе совести и религиозных объединениях : Федеральный Закон РФ от 24 сентября 1997 г. № 299-СФ // Собрание законодательства Российской Федерации от 1997. – № 38. – Ст. 4465.

По-перше, ці норми тісно пов'язані з релігійною мораллю. На відміну від права чи інших корпоративних нормативних систем, в яких існують морально нейтральні правила поведінки (наприклад, процесуальні норми), релігійні норми завжди мають моральний вимір і відображають зв'язок віруючого з потойбічним. Дотримання віруючим цих правил є богоугодною справою, що просуває релігійну людини у напрямі досягнення її цілей, а їх порушення є запереченням самого об'єкта віри, незалежно від змісту норми. Саме тому віруючі досить часто надають великого значення максимальній змістовній і формальній відповідності поведінки встановленим приписам (порядок богослужіння, дотримання посту, здійснення культу тощо), що нерелігійній людині може видаватися абсурдним чи незрозумілим.

По-друге, ці норми прямо чи опосередковано пов'язані з сакральними текстами, що покладені в основу певної релігії і утворюють фундамент релігійного регулювання. Такі тексти часто є давніми (Біблія, Коран, Веди тощо), що зумовлює достатньо консервативний характер релігійно-корпоративних норм. Досить часто ці норми зберігають свою дію, навіть коли вже зникла підстава їх встановлення. Наприклад, більшість християнських церков не висвячують жінок, що раніше пояснювалося більшою гріховністю жінки через її роль у гріхопадінні. Зараз традиційні християнські конфесії (католики, протестанти, православні) вже не наголошують на якійсь особливо гріховній природі жінок, але заборона висвячення жінок продовжує зберігатися [21, с. 35]¹.

По-третє, системи корпоративних норм релігійних об'єднань можуть бути досить розвинутими і включати дуже великий обсяг нормативного матеріалу. Приміром, іудейські общини використовують для регулювання своєї діяльності норми, що містяться у Торі, Талмуді, роз'ясненнях авторитетних релігійних діячів, постановках рабинських судів тощо. Зважаючи на великий проміжок часу, за який ці норми створювалися, на їх консерватизм і казуїстичність,

---

¹ [21] Вовк Д. Християнська правова традиція як категорія теорії права / Д. Вовк. – Х. : Юрайт, 2013. – (Серія «Наукові доповіді»; вип. 5). – С. 35.

досить часто у корпоративному регулюванні життя релігійних об'єднань трапляються колізії, вирішення яких є достатньо складним завданням.

По-четверте, корпоративні норми релігійних об'єднань мають універсальний характер і здатні охоплювати усі сторони життя віруючих, що впливає з універсального характеру самої релігії. Наприклад, підручник з мусульманського права Ю. Кардаві, який урегульовує дозволену і заборонену правовірному мусульманину поведінку, охоплює усі основні сфери його життя: спілкування з Аллахом й іншими мусульманами, релігійні обов'язки, сім'я, побут, праця, бізнес, дозвілля, взаємодія з представниками інших релігій тощо [55]¹. В умовах світської держави це підвищує ризик конфлікту між такими корпоративними нормами і правом і може бути чинником суспільного напруження і загострення міжконфесійних відносин. Тому важливо, щоб релігійні об'єднання дотримувалися загального принципу взаємодії корпоративних норм і права, що передбачає зобов'язання додержуватися правових норм [218, с. 106]².

При цьому автономія релігійних об'єднань передбачає обов'язок держави не втручатися, зокрема і засобами правового регулювання, у внутрішні релігійні питання. Наприклад, питання внутрішньої структури, керівних органів об'єднання, набуття і втрати членства у ньому перебуває поза межами державного втручання. Якщо статут релігійного об'єднання передбачає, що його членами можуть бути мешканці певної місцевості чи особи певної національності, то це охоплюється автономією самого об'єднання. Ті особи, які не підпадають під критерії членства, не мають права претендувати на нього і тим більше звертатися до держави за захистом своїх прав. Це стосується і питання керування об'єднаннями. Вже згадувався приклад з відмовою у висвяченні жінок християнськими церквами. Така відмова не є обмеженням прав, оскільки не погіршує правове становище жінки, а лише встановлює умови

---

¹ [55] Кардаві Ю. Дозволенное и запретное в исламе / Ю. Кардаві ; пер. с араб. М. Селяхметдинова. – М. : Умма, 2005. – 352 с.

² [218] Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – С. 106.

обрання керівників добровільного об'єднання [18, с. 261]¹. Тому український законодавець цілком обґрунтовано закріплює у ч. 3 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України, що юрисдикція адміністративних судів не поширюється на публічно-правові спори щодо відносин, які відповідно до закону, статуту (положення) об'єднання громадян віднесені до його внутрішньої діяльності або виключної компетенції [64]².

Водночас безумовно там, де йдеться про права людини, принципи права, важливі суспільні цінності (публічний порядок, суспільна мораль тощо), держава має право не лише ігнорувати підходи релігійних об'єднань до розв'язання певних питань, а й намагатися скорегувати існуючі суспільні практики, використовуючи механізм правового впливу, що не розглядається як непропорційне обмеження релігійної свободи і діяльності релігійних об'єднань. Так, світська держава може ігнорувати релігійні практики готування їжі чи використання певних продуктів (справа ЄСПЛ «Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France» [259]³), оскільки це загрожує санітарній безпеці, або відкидати релігійні норми у сфері сімейних відносин, якщо це містить небезпеку порушення прав людини.

По-п'яте, корпоративні норми релігійних об'єднань містять досить специфічні санкції за їх порушення. Ці санкції частіше за все мають на меті або усунення віруючого, що допустив порушення, від взаємодії з потойбічним (наприклад, відмова у проведенні якоїсь церемонії, таїнства), або від взаємодії з самим об'єднанням та іншими віруючими (виключення з релігійного об'єднання чи, на християнський лад, відлучення від церкви) і через це, опосередковано, також від взаємодії з потойбічним.

¹ [18] Вовк Д. А. Верховенство права и религиозная свобода: проблемы юридического равенства / Д. А. Вовк // Антропология права: юридический и философский измерения (стан, проблемы, перспективы): статьи участников X «круглого стола» (м. Львів, 11-12 грудня 2014 р.). – Львів : Галицький друкар, 2015. – С. 261.

² [64] Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 р. № 2747-IV // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 32 (26.08.2005). – Ст. 1918.

³ [259] Case 27417/95, Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France (2000) ECHR 2000-VII, IHRL 2966 (ECHR 2000), 27th June 2000 [ECtHR, Grand Chamber] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58738>.

Викладені особливості природи релігійних об'єднань як інститутів громадянського суспільства дають можливість сформулювати їх функції. С. П. Соляр у дослідженні правового регулювання статусу і діяльності інститутів громадянського суспільства виокремлює такі функції останніх: 1) інститути громадянського суспільства виступають гарантами непорушності особистих прав громадян; 2) громадянське суспільство є засобом самовираження громадян, їх самоорганізації й самостійної реалізації ними власних інтересів; 3) інститути громадянського суспільства систематизують, упорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, що в іншому випадку могли мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування державної влади; 4) ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів; 5) інститути громадянського суспільства здійснюють ефективний контроль за формуванням і функціонуванням органів державної влади, встановлюючи межі їх компетенції; 6) за допомогою таких незалежних самоврядних інститутів громадянське суспільство має можливість безпосередньо впливати на процес прийняття важливих для суспільства й держави рішень, включаючи й законотворчість [214, с. 53–54]¹. Дослідник доводить, що ці функції властиві усім інститутам громадянського суспільства, включаючи релігійні організації [214, с. 53]². Із цим висновком можна погодитися. Специфіка функцій релігійних об'єднань полягає не у притаманному лише їм наборі функцій, а у специфічному «полі» діяльності, яким є релігія і відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням релігійних потреб людини. Розглянемо ці особливості:

По-перше, як вже зазначалося, релігійні об'єднання є способом інтегрування віруючих в єдину спільноту і колективного здійснення свободи віросповідання. Релігія, як правило, є справою колективною, а отже, об'єднання є найпоширенішим способом виявлення власної релігійності. Релігійна

---

¹ [214] Соляр С. П. Правове регулювання статусу і діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Соляр Сергій Петрович. – Х., 2013. – С. 53–54.

² [214] Там само. – С. 53

ідентифікація людини майже завжди передбачає не тільки її зв'язок з певним потойбічним (богом, богами, духами, абсолютною ідеєю тощо), але й з іншими віруючими. Без відносин з останніми релігійна ідентифікація здатна розвиватися і занепадати. Крім того, саме релігійні об'єднання підтримують і розвивають віровчення, на основі якого відбулося об'єднання віруючих, провадять релігійне навчання тощо. Кількість релігійних об'єднань в Україні постійно зростає. Приріст останніми роками набув сталості і становить близько 2% на рік [52]¹. При цьому в цілому назвати населення України дуже релігійним важко. В Україні, як і в цілому в Європі, релігія і релігійність, хоча і визнаються суспільними цінностями, але саме у контексті релігійного плюралізму, вільного вибору релігійності і світськості [235, с. 71]².

По-друге, релігійні об'єднання виступають вагомим засобом захисту цих прав. Об'єднання людей є також і об'єднанням юридичних, організаційних, матеріальних зусиль задля захисту своїх прав. Однією із закономірностей становлення демократії і прав людини є те, що права найбільше забезпечені там, де суспільство пронизане широкою мережею горизонтальних зв'язків між різними індивідами у вигляді різноманітних організацій, рухів, ініціатив тощо. зазначені громадські об'єднання концентрують суспільні зусилля, зокрема і у сфері захисту прав. Там же, де горизонтальні зв'язки слабкі, а громадяни здебільшого об'єднуються на основі вертикального зв'язку з державою, захист прав та їх реалізація завжди менш ефективні.

Релігійні об'єднання стають тим стрижнем, каркасом, що фіксують і підтримують віруючих в їх намаганнях задовольняти свої релігійні потреби. На релігійні об'єднання покладається місія відстоювання прав і конкретних вірян, і релігійної спільноти у цілому перед найбільшим потенційним порушником прав людини – державою. Для цього релігійні об'єднання можуть використовувати такі засоби, як звернення до органів державної влади і

---

¹ [52] Інформаційний звіт Міністерства культури України про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні (за 2011 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1034%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk

² [235] Щербаківа Ю. Цінності об'єднаної Європи / Ю. Щербаківа. – К. : ВЦ «Академія», 2014. – С. 71.

місцевого самоврядування, позови до суду, звернення до міжнародних органів із захисту прав людини, включаючи міжнародні судові установи, тощо.

По-третє, релігійні об'єднання мають великий арбітражний потенціал. Саме на рівні релігійних об'єднань чи утворених ними структур вирішуються конфлікти віросповідного, культового, догматичного характеру. Однак ці об'єднання виступають і неформальними, недержавними механізмами вирішення й інших особистих, сімейних та інших конфліктів. Показовим у цьому сенсі є приклад Сполученого Королівства, де вже зараз діє низка релігійних арбітражів, до яких можуть звертатися представники однієї релігії. Наприклад, розташований у Лондоні Мусульманський арбітражний трибунал вирішує на основі норм шаріату окремі особисті і господарські суперечки [206]¹. Така діяльність з вирішення суспільних конфліктів знижує суспільне напруження, дозволяє «гасити» суперечки без апелювання до держави. Одночасно вона також є індикатором, який привертає увагу держави до існування проблемних питань, що можуть загрожувати громадському порядку чи правам інших людей.

По-четверте, релігійні об'єднання також представляють релігійні спільноти у відносинах між собою. Саме через релігійні об'єднання формулюється спільна позиція віруючих із суспільно важливих питань, вирішуються конфлікти, пов'язані зі сповіданням своєї релігії, використанням культових споруд, проведенням релігійних заходів, тощо. Іноді для такої взаємодії можуть утворюватися спільні органи, що діють на постійній основі (наприклад, Всеукраїнська рада церков, до складу якої входять представники понад 90 % релігійних громад України). Якщо ж релігійні об'єднання не можуть дійти згоди при вирішенні конфліктів, що між ними виникають, то ці конфлікти можуть бути передані на вирішення державі (так, механізм спільного використання Храму Гробу Господнього в Іерусалімі шістью християнськими конфесіями, відомий як «status quo», було

---

¹ [206] Сайт Мусульманського арбітражного трибуналу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.matribunal.com/>

започатковано збіркою законів «Хатт-і-шериф» у 1757 р. (підтверджений фірманами султана у 1852 р. і 1858 р.), у 1929 р. він був відкорегований Британською імперією), а у випадку існування загрози правам людини, публічному порядку, іншим охоронюваним законом цінностям держава зобов'язана втрутитися у відповідні ситуації. Так, у 2011 р. релігійні громади Української православної церкви і Римо-католицької церкви заявили на одну дату проведення хресної ходи зі схожими маршрутами прямування. За позовами Виконавчого комітету Одеської міської ради Одеський окружний адміністративний суд заборонив проведення хресної ходи, зважаючи на наявні у справах докази напружених відносин між цими двома конфесіями і можливих конфліктів на релігійному ґрунті (рішення від 20.06.2011 р. у справі № 2а-2а/1570/4575/2011 [200]¹ та у справі № 2а-2а/1570/4574/2011 [201]²). Згодом законність і обґрунтованість першого рішення підтвердив Вищий господарський суд України [222]³, друге рішення не оскаржувалося. Додамо, що наведений підхід не суперечить позиції Європейського суду з прав людини (див. справу: «Plattform «Artze Fur» Das Leben v. Austria» [251]⁴).

По-п'яте, релігійні об'єднання є представниками віруючих безпосередньо у відносинах з державою, зокрема, і в аспекті контролю суспільства за діяльністю суб'єктів владних повноважень. Йдеться і про контроль за виконанням Конституції України та законодавства України у сфері релігійної свободи, і про загальний контроль за державою, що є прерогативою і завданням громадянського суспільства у цілому. Церкви, релігійні громади, центри, інші об'єднання можуть висловлюватися з усіх питань, що турбують віруючих, включаючи політику, економіку, соціальну сферу, екологію, освіту, культуру тощо. Важливо, однак, при цьому, щоб контроль не перетворювався на

¹ [200] Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 20.06.2011 р. у справі № 2а-2а/1570/4575/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16475300>

² [201] Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 20.06.2011 р. у справі № 2а/1570/4574/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16475301>

³ [222] Ухвала Вищого адміністративного суду України від 25.11.2011 р. у справі К/9991/51441/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41983250>

⁴ [251] Case 10126/82, Plattform «Artze Fur» Das Leben v. Austria, 21 June 1988 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57558#{"itemid":\["001-57558"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57558#{).

політичну боротьбу, коли релігійні організації перетворюються на одне зі знарядь передвиборної боротьби. Досвід президентських виборів 2004 р., парламентських виборів 2006, 2007 рр. і значно меншою мірою президентських виборів 2010 р. засвідчують, що активне втручання православних церков у політичний процес на боці однієї із політичних сил (підкреслимо, не на боці суспільства чи віруючих, а саме однієї з партій чи одного з кандидатів у президенти) не лише не сприяє зміцненню громадянського суспільства чи демократії, але й погіршує якість демократичних процедур і продукує порушення виборчого законодавства. Водночас позиція християнських церков під час подій зими 2013-2014 рр., за деякими винятками, може бути охарактеризована скоріше як намагання висловити суспільну позицію, а не займатися політикою.

По-шосте, керівники і представники релігійних об'єднань долучаються до нормотворчої роботи, що стосується питань релігійної свободи і правового статусу релігійних об'єднань. Вони доносять до суб'єктів нормотворчості позицію релігійних спільнот щодо питань, які хвилюють віруючих (сімейні відносини, аборти, медична етика, використання технологій тощо). Найбільш відомий приклад: законодавчо встановлена можливість відмовитися від отримання ідентифікаційного номеру платника податків стала результатом саме активної діяльності релігійних об'єднань (ми тут не заглиблюємося у суть проблеми та обґрунтованість претензій віруючих на подібний виняток). Протилежним прикладом є право лікаря на відмову від деяких процедур (зокрема, абортів), що періодично обговорюється у медичній спільноті. Відсутність значної уваги до цих питань з боку релігійних організацій засвідчує, що ця проблема здебільшого не виходить за межі професійних дискусій і тим більше не постає як суспільно значуще питання.

Релігійні об'єднання є досить різноманітними і можуть бути класифіковані за різними критеріями.

За критерієм визнання з боку держави їх можна поділити на формалізовані і неформалізовані. Формалізованими є ті з них, які зареєстровані

державою. Неформалізовані – це різноманітні релігійні рухи, центри, ініціативи, проекти, які не формалізуються у вигляді окремих організацій.

За рівнем об'єднаності і характером структури формалізовані об'єднання традиційно поділяють на церкви, деномінації, секти [19, с. 54]¹. Церкви є найбільш інтегрованими і структурованими утворенням, які зазвичай об'єднують велику кількість віруючих. Деномінації є меншими за кількістю об'єднаннями, з простішою структурою і часто локальним принципом об'єднання прихожан. Секти – це відносно невеликі закриті об'єднання, на чолі якого, зазвичай, єдиний лідер, що концентрує у своїх руках усю владу. Іноді (але не завжди) секти можуть набувати тоталітарного характеру, що супроводжується спонуканням віруючого до припинення соціальних зв'язків, застосуванням психічного насильства до нього, іншими протиправними діями. У таких випадках у діяльність сект має втручатися держава і припинити незаконну діяльність шляхом ліквідації таких об'єднань.

За конфесійною ознакою релігійні об'єднання бувають християнські (православні, католицькі, протестантські тощо), мусульманські (шиїти, суніти, алавіти тощо), індуїстські, іудейські та ін.

За суспільним становищем релігійні об'єднання поділяються на такі, що належать до релігійної більшості, та такі, що належать до релігійних меншин.

За зовнішньою формою релігійні об'єднання поділяються на церкви, громади, управління, місії, монастирі, центри, братства тощо.

1.2 Конституційне право людини на свободу совісті і на об'єднання як основа правового статусу релігійних об'єднань

Конституційне право людини на свободу совісті і на свободу об'єднання становить основу правового статусу релігійних об'єднань у суспільствах [99]²,

¹ [19] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – С. 54.

² [99] Кривич М. О. Правові гарантії свободи совісті в Україні / М. О. Кривич // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – 2007. – Вип. 402. Правознавство. – С. 30–35.

правові системи яких засновані на визнанні принципу світськості [2; 5; 42]¹. Цей принцип, історія походження якого простежується від Джона Локка через Іммануїла Канта до Джона Ролза, є здобутком ліберальної політичної теорії.

У країнах Заходу з усією їх різноманітністю базовим паттерном стає визнання плюралістичності такого суспільства, з його численними релігійними, культурними й етнічними групами, що живуть поряд. У таких суспільствах кожен є вільним сповідувати релігійні переконання за своїм вибором, і щоб зробити це можливим, незважаючи на різноманітність релігій й поважаючи легітимні потреби самої держави, остання використовує свої суверенні повноваження щодо правового регулювання реалізації свободи віросповідання й діяльності релігійних об'єднань. Конституції зобов'язують уряди діяти в такий спосіб, який забезпечує практичну реалізацію мирного співіснування держави і релігійних організацій, а також релігійних організацій, що належать до різних релігійних конфесій, між собою. Із цією метою конституції демократичних держав гарантують свободу віросповідання як фундаментальне право [279]².

Принцип світськості, в основі якого – ідея десакралізації публічної сфери й приватизації релігійного досвіду недоторканного внутрішнього світу автономного суб'єкта, вимагає, щоб держава в таких умовах була нейтральною, безсторонньою щодо будь-яких різновидів віри – як релігійних, так і нерелігійних, не надавала переваги жодному із них [299, с. 16–17]³: за вдалим висловлюванням Енгеля, конституційний нейтралітет є необхідною умовою для управління релігійно багатоманітним суспільством [279]⁴. Обов'язок держави

¹ [2] Акчурин Т. Ф. Российское государство и принцип светскости (аналитический обзор) / Т. Ф. Акчурин // Пространство и время. – 2011. – №3. – С. 55–65; [5] Баберо Ж. Французское понятие светскости *laïcité* в контексте глобализации / Ж. Баберо // Религия и светское государство. Принцип *Laïcité* в мире и Евразии / под ред. А. Агаджаняна, К. Руселе. – М. : Франко-рос. центр гуманит. и обществен. наук в Москве, 2008; [42] Дурэм У. К. Перспективы религиозной свободы сравнительный анализ / У. К. Дурэм. – М. : Ин-т религии и права, 1999. – 64 с.

² [279] Engel Ch. Law as a Precondition for Religious Freedom / Ch. Engel // Preprints of the Max Planck Institute for Research on Collective Goods. – Bonn 2011/6. – 21 p.

³ [299] Religious Freedom and the Modern World // The Study of Religion and the Training of Muslim Clergy in Europe. Academic and Religious Freedom in the 21st Century Edited by Willem B. Drees, Pieter Sjoerd van Koningsveld. P. 16-17. 503 p.

⁴ [279] Engel Ch. Law as a Precondition for Religious Freedom / Ch. Engel // Preprints of the Max Planck Institute for Research on Collective Goods. – Bonn, 2011/6. – 21 p.

щодо нейтральності та неупередженості несумісний з будь-яким повноваженням з боку держави щодо оцінки легітимності релігійних переконань або способів, за допомогою яких ці переконання втілюються (див. рішення Європейського суду з прав людини у справі «Manoussakis and Others v Greece» від 26 вересня 1996 р. [255]¹; у справі «Hasan and Chaush v. Bulgaria» від 26 жовтня 2000 р. [264]²; у справі «Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey» від 13 лютого 2003 р. [267]³, у справі «Eweida and Others v. the United Kingdom» від 15 січня 2013 р. [270]⁴).

Такі суспільства не заперечують значення релігійних організацій як одного із найбільш стійких соціальних інститутів [207, с. 64]⁵, що відіграють активну роль у формуванні вірувань. Людина виражає й здійснює свої переконання в релігійній організації і це відіграє важливу роль у самому формуванні тих канонів, яким слідує така людина [284; 282]⁶. Вільне функціонування релігійних організацій стає невід’ємною складовою гарантій реалізації свободи совісті у демократичному суспільстві. Вони не просто висловлюють певні релігійні вірування, їх спільність вказує на відповідну релігійну традицію, а сама організація являє собою певну органічну єдність, а не просту сукупність людей.

Значення релігійних організацій у реалізації свободи совісті проявляється не лише в тому, що вони сприяють формуванню релігійних переконань окремих індивідів. Вони також розвивають відповідні релігійні доктрини. Саме через релігійні інституції відбувається вироблення релігійних ідей і переконань.

¹ [255] Case 18748/91, Manoussakis and Others v Greece (1996) 23 EHRR 387 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58071>.

² [264] Case 30985/96, «Hasan and Chaush v. Bulgaria» ECHR 2000-XI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58921>.

³ [267] Case 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98 Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey (2003) ECHR. Grand chamber Judgment, Strasbourg 13 February 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60936>.

⁴ [270] Case 48420/10, 59842/10 and 36516/10, Eweida and others v. the United Kingdom ECHR 37, 48420/10, 36516/10, 51671/10, [2013] IRLR 231, (2013) 57 EHRR 8, 34 BHRC 519, [2013] Eq LR 264 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-115881>.

⁵ [207] Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод. – Х.: Фоліо, 2005. – С.64, 71 – 73.

⁶ [284] Garvey John H. Churches and the Free Exercise of Religion / H. John Garvey // Notre Dame J.L. Ethics & Pub. Pol’y. – 1990. – № 4. – P. 567–581; [282] Garnett Richard. Religion and Group Rights: Are Churches (Just) Like the Boy Scouts? // Notre Dame Law School Legal Studies Research Paper. – 2001. – No. 07-45. – P. 1841–1843.

Вони не просто дають можливість своїм членам знайомитися із вже існуючими постулатами: релігійні організації є необхідною складовою постійно триваючого дискурсу, який одночасно формує переконання віруючих й сам формується під їх впливом. Оскільки віруючі стикаються із новими обставинами й новим досвідом, релігійні організації є найбільш зручною формою для вироблення певних спільних позицій зі складних питань суспільного життя.

Зважаючи на те, що релігійні організації відіграють важливу роль у формуванні індивідуальної релігійної віри й, більше того, у формуванні самих релігійних ідей, свобода совісті передбачає необхідність захисту для них: адже «церква або релігійна організація може сама по собі здійснювати від імені своїх прихильників право на свободу совісті» (див. рішення Європейського суду з прав людини у справі «Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France» [259]¹). Якщо релігійні організації не матимуть можливості навчити, сформувані, розвинути, реалізувати свої ідеї вільно від державного втручання, індивідуальна віра також буде пригнічена. Така можливість для релігійних організацій у демократичному суспільстві має існувати незалежно від того, наскільки популярними чи, навпаки, непопулярними можуть здатися ті чи інші релігійні переконання. Альтернативні перспективи й життєві шляхи, які моделюють релігійні організації, можуть слугувати джерелом нових ідей щодо можливих суспільних змін. Різноманітність релігійних переконань й об'єднань є невід'ємною рисою демократії, й вони є можливими тільки за умови захисту релігійних організацій [278]².

Діяльність релігійних організацій перебуває передусім під захистом загальної правової гарантії, а саме – права на свободу об'єднання. Це право є одним із невід'ємних прав людини і закріплене в багатьох міжнародно-

---

¹ [259] Case 27417/95, Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France (2000) ECHR 2000-VII, IHRL 2966 (ECHR 2000), 27th June 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58738>.

² [278] Eisgruber Christopher L., Sager Lawrence G. The Vulnerability of Conscience: The Constitutional Basis for Protecting Religious Conduct / L. Christopher Eisgruber // The University of Chicago Law Review. – 1994. – Vol. 61. – № 4. – P. 1245–1315.

правових документах – Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 20) [46]¹, Конвенції про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р. (статті 2, 10) [71]², Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст. 11) [70]³, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 22) [115]⁴. «Те, що громадяни повинні володіти правом створення юридичної особи для провадження спільної діяльності в сфері спільних інтересів, є одним із найважливіших аспектів права на свободу об'єднань, без якого це право втрачає будь-який зміст. Рівень демократії в державі визначається значенням, яке національне законодавство надає цій свободі, а також її практичному застосуванню посадовими особами. Повноваження держави щодо захисту своїх інститутів і громадян від об'єднань, здатних наражати їх на небезпеку, повинні реалізовуватися помірно, оскільки винятки з норми про свободу об'єднань повинні тлумачитись обмежено, і тільки переконливі підстави можуть виправдати обмеження такої свободи» (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia» [244]⁵).

Конституція України відповідно до загальноновизнаних міжнародних стандартів гарантує та захищає це право. Право на свободу об'єднання забезпечує проголошена у ст. 15 Конституції України [88]⁶ економічна, політична та ідеологічна багатоманітність у суспільному житті та свобода політичної діяльності. Свобода об'єднання означає, зокрема, правову і фактичну можливість добровільно, без примусу чи попереднього дозволу утворювати об'єднання громадян або вступати до них (див. рішення

¹ [46] Загальна декларація прав людини 1948 р. // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.

² [71] Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_125.

³ [70] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – Стор. 270.

⁴ [115] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

⁵ [244] Case 302/02, Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia (2010) ECHR 2010/17, 10 June 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-145420>.

⁶ [88] Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.

Конституційного Суду України від 13 грудня 2001 р. № 18-рп/2001 [ ]¹). Втручання державних органів та службових осіб у діяльність об'єднань громадян, так само як і втручання об'єднань громадян у діяльність державних органів, службових осіб, не допускається, крім випадків, передбачених законом. Свобода діяльності громадських об'єднань полягає також у тому, що їм гарантується можливість внутрішньо-організаційної діяльності: самостійно приймати свої статути, обирати свої керівні органи, здійснювати право власності, складати програми діяльності і здійснювати цю діяльність, право на реорганізацію та на саморозпуск, призупинення своєї діяльності [90, с. 258]².

Слід, однак, зазначити, що з огляду на специфіку релігійних об'єднань існування лише загальних правових гарантій, в основі яких – захист права на свободу об'єднання, виявляється недостатньо. Як зазначається із цього приводу в практиці Європейського суду з прав людини, «оскільки релігійні громади традиційно функціонують у формі організаційних структур, ст. 9 Європейської конвенції необхідно тлумачити з огляду на ст. 11 Європейської конвенції, що передбачає гарантії проти необґрунтованого втручання держави в діяльність об'єднань громадян. З урахуванням цього право віруючих на свободу релігії, що включає в себе право сповідувати релігію спільно з іншими, дає підстави очікувати, що віруючим буде дозволено вільно вступати в об'єднання громадян без свавільного втручання держави. Незалежне функціонування релігійних співтовариств – невід'ємна умова плюралізму в демократичному суспільстві і відповідно ключовий об'єкт захисту, гарантований ст. 9 Європейської конвенції» (п. 99) [244]³.

---

¹ [199] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6, частин першої, другої статті 10 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (справа про молодіжні організації) від 13 грудня 2001 р. № 18-рп/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9425>.

² [90] Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с. С. 258.

³ [244] Case 302/02, Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia (2010) ECHR 2010/17, 10 June 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-145420>.

Таким чином, розкриття правового статусу релігійних об'єднань базується на необхідності одночасної реалізації вимог, що впливають із двох фундаментальних цінностей демократичного суспільства – свободи віросповідання й свободи об'єднання. При цьому саме цінність свободи віросповідання надає релігійній організації специфічного правового статусу порівняно із іншими об'єднаннями індивідів, що функціонують у громадянському суспільстві, а тому виявляється визначальною при обранні державою моделі правового регулювання діяльності релігійних об'єднань. Крім того, слід зазначити, що одним зі способів здійснення права сповідувати релігію, особливо для релігійної громади, є можливість забезпечення судового захисту громади, її членів і майна, а отже, ст. 9 Конвенції має розглядатися не тільки в світлі ст. 11 цієї ж Конвенції, але й у взаємозв'язку з її ст. 6 [241; 243]¹.

Свобода совісті – одна з основоположних для західної культури ідей. Це центральна ідея «просвітницької ери» лібералізму. Вона відкриває шлях до визнання людини як критично мислячого індивіда, вимагає, щоб кожна доктрина була відкрита для ознайомлення. Тому релігійна терпимість стала однією з визначальних рис ліберальної держави.

Релігійна свобода вважається фундаментальною цінністю конституційного права. Ще Томас Джефферсон назвав її «найбільш невідчужуваним й священним з усіх прав людини» [288, с. 957–958]². Джеймс Медісон у свою чергу переконував, що релігія «має бути залишена внутрішньому переконанню й совісті людини, і це є правом кожної людини втілювати цю свободу так, як приписує їй совість. Це право за своєю природою є невід'ємним» [295]³.

¹ [241] Case 57/1997/841/1047, Sidiropoulos and Others v. Greece (1998) Chamber decision, 10 July 1998, ECHR [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58205>; [243] Case 143/1996/762/963, Canea Catholic Church v. Greece (1997), ECtHR 16 December 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58124>.

² [288] Jefferson Thomas. Freedom of Religion at the University of Virginia (Oct. 7, 1822) // Jefferson Thomas. The complete Jefferson: containing his major writings, published and unpublished, except his letters. – Saul K. Padover ed. – Freeport, N.Y. : Books for Libraries Press, 1969. – xxix, 1322 p. P. 957-958.

³ [295] Madison J. A. Memorial and Remonstrance Against Religious Assessments / J. A. Madison // Philip B. Kurland & Ralph Lerner eds. The Founders' Constitution. – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 5 vols. – P. 82.

Окремі вчені вказують на суперечність, яка ніби-то міститься у свободі совісті: свобода передусім передбачає відсутність обмежень, однак свобода совісті, що знаходить свій прояв у свободі віросповідання, опиняється обмеженою самою релігією. У цьому аспекті свобода совісті є унікальним правом людини. Релігія є нормативною системою, що базується на завершеній системі цінностей й охоплює всі сфери життя. У цьому сенсі свобода совісті відрізняється від всіх інших прав людини, які не асоціюються з альтернативними праву нормативними системами. З огляду на це релігійні об'єднання, як інституційна форма реалізації права на свободу совісті, можуть витіснити індивідуальну автономію, перебувати в конфлікті не тільки із третіми особами, але й зі своїми членами, а тому держава має поширювати на релігійні об'єднання вимоги щодо реалізації свободи об'єднання, які серед іншого створюють правовий простір для забезпечення індивідуальної автономії індивіда.

«Поняття свободи совісті історично, у науковому і практичному вжитку конституювалося як категорія права і є тісно вплетеним до канви становлення і розвитку суспільства, держави, ставлення їх до світоглядних орієнтацій людей, до різних конфесій та їхніх інститутів» [154, с. 172]¹. Цей суспільний феномен пройшов вельми складний шлях свого формування: від віротерпимості, суспільного визнання допустимості права на вільний вибір між різними релігіями та віросповіданнями, до права на свободу совісті, тобто права особистості на вільний вибір світоглядних орієнтирів за велінням власної совісті.

Як вже зазначалося, поняття «свобода совісті» й «свобода релігії» не є тотожними: поняття «свобода совісті» за своїм змістом охоплює широку сферу духовного, філософсько-світоглядного (у тому числі й релігійного) буття людини, в якому вона самовизначається і самореалізується; поняття «свобода релігії» постає як свобода вибору в системі релігійних ціннісних координат і

---

¹ [154] Пірен М. І. Соціологія релігії: підручник / М. І. Пірен. — К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. — С. 172.

самоствердження особистості в релігійній площині свого самовизначення та ідентифікації. Своє бачення розмежування свободи совісті й свободи релігії пропонував Б. М. Чичерін, небезпідставно підкреслюючи, що «свобода віросповідання, яка являє собою можливість безперешкодного зовнішнього прояву свого внутрішнього вибору, що знаходить вираз у праві об'єднуватися для богослужіння і церковних обрядів, у праві проповідувати свою релігію, набуває більшою або меншою мірою суспільного характеру, а тому підлягає більшим обмеженням, аніж свобода совісті» [230, с. 280]¹. Але попри існуючі відмінності правове регулювання питань, пов'язаних із свободою совісті й свободою релігії, часто поєднується, а іноді розглядається у комплексі зі свободою думки. Так, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права поєднує свободу совісті і релігії зі свободою думки, включаючи до неї «свободу мати чи прийняти релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір» (ст. 18) [115]². Ще раніше в одному понятійному ряду свободу думки, совісті й релігії було поєднано в ст. 18 Загальної декларації прав людини [46]³.

О. З. Панкевич зазначає, що аналогічну модель правового регулювання пропонує Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [142; 143]⁴, ст. 9 якої має назву «Свобода думки, совісті і релігії» й передбачає: «Кожен має право на свободу думки, совісті й релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу

¹ [230] Чичерін Б. Н. Общее государственное право / Б. Н. Чичерин. – М. : Зерцало, 2006. – С. 280.

² [115] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1973. – № 45. – Ст. 401.

³ [46] Загальна декларація прав людини 1948 р. // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.

⁴ [142] Панкевич О.З. Сучасні проблеми захисту свободи думки, совісті та релігії (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / О.З. Панкевич // II Міжнародний форум з практики Європейського суду з прав людини : матеріали (м. Львів, 29 листопада – 1 грудня 2013 року). – Львів : Галицький друкар, 2013. – С. 123–138; [143] Панкевич О.З. Філософсько-правові аспекти свободи думки, совісті та релігії (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / О.З. Панкевич // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 4 (5). – С. 116–129.

сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [70]¹. Як зазначає в своїй практиці Європейський суд з прав людини, «хоча свобода віросповідання – це в першу чергу питання свободи совісті кожного, вона також передбачає, *inter alia*, свободу «сповідувати релігію» одному в приватному порядку або в громаді разом з іншими, публічно і в колі осіб, що розділяють це вірування. Докази, виражені в словах і діях, пов'язані з наявністю релігійних переконань. Ця свобода тягне за собою, *inter alia*, свободу дотримуватися релігійних переконань або не дотримуватися жодних, відправляти або не відправляти релігію» (див. рішення Європейського суду з прав людини у справі «Kokkinakis v. Greece» від 25 травня 1993 р. [253]², у справі «Buscarini and Others v. San Marino» від 18 лютого 1999 р. [258]³). Стаття 9 Конвенції перераховує форми, яких може набувати відправлення релігії або переконань, а саме: богослужіння, навчання, відправлення релігійних і культових обрядів (див. рішення Європейського суду у справі «Kalag v. Turkey» від 1 липня 1997 р. [256]⁴).

Зазначене дозволяє окремим дослідникам говорити навіть про те, що свобода совісті являє собою не свободу-право, а перш за все обов'язок – «обов'язок державної влади і права, інших груп і осіб у громадянському суспільстві не застосовувати примус (насилля) до будь-якої особи, що здійснює

---

¹ [70] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та Протоколи до неї, ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

² [253] Case 14307/88 A/250-A, Kokkinakis v. Greece, ECHR 20, (1994) 17 EHRR 397, IHRL 2980 (ECHR 1993), 25th May 1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57827>.

³ [258] Case 24645/94, Buscarini and Others v. San Marino, ECHR 1999-I, (2000) 30 EHRR 208, IHRL 2909 (ECHR 1999), 18th February 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58915>.

⁴ [256] Case 20704/92, Kalag v. Turkey, 1 July 1997 (1999) 27 EHRR 552, ECHR 1997-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58042>.

релігійний акт, якщо тільки він не створює загрозу правам інших, публічному порядку й суспільній моралі» [281, с. 5]¹, з чим важко погодитися.

Традиційно юридичний зміст поняття свободи совісті більш широко розкривається через певні складові елементи.

1. Право на визначення свого ставлення до питань свободи совісті, а саме: право мати, вибрати й змінювати, сповідувати або не сповідувати релігійні чи інші переконання, у тому числі право на позацерковну релігійність, право на релігійний, науково-матеріалістичний або інший світогляд, індиферентне ставлення до релігії.

2. Право діяти відповідно до своїх переконань, що включає можливість поширювати, проповідувати те чи інше віровчення, систему поглядів, переконань, пропагувати їх, а також вільно відправляти культу, здійснювати релігійні обряди індивідуально чи спільно з іншими. Визнання права діяти відповідно до обраних релігійних імперативів означає свободу бути членом існуючих релігійних об'єднань, засновувати нові, здійснювати культові обряди, видавати релігійну літературу тощо [, с. 25]².

Однак слід мати на увазі: навіть якщо та чи інша віра досягає необхідного рівня переконливості та важливості, не можна сказати, що будь-яка дія, що певним чином знайшла в ній натхнення чи мотивацію або ж була вчинена під її впливом, становить «сповідання» віри. Так, дії або бездіяльність, які безпосередньо не виражають відповідне переконання або які лише віддалено пов'язані з приписом віри, не підпадають під захист права на свободу совісті (див. рішення у справі «Skugar and others v. Russia» від 3 грудня 2009 р. [266]³, у справі «Arrowsmith v. United Kingdom» від 12 жовтня 1978 р. [250]⁴). Для того щоб певна дія вважалася «сповіданням» у значенні зокрема ст. 9 Конвенції

¹ [281] Finnis J. Why Religious Liberty is a Special, Important and Limited Right / J. Finnis // Notre Dame Legal Studies Paper. – 2008. – № 09-11. – 19 p. – P. 5.

² [210] Симорот С. Ю. Правовое регулирование реализации свободы совести в Российской Федерации / С. Ю. Симорот. – Хабаровск : Изд-во Хабар. гос. техн. ун-та, 2001. – С. 25.

³ [266] Case 40010/04, Skugar and others v. Russia» (ECtHR judgment, 3 December 2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-96383>.

⁴ [250] Case 7050/75, Arrowsmith v. United Kingdom, 12 October 1978 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrcr.org/safrica/religion/Arrowsmith.html>.

про захист прав людини і основоположних свобод, вона має бути тісно пов'язана з релігією або переконанням. Прикладом може бути богослужіння або молитва, які є частиною практичного вираження релігії або переконання в загально визнаній формі. Разом з тим сповідання релігії або переконання не обмежується такими діями; існування досить тісного та прямого зв'язку між дією та переконанням, що лежить в її основі, повинне встановлюватися залежно від фактичних обставин кожної справи. Зокрема, від заявника не вимагається доведення того, що він діяв на виконання обов'язку, встановленого тією чи іншою релігією (див. рішення у справі «Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France» [259]¹, «Leyla Şahin v. Turkey» [268]², «Bayatyan v. Armenia» [257]³, «Skugar and others v. Russia» [266]⁴, «Pichon та Sajous v. France» [271]⁵, «Eweida and others v. the United Kingdom» [270]⁶).

3. Право на таємницю своїх релігійних чи інших переконань.

4. Право на нейтральне ставлення з боку держави до законних форм прояву свободи совісті. Це, зокрема, проявляється у забороні органам державної влади і місцевого самоврядування, їх посадовим особам використовувати своє службове положення для формування того чи іншого ставлення до релігії, забороні супроводжувати діяльність органів влади публічними релігійними обрядами й церемоніями тощо.

5. Право не бути ображеним у своїх релігійних почуттях.

Останній з перелічених елементів, незважаючи на свій дискусійний характер, був розвинений у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини. Він, зокрема, передбачає, що держава несе відповідальність за

¹ [259] Case 27417/95, Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France (2000) ECHR 2000-VII, IHLR 2966 (ECHR 2000), 27th June 2000 [ECtHR, Grand Chamber] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58738>

² [268] Case 44774/98, Leyla Şahin v. Turkey, ECHR 2005-XI, 10 November 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70956>.

³ [257] Case 23459/03, Bayatyan v. Armenia, ECHR 094, (ECtHR 7 July 2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-105611>.

⁴ [266] Case 40010/04, Skugar and others v. Russia» (ECtHR judgment, 3 December 2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-96383>.

⁵ [271] Case 49853/99, Pichon та Sajous v. France (RCHR 2 October 2001) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-22644>.

⁶ [270] Case 48420/10, 59842/10 and 36516/10, Eweida and others v. the United Kingdom ECHR 37, 48420/10, 36516/10, 51671/10, [2013] IRLR 231, (2013) 57 EHRR 8, 34 BHRC 519, [2013] Eq LR 264 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-115881>

забезпечення мирної реалізації свободи релігії і що екстремальні способи заперечення або спротиву релігійним віруванням як, наприклад, провокаційне зображення предметів релігійного шанування, можуть перешкоджати реалізації свободи релігії [252; 253]¹. Євросуд також зазначає, що свобода слова поєднана з обов'язками і відповідальністю, які можуть «правомірно включати обов'язок уникати, настільки, наскільки це можливо, висловлювань, які є образливими для інших і тому порушують їх права» [252]². У такий спосіб Суд розглядає юридичне питання з точки зору конфлікту прав: з одного боку, право висловлювати у тому числі дискусійні погляди, з другого – право інших осіб на належну повагу свободи релігії. Суд у своїй практиці виходить із того, що мета захисту релігійних почуттів віруючих від образливих висловлювань виступає не тільки як легітимація обмеження висловлювань (ч. 2 ст. 10), але й як частина права на свободу релігії (ч. 1 ст. 9 Європейської конвенції).

Елементи свободи совісті знайшли закріплення в Основному Законі нашої держави. Так, ч. 1 ст. 35 Конституції України проголошує: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність». У частині 2 цієї ж статті проголошується: «Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей». Відповідно до ч. 3 ст. 35 Конституції України «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [88]³.

¹ [252] Case 13470/87, *Otto-Preminger-Institut v. Austria* (1994) ECHR 26 (20 September 1994) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57897>; [253] Case 14307/88, *A/250-A, Kokkinakis v. Greece*, ECHR 20, (1994) 17 EHRR 397, IHRL 2980 (ECHR 1993), 25th May 1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57827>.

² [252] Case 13470/87, *Otto-Preminger-Institut v. Austria* (1994) ECHR 26 (20 September 1994) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57897>.

³ [88] Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» [184]¹ врегульовано відносини, пов'язані з реалізацією права на свободу совісті та діяльністю релігійних організацій. Статтею 3 цього Закону визначено, що кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

У конституціях деяких держав можна зустріти інші формулювання: право людини сповідувати будь-яку релігію (ст. 31 конституції Республіки Білорусія [80]²; ч. 2 ст. 26 конституції Литовської Республіки [77]³; ст. 28 конституції Російської Федерації [86]⁴; ст. 31 конституції Республіки Узбекистан [83]⁵), право сповідувати свою релігію (п. «б» §1 конституційного акта Швеції «Форма правління» [74]⁶), право сповідувати свою віру (ч. 2 ст. 19 конституції Республіки Македонія [81]⁷), право сповідувати релігійні переконання (ч. 1 ст. 41 конституції Республіки Словенія [82]⁸), право сповідувати відому релігію (ч.

¹ [184] Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.91 р. № 987-ХІІ // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

² [80] Конституція Республіки Беларусь 1994 г. (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=6351>.

³ [77] Конституция Литовской Республики (принята гражданами Литовской Республики на референдуме 25 октября 1992 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=188718.

⁴ [86] Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.constitution.ru/>

⁵ [83] Конституция Республики Узбекистан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lex.uz/pages/getact.aspx?lact_id=35869.

⁶ [74] Конституционный акт Швеции «Форма правления» от 27 февраля 1974 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sweden4rus.ru/rus/info/juridisk/konstitucija_shvecii.asp#sub_para_N_1000.

⁷ [81] Конституция Республики Македония от 17 ноября 1991 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/macedon/macedon-r.htm.

⁸ [82] Конституция Республики Словенія від 23 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven1.html>.

2 ст. 13 конституції Греції [75]¹), право сповідувати релігійні вірування (ст. 19 конституції Італійської Республіки [76]²), право сповідувати релігію, встановлену за давніх часів (ст. 23 конституції Непалу [78]³) тощо.

Як вже зазначалося, реалізацію права на свободу совісті важко уявити без права на свободу об'єднання, особливо коли йдеться про такий елемент свободи совісті, як релігійна свобода. З одного боку, релігійна свобода підкреслює індивідуалістичне сприйняття світу, з другого – індивід, що сповідує певне віровчення, ідентифікує себе з певною релігійною спільнотою, а тому релігійна свобода завжди передбачає свободу бути членом певного релігійного об'єднання.

К. Ейсгрубер і Л. Сагер розглядають конституційну цінність автономії й свободи асоціацій одночасно як елемент релігійної свободи і як складову більш широкого права об'єднуватися для політичної або більш широкої, значущої для індивіда цілі. Цей принцип у свою чергу породжує конституційне право обирати разом із іншими членами об'єднання місію й основні засади діяльності відповідного (релігійного) об'єднання. Іншими словами, вчені характеризують, і вони не є в цьому сенсі першими, свободу об'єднання як модель релігійної свободи [278; 303]⁴.

Водночас розгляд права на свободу об'єднання як основи правового статусу релігійних об'єднань не повинен призводити до заперечення їх особливого статусу порівняно з іншими об'єднаннями. У цілому маємо зауважити, що питання про особливий статус релігійних об'єднань, зокрема в конституційному правопорядку, поряд із іншими об'єднаннями ставиться

---

¹ [75] Конституция Греции от 11 июня 1975 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=153>.

² [76] Конституция Итальянской республики от 22 декабря 1947 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=148>.

³ [78] Конституция Непала (переходная) от 15 января 2007 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=320>.

⁴ [278] Eisgruber Christopher L., Sager Lawrence G. The Vulnerability of Conscience: The Constitutional Basis for Protecting Religious Conduct / L. Christopher Eisgruber // The University of Chicago Law Review. – 1994. – Vol. 61, № 4. – P. 1245–1315; [303] Sedler Robert A. The Protection of Religious Freedom under the American Constitution / Robert A. Sedler // Wayne State University Law School Legal Studies Research Paper Series No. 07-37 October 16, 2007. – 19 p.

доволі часто [293; 283]¹. Ми погоджуємося з тими дослідниками, які вважають, що релігійна свобода не є звичайним благом. Релігія не лише забезпечує індивіда певним благим існуванням, вона оформлює його ідентичністю [308]², яка в свою чергу виступає необхідною передумовою здатності робити вибір [289]³. Релігійні цінності важливі, оскільки мають трансцендентний характер. Для релігійної людини на карту поставлено вічність. Можна також стверджувати, що для релігійної людини покора приписам її релігії є необхідною умовою її гідності [296]⁴. Саме в цих аспектах криється пояснення того, чому релігійні переживання й релігійні об'єднання відрізняються від інших інтенсивних переживань й організацій [286]⁵.

Перед Європейським судом з прав людини питання про особливе значення релігійної свободи постає регулярно. Він дає на нього таку відповідь: релігійна свобода є одним з найбільш важливих елементів, з яких складається особистість віруючих та їхній світогляд; крім того, вона також є цінним надбанням і для атеїстів, агностиків, скептиків та байдужих. Від неї залежить плюралізм, який є невіддільним від демократичного суспільства та який протягом століть завойовувався дорогою ціною (див. рішення у справі «Kokkinakis v. Greece» [253]⁶; у справі «Eweida and others v. the United Kingdom» [270]⁷). Такий особливий статус релігії в житті індивіда пояснює, чому одним із важливих елементів свободи совісті стає гарантування особливої автономії релігійних об'єднань.

¹ [293] Lupu, Ira C., Tuttle, Robert W. The Distinctive Place of Religious Entities in Our Constitutional Order // Villanova Law Review. – 2001. – Vol. 46, No. 5. – 86 p.; [283] Garnett Richard W. The Story of Henry Adams's Soul: Education and the Expression of Associations // Minnesota Law Review. – 2000-2001. – № 85. – P. 1841–1885.

² [308] Witte, John, The Essential Rights and Liberties of Religion in the American Constitutional Experiment / John Witte // Notre Dame Law Review. – 1996. – Vol. 71.

³ [289] Ladeur Karl-Heinz. The Myth of the Neutral State and the Individualization of Religion. The Relationship Between State and Religion in the Face of Fundamentalism / Karl-Heinz Ladeur // Cardozo Law Review. – 2009. – № 30. – P. 2445–2471.

⁴ [296] Mahlmann M. Freedom and Faith. Foundations of Freedom of Religion / M. Mahlmann // Cardozo Law Review. – 2009. – Vol. 30:6. – P. 2473–2493.

⁵ [286] Gedicks Frederick Mark. Towards a Defensible Free Exercise Doctrine / Frederick Mark Gedicks // George Washington Law Review. – 2000. – Vol. 68. – P. 925–952.

⁶ [253] Case 14307/88, A/250-A, Kokkinakis v. Greece, ECHR 20, (1994) 17 EHRR 397, IHRL 2980 (ECHR 1993), 25th May 1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57827>.

⁷ [270] Case 48420/10, 59842/10 and 36516/10, Eweida and others v. the United Kingdom, ECHR 37, 48420/10, 36516/10, 51671/10, [2013] IRLR 231, (2013) 57 EHRR 8, 34 BHRC 519, [2013] Eq LR 264 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-115881>.

Наведені твердження є продовженням обговорення невід’ємного для світської держави принципу інституційної диференціації. Він полягає в тому, що держава не зазіхає на здобуття нею права робити судження щодо священних питань – вони опиняються поза її юрисдикцією (за образним висловом, «публічна влада не може говорити релігійним голосом»), а релігійні організації не наділяються владними повноваженнями [290]¹. Крім того, уряд позбавлений права надавати перевагу в той чи інший спосіб певній релігії, пов’язувати статус особи в політичному вимірі із її належністю до релігійної інституції. Він не повинен схвалювати або не схвалювати ту чи іншу релігію. Схвалення однієї релігії буде означати для інших, що вони є неповноправними членами політичного співтовариства.

Отже, принцип інституційної диференціації, який передбачає відокремлення релігійних організацій від держави, проявляються у таких вимогах [27]²:

- рівність усіх релігій, відсутність переваг однієї або декількох релігій порівняно з іншими;
- релігійні організації не виконують функції державних органів;
- світський характер державної служби;
- світський характер державної освіти;
- заборона на здійснення державної фінансової підтримки релігійних організацій;
- діяльність органів державної влади і органів місцевого самоврядування не супроводжується публічними релігійними обрядами й церемоніями.

Окремі вчені доповнюють цей перелік такими додатковими умовами [6, с. 15]³:

¹ [290] Larkin v. Grendel’s Den, Inc., 459 U.S. 116 (1982) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/459/116/case.html>.

² [27] Губин М. Ю. Становление и развитие идеи светского государства в России: конституционно-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Губин Михаил Юрьевич. – М., 2014. – 229 с.

³ [6] Балодис Р. Религиозные организации и Латвийское государство / Р. Балодис // Религия и право. – 2000. – № 6. – С. 13–15.

– держава, її органи і посадові особи не контролюють ставлення своїх громадян до релігії й не враховують релігійну приналежність конкретних громадян;

– релігійні об'єднання не втручаються до державних справ.

Доречним буде також згадати тлумачення принципу відокремлення релігійних об'єднань від держави, що свого часу було надано Верховним судом США при розгляді спору у справі «Аллен проти Мортонна». Верховний Суд США вказав три вихідних підстави відокремлення релігійних об'єднань від держави в правовій системі:

– зміст і цілі законодавчих актів мають бути тільки світськими;

– законодавчі акти не повинні надавати переваги релігії або утискати її;

– у законодавчих актах є неприпустимим змішування державної діяльності з елементами тієї чи іншої релігії [159, с. 70]¹.

Автономія передбачає, що релігійні громади мають право самостійно вирішувати свої внутрішні питання, до яких належить структура релігійних інститутів, членство і лідерство в них, взаємовідносини між лідерами і членами громади тощо. Важливим є розуміння того, що держава не надає їм автономію – вона лише зобов'язується її поважати [196, с. 19]². Релігійна автономія впливає з права на свободу релігії, виступає її важливою складовою.

Автономія релігійних об'єднань проявляється у можливості вільного створення релігійних об'єднань і можливості вільно, на основі власних критеріїв, обирати духовних лідерів (пастерів).

1. Можливість вільного створення релігійних об'єднань. Захист від необґрунтованої заборони діяльності з боку державних органів. Європейський суд з прав людини виходить з того, що відмова національних органів влади в наданні об'єднанню громадян – незалежно від того, релігійне воно чи ні – статусу юридичної особи є втручанням у реалізацію права на свободу

¹ [159] Понкин И. В. Современное светское государство: конституционно-правовое исследование / И. В. Понкин. – М. : Ин-т государственно-конфессиональных отношений и права, 2005. – 362 с.

² [196] Религия и церковь в Центрально-Восточной Европе в начале XXI в.: сб. обзоров и реф. / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глоб. и регион. проблем. – М. : РАН ИНИОН, 2006. – 142 с.

об'єднань. У тих випадках, коли йшлося про створення релігійної громади, відмова в наданні статусу юридичної особи була визнана також порушенням права на свободу релігії як самої релігійної організації, так і окремих її членів, передбаченим ст. 9 Європейської конвенції, (п. 101 «Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia» [244]¹).

Що стосується заборони діяльності релігійних організацій, то такі заходи з боку держави призводять до позбавлення правоздатності юридичної особи та унеможливають здійснення нею прав, пов'язаних з наявністю статусу юридичної особи, наприклад, права володіти та орендувати об'єкти нерухомого майна, мати банківські рахунки, наймати працівників і реалізувати право на судовий захист, а реалізацію таких прав Європейський суд послідовно визнає невід'ємною складовою здійснення права на сповідування своєї релігії (див. рішення Європейського суду у справі «Religionsgen meinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria» [260]²).

Окрім вже зазначених прав, що зазвичай пов'язані з наявністю статусу юридичної особи, внутрішньонаціональне законодавство може надавати певні права лише релігійним організаціям і виключати можливість реалізації таких прав незареєстрованими релігійними групами чи нерелігійними юридичними особами. До виключних прав релігійних організацій може, зокрема, належати: право засновувати місця для проведення богослужінь; право проводити богослужіння в доступних для цього місцях; право випускати, отримувати та розповсюджувати релігійну літературу (інформацію) на паперових, аудіо-, відеоносіях; право створювати освітні заклади та право підтримувати зв'язки для міжнародного обміну і проведення конференцій.

Відповідно в результаті ухвалення національною владою рішення про заборону того чи іншого релігійного об'єднання особи, які були його членами, позбавляються права сповідувати свою релігію спільно з іншими.

---

¹ [244] Case 302/02, Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia (2010) ECHR 2010/17, 10 June 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-145420>.

² [260] Case 27540, Religionsgen meinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria, HEJUD (2012) ECHR 1752 (25 September 2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-88022>.

Європейський суд на підставі своєї практики сформував висновок про те, що в таких випадках має місце втручання у здійснення заявниками прав, гарантованих ст. 9 Європейської конвенції, що тлумачиться з огляду на ст. 11 конвенції.

Втім, це, звичайно, не означає, що право на створення релігійних організацій і їх функціонування є абсолютним. Держави, серед іншого, мають право перевіряти, чи не проводить та чи інша організація, що нібито переслідує релігійні цілі, діяльність, яка завдає шкоди населенню чи загрожує громадській безпеці (рішення у справі «Manoussakis and Others v Greece» [255]¹, рішення у справі «Stankov and the United Macedonian Organisation Dinden v. Bulgaria» [263]²).

Відмова держави у визнанні релігійної організації або заборона її діяльності має відповідати вимогам, що висуваються до будь-якого обмеження права [41, с. 248–252]³:

– така відмова має бути спрямована на захист легітимної мети («в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб»);

– відповідний обмежувальний захід має бути передбачено законом;

– його застосування має бути пропорційним й необхідним в умовах демократичної держави.

Суд, зокрема, підкреслює, що відповідне обмеження не буде вважатись порушенням статей 9 та 11 Європейської конвенції тільки за умови, коли воно було «передбачене законом», переслідувало одну чи більше законних цілей та було «необхідним у демократичному суспільстві» для досягнення цих цілей (див. п. 51 Рішення великої палати Європейського суду у справі «Refah Partisi

---

¹ [255] Case 18748/91, Manoussakis and Others v Greece (1996) 23 EHRR 387 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58071>.

² [263] Case 29221/95 and 20225/95, Stankov and the United Macedonian Organisation Dinden v. Bulgaria, 29 June 1998 [ECtHR] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59689>.

³ [41] Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини : навч.-практ. посіб. / Т. І. Дудаш. – К. : Алерта, 2013. – 368 с.

(the Welfare Party) and Others v. Turkey» [267]¹). Нагадаємо, що словосполучення «передбачене законом» вимагає не лише того, щоб оскаржувані заходи мали певну підставу в національному законодавстві, але також стосується якості такого законодавства: воно має бути достатньо доступним для відповідної особи, а наслідки його застосування мають бути передбачуваними (див. рішення у справі «Rotaru v. Romania» [261]²).

При цьому винятки з норми про дотримання права на свободу релігії та об'єднань повинні тлумачитись обмежувально, і лише переконливі та неухильні обставини можуть виправдати їх обмеження. Під час розгляду справи завдання Європейського суду полягає не в підміні своєю оцінкою думки відповідних національних органів влади, а, радше, в оцінці рішень, які національні органи влади ухвалюють при виконанні своїх повноважень. Це не означає, що Європейський суд повинен обмежитися лише тим, щоб переконатися у тому, що держава-відповідач здійснювала своє дискреційне право розумно, обачливо та добросовісно. Європейський суд повинен оцінити оскаржуване втручання з урахуванням обставин справи загалом і встановити, чи було таке втручання «співмірним з переслідуваною законною метою» та чи були мотиви, покладені національними органами влади в основу його обґрунтування, «достатніми» [224]³. При цьому Європейський суд повинен переконатися у тому, що національні органи влади застосовували стандарти, які відповідають принципам, втіленим у Європейській конвенції, і, крім того, що їх рішення засновувалися на прийнятній оцінці відповідних фактів (див. рішення у справі «Orthodox Church

---

¹ [267] Case 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*, ECHR. Grand chamber Judgment, 13 February 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60936>.

² [261] Case 28341/95, *Rotaru v. Romania*, ECHR 2000-V, IHRL 2923 (ECHR 2000), 4th May 200 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58586>.

³ [224] Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: роздаткові матеріали / Т. І. Фулей. – К. : ВАІТЕ, 2013. – 56 с.

(Metropolitan Inokentiy) and Others v. Bulgaria» від 13 грудня 2001 р. [245]¹, рішення у справі «Kimlya and Others v. Russia» від 1 жовтня 2009 р. [273]²).

Поодинокі рішення у справах щодо оскарження безпідставної відмови в реєстрації релігійної організації є і в судовій практиці України (постанова Вищого адміністративного суду України від 27.11.2013 р. у справі № К/800/36861/13 [160]³). Маємо зазначити: згідно із прецедентною практикою Європейського суду саме національні суди мають забезпечувати дотримання у релігійних громадах як свободи об'єднання, так і автономії таких громад відповідно до чинного законодавства, включно з Конвенцією (див. також рішення у справі «Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia» від 5 жовтня 2006 р. [272]⁴).

2. Можливість вільно, на основі власних критеріїв, обирати духовних лідерів (пастирів). Особистість релігійних лідерів є важливою для членів відповідної релігійної громади. Участь в організації життя такої громади є проявом самої релігійності, що підпадає, зокрема, під захист ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Саме тому, як вже зазначалося, коли йдеться про функціонування релігійних організацій, право на свободу віросповідання має тлумачитися у поєднанні з правом на свободу об'єднання. Це, серед іншого, має гарантувати віруючим, що релігійне об'єднання може діяти без зовнішнього втручання держави. Автономне існування релігійних об'єднань є необхідною умовою плюралізму в демократичному суспільстві: якщо цей організаційний аспект не підпаде під захист права на свободу совісті, усі інші прояви індивідуальної релігійної свободи стануть уразливими (див.

---

¹ [245] Case 412/03 and 35677/04, Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria, 22 January 2009 [ECTHR] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-100433>.

² [273] Case 76836/01 and 32782/03, Kimlya and Others v. Russia, 1 October 2009, ECHR 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-117070>.

³ [160] Постанова Вищого адміністративного суду України від 27.11.2013 р. у справі № К/800/36861/13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36134660>.

⁴ [272] Case 72881/01, Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia, 5 October 2006 [ECTHR] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-77249>.

рішення у справі «Hasan and Chaush v. Bulgaria» [264]¹, рішення у справі «Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova» [269]²).

Тому навіть в умовах конфлікту між двома або більше релігійними групами завдання держави полягає не в тому, щоб усунути причину напруженості шляхом ліквідації плюралізму, а зробити так, щоб конкуруючі групи терпіли одна одну. Державні заходи на користь конкретного лідера розділеної релігійної громади або прагнення примусити організацію підкоритися єдиному лідеру є порушенням права на свободу совісті (рішення у справі «Serif v. Greece» [265]³, рішення у справі «Hasan and Chaush» [264]⁴, рішення у справі «Metropolitan Church of Bessarabia and Others» [269]⁵, рішення у справі «Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria» [245]⁶). Адже збереження плюралізму й належне функціонування демократії передбачає необхідність вирішення проблем шляхом діалогу без застосування насильства, навіть якщо такий діалог є виснажливим (див. рішення у справі «United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey» від 30 січня 1998 р. [242]⁷). Отже, релігійна громада має право сама встановлювати критерії та порядок відбору лідерів, орієнтуючись на віровчення і традицію, а не на світське розуміння лідерства в громадських і тим більше публічно-владних інститутах.

¹ [264] Case 30985/96, Hasan and Chaush v. Bulgaria, 34 EHRR 55, 10 BHRC 646, IHRL 3186 (ECHR 2000), 26th October 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58921>.

² [269] Case 45701/99, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, ECHR 2001-XII, (2002) 35 EHRR 306, IHRL 2920 (ECHR 2001), 13th December 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59985>.

³ [265] Case 38178/97, Serif v. Greece, 14 December 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58518>.

⁴ [264] Case 30985/96, Hasan and Chaush v. Bulgaria, 34 EHRR 55, 10 BHRC 646, IHRL 3186 (ECHR 2000), 26th October 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58921>.

⁵ [269] Case 45701/99, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, ECHR 2001-XII, (2002) 35 EHRR 306, IHRL 2920 (ECHR 2001), 13th December 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59985>.

⁶ [245] Case 412/03 and 35677/04, Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria, 22 January 2009 [ЕCHR] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-100433>.

⁷ [242] Case 133/1996/752/951, United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey, ECHR 1998-I, [1998] ECHR 1, (1998) 26 EHRR 121, IHRL 3346 (ECHR 1998), 30th January 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58128>.

Зазначимо, що такі питання виникають не тільки у практиці Європейського суду з прав людини. Ще раніше із ними довелося стикатися Верховному суду США, який виходить із того, що духовні лідери фактично є офіційними посланцями релігійних організацій, які в свою чергу несуть послання віри. Особистість духовного лідера, так само як і те, що він може сказати, являє собою один із аспектів такого послання. Тому якщо певна група віруючих усуває жінок або чоловіків, або представників відповідної національності, етнічного походження, расової групи від можливості ставати її духовними лідерами, вона робить заяву щодо свого розуміння того, хто може бути посередником між цією релігійною групою і божественним. Цей вибір, неприпустимий з точки зору світського роботодавця, держава має поважати. Відомим прикладом у цьому зв'язку є заборона на рукоположення жінок, який зберігається в багатьох християнських конфесіях (виняток становлять деякі протестантські церкви і деномінації). Причому ця заборона зберігається, незважаючи на те, що основні церкви зараз вже не наполягають на твердженнях, що лежать в його основі [233, с. 167]¹.

Відмова від рукоположення жінок охоплюється релігійною автономією, правом релігійної громади сформулювати і втілити в життя критерії відбору лідерів і не може розглядатися як дискримінація за статевою ознакою. Це ж стосується, наприклад, положень про те, що особа, яка займає певне положення в ієрархії релігійної громади, має належати до тієї чи іншої національності або володіти тією чи іншою мовою. Аналогічно не є дискримінацією на сексуальному ґрунті нерукоположення геїв [287, с. 249]².

Щоправда, слід зазначити, що протягом останнього десятиліття в самих церквах розпочалися процеси, які характеризують релігійні об'єднання як самоврядні інститути громадянського суспільства і з часом, можливо, приведуть до переосмислення зазначених правил стосовно критеріїв обрання

---

¹ [233] Шнакенбург Р. Етичне послання Нового Завіту / Р. Шнакенбург ; пер. з нім. Н. Комарової. – К. : Дух і літера, 2005. – 340 с. С. 167.

² [287] Greenwalt K. Religion and equality / K. Greenwalt // Christianity and human rights: an introduction / ed. by J. Witte, jr and F. S. Alexander. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – P. 236–252. P. 249.

лідерів релігійних об'єднань. Йдеться, по-перше, про надання дозволу бути священиками жінкам і, по-друге, про ординацію представників ЛГБТ спільноти. Слід підкреслити, що ординація жінок (пастирське служіння жінок) і представників ЛГБТ спільноти вважається одним з важливих індикаторів секуляризаційних процесів у межах світового протестанцизму.

Питання про можливість жінок бути священиками насправді не є новим. Постановка питання фактично була підготовлена Реформацією, зокрема доктриною царственненого священства («to christen») або загального священства віруючих (обґрунтована Мартіном Лютером у творі «До християнського дворянства німецької нації»), що виключала «сакральну» відмінність між кліриком і мирянином. Багатоманітність протестантських концепцій щодо священства можна умовно звести до двох основних підходів: теорії делегування і теорії заснування. Прибічники першої вважають, що інститут «професійного пастирства» не є боговстановленим, оскільки усі члени церкви причетні до «царственненого священства». Права проповідника, розпорядника богослужіння і вчителя делегуються християнською громадою окремим, найбільш здібним її членам аби забезпечити порядок у церковному житті. З цього випливає висновок, що хоча пастор є служителем Божим, проте свої повноваження він отримує від громади, яка його призначила. «Теорія заснування» виходить з того, що інститут пастирства був заснований Христом одночасно з царственним священством і незалежно від нього. Відтак визначення конкретних форм пастирського служіння є прерогативою церковної громади.

Зазначимо, що попри позиції духовних лідерів Реформації (як відомо, Кальвін вважав неприпустимим відправлення жінкою іншої публічної служби в церкві, окрім благодійницької [54, с. 56–57]¹), саме богословська позиція протестантів створила ідейні передумови для постановки питання про допуск жінок до ординованого служіння. Вперше це питання було підняте у XVII ст. в

¹ [54] Кальвін Ж. Наставлення в християнської вере : В 3 т. / пер. с англ. и франц. А. Д. Бакулова и Г. В. Вдовина. — М. : Изд-во РГГУ, 1999. Т. III. Кн. IV. — С. 56–57.

Англиї. М. Фелл, дружина засновника протестантської течії «Спільнота друзів» (секта квакерів) Дж. Фокса, опублікувала маніфест, в якому звернула увагу на те, що Священне Писання не містить заборони жінкам проповідувати. Прийнято вважати, що саме квакери першими зрівняли в релігійних правах чоловіків і жінок і дозволили останнім здійснювати пасторські обов'язки.

У другій половині XVIII ст. їх приклад наслідували методисти. Їх лідер Дж. Уеслі позитивно ставився до активної участі жінок у справах церкви. Жінки отримали можливість виконувати функції керівника релігійного об'єднання і, як наслідок, набути членства у другій за значущістю інстанції методистської церкви «три-місячному з'їзді» (Quarterly meeting). Хоча не існувало формальних юридичних заборон щодо участі жінок у роботі вищої інстанції – Веслейянської Конференції, вони не входили до її складу. Обрання у 1894 р. першої жінки до складу Конференції мало наслідком позбавлення її права голосу, а також запровадження заборони обрання жінок представниками від окружних синодів [67, с. 4]¹. В. В. Бурега із цього приводу зазначає, що здійснення жінкою функції проповідника під час камп-мітингів (молитовні табори під відкритим небом) не вважалося допуском до проповідницької кафедри, оскільки збори відбувалися за межами молитових будинків [9]².

У 1852 р. Л. Секстон стала першою жінкою, яка офіційно отримала ліцензію на здійснення проповідей від Церкви Об'єднаних Братів. Починаючи з 1853 р. Конгрегаціоналістська і Унітаристські церкви провели кілька ординацій жінок, які стали пасторами. Та відносна легкість, з якою у цих церквах відбувалася ординація жінок, пояснюється внутрішню організацію церковного життя цих релігійних об'єднань. Кожна община зазначених церков є практично автономною і незалежною, а отож, може обирати собі служителів без узгодження з іншими громадами і без отримання згоди від вищої церковної влади, оскільки остання просто відсутня.

¹ [67] Кожевников В. А. Церковная деятельность женщины в Англии / В. А. Кожевников // Голос Церкви. –1912. – март и апрель.

² [9] Бурега В. В. Проблема «женского священства» в современном протестантизме [Електронний ресурс]. В. В. Бурега. — Режим доступу: <http://www.bogoslov.ru/text/2364041.html>.

З середині XIX ст. в англiканській церкві поступово утверджується iнститут дяконис, однак через їх неофіційний статус, нерiвність прав з чоловіками-дяками (iм дозволено було здійснювати деякі обряди, окрім сповiдi i причащання), підлеглість чоловічому духовенству їх кількість постійно зменшується i в 1964 р. їх налічувалося менше 80, порiвняно з тим, що в 1943 р. їх було 100, а у 1934 р. – 200 [45]¹.

У 1976 р. Генеральна Асамблея Єпископальної Церкви США дозволила здійснення жіночої ординації. Протягом 1977 р. сан священника отримали більше 100 жінок. У 1978 р. під час роботи Ламбетської конференції єпископи церков Англiканської спiвдружності також схвалили жіночу ординацію, що легалізувало процес рукоположення жінок у церквах Спiвдружності. Причому якщо спочатку мова йшла про ординацію жінок лише у дияконський i пресвітерський сан, то згодом жінок допустили до єпископського служіння (у 1989 р. жінка вперше була рукоположена в сан єпископа, а у 1998 р. на черговій Ламбетській конференції були присутні 11 жінок-єпископів; у 2006 р. з'явилася перша жінка-примас Єпископальної Церкви США [9; 203]²). Крім того, у 2000 р. Англiканська церква визнала за транссексуалами право на священство (вікарний єпископ Керол Енн Стоун у минулому був Пітером Стоун). Аналогічне рішення в одному випадку ухвалила у 2009 р. Лютеранська церква Фінляндії.

Такі ж процеси протягом останніх десятиліть відбуваються у протестантських церквах Німеччини i країн Скандинавії (так, у Швеції цей процес прискорився після прийняття у 1958 р. закону, який зрівняв жінок у правах на доступ до державної служби, що створило правові основи для вирішення питання жіночої ординації (як відомо, у Скандинавських країнах Церква мала державний характер i управління нею здійснювалося парламентськими актами, а пастори були державними службовцями).

¹ [45] Женское священство в англиканстве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://otechnik.narod.ru/sravnit6.htm>

² [9] Бурега В. В. Проблема «женского священства» в современном протестантизме [Електронний ресурс]. В. В. Бурега. – Режим доступу: <http://www.bogoslov.ru/text/2364041.html>; [203] Рукоположение женщин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.peterpaul.ru/1480>

Знаковою в питанні жіночого священства є ситуація в Фінляндії, де відповідно до рішень Верховного надвального суду противникам жіночого священства заборонено відмовлятися від співпраці з жінками-священиками. У 2010 р. Верховний Суд виніс рішення по справі пастора А. Норро, який відмовився у 2007 р. проводити месу спільно с жінкою-пастором Петрою Похянрайто. У рішенні Суд зазначив, що релігійні переконання не можуть виправдовувати трудову дискримінацію за статевою ознакою.

Порівняно з питанням жіночого священства проблема ординації представників ЛГБТ спільноти постала перед релігійними об'єднаннями з середині 1970-х років, коли у 1977 р. єпископ Нью-Йорка здійснив першу священницьку хіронтію представника ЛГБТ спільноти. За неповних сороків років склалася певна позитивна практика із цього питання у ряді церков. Так, у 2003 р. у сан єпископа діоцеза Нью-Гемпшира Єпископальної церкви США возведено Д. Робінсона; у 2007 р. Генеральний Синод Лютеранської церкви Норвегії надав дозвіл приймати священницький сан представникам сексуальних меншин (рішення щодо ординації таких осіб приймає особисто єпископ); у листопаді 2009 р. єпископом Стокгольмського діоцезу Лютеранської Церкви Швеції обрано Єву Брунне, яка перебуває у одностатевому шлюбі; у 2001 р. Євангелицько-Лютеранська церква Канади дозволила бути священниками відкритим представникам одностатевої орієнтації (ще раніше було надано дозвіл для тих з них, хто не вступав у статеві відносини); у травні 2015 р. Генеральна асамблея Церкви Шотландії запровадила дозвіл на возведення у священницький сан представників сексуальних меншин, що перебувають у цивільному шлюбі.

Прибічники цих процесів, а також автори, які переймаються питанням, як у сучасних умовах церкві рухатися далі, зберігаючи при цьому принципи авторитету Святого Писання і церковної єдності, висловлюють позицію, згідно з якою:

по-перше, слід усвідомлювати відмінність між 1) Божими заповідями, які мають абсолютний характер, і 2) даними нам Богом організаційними й церковними нормами;

по-друге, в Біблії існують прецеденти, коли Божий ідеал корегувався відповідно до обставин або навіть бажання Свого народу. В усіх цих випадках Біблія інколи демонструє гнучкість в адаптації ідеалу до ситуації, що виникала.

Отже, церква, зауважують автори, може виробити комплексну позицію з питання рукоположення, яка дозволить у відповідному регіоні надати свободу шукати застосування Божого ідеалу для місцевої ситуації [204]¹.

Проведений аналіз дозволяє зазначити таке.

По-перше, прихильники ідеї жіночого священства, як і священства представників ЛГБТ спільноти, у контексті більш широкого питання про критерії обрання лідерів релігійних об'єднань намагаються пов'язати його з боротьбою за права людини попри те, що відмова від рукоположення в сан зазначених категорій осіб належить до сфери релігійної автономії і не може розглядатися як дискримінація за статевою ознакою

По-друге, серед основних світових релігійних конфесій легалізація жіночого священства і священства представників ЛГБТ спільноти здійснюється сьогодні лише в рамках протестантських церков. Однак, внаслідок того, що протестантському руху в цілому не властива організаційна єдність віруючих і централізація, така легалізація відбувається в окремих протестантських церквах і діоцезах з урахуванням волевиявлення релігійних громад. Інші світові релігійні конфесії не лише не готові до таких революційних змін у питанні священства, але й засуджують протестантські церкви, які вдаються до такої практики.

По-третє, релігійні об'єднання, які легалізували допуск жінок і представників ЛГБТ спільноти до пасторського служіння, уникають практики їх

---

¹ [204] Рукоположение женщин. Три позиции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.asd.in.ua/archives/1188329266>.

ординації в тих країнах (передусім країни Африки і Азії), де це може призвести до конфлікту з місцевим населенням і владою.

По-четверте, запровадження жіночого священства і ординації представників сексуальних меншин, як і відмова від його запровадження, призводить до розколу самих релігійних об'єднань, а також масового виходу віруючих із їх складу.

По-п'яте, сьогодні немає підстав очікувати перегляду позиції світової спільноти з приводу гарантування автономії релігійним об'єднанням у питанні визначення критеріїв обрання їх лідерів на рівні міжнародно-правових актів і судової практики.

3. Можливість вільного, без отримання додаткових дозволів від державних органів проведення релігійних обрядів і церемоній. Європейський суд з прав людини визнав порушення у справі «Manoussakis and Others v Greece» [255]¹, коли заявника було засуджено за створення молитовного дому і проведення обрядів без отримання відповідного дозволу від органів влади. Суд зазначив, що незважаючи на відчайдушні спроби заявників отримати необхідний дозвіл органи влади, які мали надати такий дозвіл, відклали ухвалу рішення у цьому питанні на невизначений строк. Тому факт застосування кримінального покарання за невиконання заявниками належних формальностей становив порушення ст. 9 [23, с. 18]².

Наведені положення мають давню історію свого формування як конституційного принципу невтручання світської влади у регулювання питань віри, що передбачає, серед іншого, заборону на змістовне втручання. Вважається, що юридичної форми конституційної гарантії вперше цьому принципу було надано у рішенні Верховного суду США у 1871 р. у справі «Watson v. Jones». Це був спір між двома гілками Пресвітеріанської церкви. Пресвітеріанська громада в Луїсвіллі, штат Кентуккі (як і багато інших

---

¹ [255] Case 18748/91, Manoussakis and Others v Greece, (1996) 23 EHRR 387 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58071>.

² [23] Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Д. Гом'єн ; пер. з англ. Т. Іваненко та О. Павличенка. – Львів : Кальварія, 2000. – 182 с.

парафій), розкололася під час Громадянської війни. Обидві гілки стверджували, що їх позиція відображає справжнє Пресвітеріанське вчення. Верховний суд Кентуккі виніс рішення на користь гілки, яка підтримала Конфедерацію, виходячи з того, що церковні органи, які підтримали позицію тих, хто виступає проти рабства, порушили національний церковний устрій. Верховний суд США вказав, що світські суди не можуть виносити судження щодо того, чи порушили церковні інституції релігійні заповіді. Такі питання мають залишатися у виключній компетенції самих релігійних організацій [300, с. 14]¹.

Є два пояснення того, чому держава, зокрема через судові інстанції, не повинна втручатися у вирішення теологічних питань. Перше, яке справедливо вважається менш переконливим, полягає у відсутності обізнаності з боку держави і її посадових осіб у питаннях релігії – вони можуть неправильно зрозуміти або невірно витлумачити релігійні постулати. Однак це є звичайно недостатнє пояснення, адже складні питання виникають і в інших сферах життєдіяльності, тим не менше механізм правового регулювання виробляє способи їх вирішення. Друга підстава для відмови з боку судових й інших державних органів братися за вирішення питань внутрішньої віри є більш переконливою. Адже за наявності такої можливості у представників держави було б порушено принцип обмеженої юрисдикції держави, основну вимогу світськості – вимогу інституційної диференціації.

4. Можливість вільно вирішувати внутрішньоорганізаційні питання. Одне із показових рішень у цьому плані – рішення у справі «Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia» від 5 жовтня 2006 р. [272]². Національні органи серед іншого обґрунтовували заборону діяльності відповідної релігійної організації, посиляючись на її напіввійськову природу. Однак Європейський суд з прав людини при вирішенні справи виходив із того, що держава не повинна

---

¹ [300] Religious Organizations and Free Exercise: The Surprising Lessons of Smith by Kathleen A. Brady // Villanova University School of Law Public Law and Legal Theory Working Paper. – 2004. – № 9. – 72 p. P. 14.

² [272] Case 72881/01, Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia, 5 October 2006 [ECtHR] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-77249>.

займатися оцінкою законності релігійних вірувань чи засобів, які використовуються для їх виявлення. Суд погодився з тим, що у структурі організації виділялися ранги та посади, подібні до тих, що існують в армії. Однак далі він відзначив, що не було жодних реальних підстав навіть для припущення, що організація-заявниця прагнула насильницької зміни конституційного ладу чи посягнути на цілісність і безпеку держави. Адже ані компетентні державні органи, ані уряд не подали жодних доказів, які могли хоча б чимось підтвердити згадане припущення. Отож аргумент щодо напіввійського статусу організації також не міг бути належною підставою для відмови у перереєстрації.

У справі «Sindicatul «Pastorul cel bun» v. Romania» [249]¹ Судом розглядалося питання правомірності відмови держави зареєструвати профспілку священників й мірян Румунської православної церкви, створеної без згоди органів останньої. Суд вказав, що особливістю роботи священнослужителів є те, що вона має духовну мету і виконується в межах церкви, яка користується певною автономією. Таким чином, священнослужителі беруть на себе зобов'язання особливого характеру: вони пов'язані високим зобов'язанням лояльності, яке, у свою чергу, засновано на особистому і в принципі безвідкличному зобов'язанні, яке бере на себе кожен клірик. Суд також відзначив, що повага до автономії релігійних громад, визнаних державою, означає, зокрема, що держава повинна визнавати право таких громад реагувати відповідно до власних правил і інтересів на виникнення в межах такої громади будь-яких дисидентських рухів, які можуть становити загрозу для згуртованості, репутації або єдності громади. Тому національні органи не зобов'язані бути арбітром між релігійними громадами й різними дисидентськими фракціями, які існують або можуть бути утворені в таких

---

¹ [249] Case 2330/09, Sindicatul «Pastorul cel bun» v. Romania, ECHR Grand Chamber, Judgment of 9 July 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-122763>.

громадах (див. рішення у справі «Miroļubovs and Others v. Latvia» від 15 вересня 2009 р. [247]¹).

Таким чином, Європейський суд з прав людини виходить із того, що право утворити профспілку всередині церковної організації не може розглядатися за аналогією з профспілкою на комерційному підприємстві або в подібній установі. Релігійна громада має право сама визначати внутрішню структуру і держава повинна з повагою ставитися до небажання церкви створювати всередині себе інститут, налаштований на створення структурного та функціонального напруження в межах церковної організації. І в цьому сенсі робота священика близька за своєю природою до членства в будь-якому іншому інституті громадянського суспільства. Наприклад, політична партія має право не допустити створення або припинити діяльність внутрішніх опозиційних утворень, а члени партії мають можливість захистити своє право на опозицію тільки в порядку, передбаченому статутом партії та іншими корпоративними документами (зокрема, шляхом звернення до внутрішньопартійного арбітражу). Аналогічна логіка закладена і в ч. 4 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України [64]², яка передбачає, що юрисдикція адміністративних судів не поширюється на публічно-правові справи з приводу відносин, які відповідно до закону, статуту (положення) об'єднання громадян належать до його внутрішньої діяльності або виключної компетенції [19, с. 123]³.

Певний інтерес становить наведений Судом у цій справі огляд позицій урядів різних країн та інших інституцій щодо розглядуваного питання. Так, зокрема, уряд Греції виходив з того, що в разі конфлікту між правами, гарантованими статтями 9 і 11 Конвенції, Суд має спочатку визначити, чи є визнання права на свободу об'єднання всередині релігійної організації таким, що порушує право на автономію цієї організації. На думку уряду Греції,

---

¹ [247] Case 798/05, Miroļubovs and Others v. Latvia, 15 septembre 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-93983>.

² [64] Кодекс адміністративного судочинства України // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 35. – Ст. 446.

³ [19] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – С. 123.

автономія релігійних громад має превалювати і такі громади повинні мати право визначати свої відносини зі своїми працівниками на основі своїх внутрішніх правил, навіть якщо вони звужують деякі права або обмежують їх здійснення.

Уряд Республіки Молдова стверджував, що ст. 11 Конвенції не можна трактувати як положення, яке покладає на державу позитивне зобов'язання визнавати світське об'єднання в лоні релігійної організації, якщо таке визнання суперечить обов'язку держави дотримуватися нейтралітету щодо конфесій. Він також послався на те, що згідно зі ст. 9 Конвенції членів релігійної громади слід вважати особами, які при вступі до громади вільно погодилися відмовитися від деяких цивільних прав, на які вони могли б претендувати на підставі ст. 11. Підтримав таке юридичне обґрунтування й уряд Польщі, зазначивши, що в першу чергу саме релігійні громади мають самостійно вирішувати, які види діяльності слід вважати частиною релігійної практики або такими, що впливають на їхню внутрішню організацію чи місію, і що доручення цієї ролі національним судам стане джерелом конфліктів і вимагатиме від судів врегулювання релігійних спорів, тоді як це суперечить принципу автономії релігійних конфесій і обов'язку держави дотримуватися нейтралітету. Він також послався на те, що з огляду на свою професійну підготовку та рішення вступити до кліру, священнослужителі несуть високий обов'язок лояльності до Церкви і повинні знати вимоги, які ставить перед ними покладена на них місія, обмежуючи здійснення деяких прав.

Уряд Грузії зазначив, що церковно-державні відносини в різних державах регулюються по-різному і що немає європейського консенсусу в цій сфері. Тому він наполягав на тому, що Договірні держави та їхні суди повинні користуватися широким полем розсуду в забезпеченні захисту автономії релігійних громад від будь-яких загроз. Державі слід утримуватися від заохочення дисидентства в будь-якій його формі всередині таких організацій.

Архієпископія Крайови зазначила, що в Румунській Православній Церкві канонічна фігура священнослужителя безпосередньо пов'язана з фігурою

єпископа. Відносини між єпископом і його кліриками ґрунтуються на взаємній довірі і єдності місії Церкви, і не можна собі уявити, щоб канонічне право допускало будь-який антагонізм між церковною владою, представленою Священним Синодом, і єпископами та духовенством. Клірики відіграють свою роль у демократичному здійсненні церковної влади і мають можливість скористатися внутрішніми правилами Церкви, щоб захистити себе від будь-яких зловживань влади. Крім того, рішення архієпископа про відмову в наданні дозволу на створення об'єднання може бути передано на розгляд Священного Синоду. У підсумку Архієпископія зазначила, що створення профспілки священнослужителів та інших церковних працівників підірве існуючі відносини між Церквою і кліром і становитиме загрозу громадському порядку та соціальній гармонії.

Неурядові організації «Фонд Бекета» і «Міжнародний центр дослідження права і релігії» послалися на прецедентну практику Верховного суду Сполучених Штатів Америки щодо автономії релігійних громад. У справі «National Labor Relations Board v. Catholic Bishop of Chicago» (440 U.S. 490 (1979) [275]¹) Верховний суд вирішив, що національні органи влади, визнаючи профспілку вчителів католицьких шкіл, не можуть таким чином ігнорувати волю єпископа, і зауважив, що таке визнання становитиме втручання в автономну діяльність релігійних громад. У справі «Hosanna-Tabor Evangelical Lutheran Church and School v. Equal Employment Opportunity Commission» (№ 10-553 (2012) [274]²) Верховний суд, застосувавши принцип «пастирського винятку», визнав, що положення трудового права незастосовні до працівників релігійних громад незалежно від того, йдеться про священнослужителів чи мирян. Як бачимо, позиція Верховного суду США узгоджується з позицією Європейського суду щодо захисту автономії релігійних громад у їхніх відносинах з духовенством.

---

¹ [275] Case National Labor Relations Board v. Catholic Bishop of Chicago (440 U.S. 490 (1979) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/440/490/case.html>.

² [274] Case Hosanna-Tabor Evangelical Lutheran Church and School v. Equal Employment Opportunity Commission (№ 10-553 (2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/10-553>.

Що стосується втручання у право на свободу об'єднання, то – як впливає зі ст. 9 Конвенції – релігійні громади мають право на власну думку щодо тієї чи іншої колективної діяльності своїх членів, яка може підривати автономію громад, і таку думку національні органи влади повинні поважати. Але одне лише посилення релігійної громади на існування фактичної або потенційної загрози для своєї автономії не є достатнім для того, щоб вважати відповідне втручання у права членів профспілки таким, що не суперечить вимогам ст. 11 Конвенції. Вона повинна також довести, що з огляду на обставини даної справи стверджувана небезпека є реальною і серйозною і що оскаржуване втручання у свободу об'єднання не виходить за межі необхідного для усунення такої небезпеки і не служить будь-якій іншій меті, не пов'язаній зі здійсненням релігійною громадою своєї автономії. Національні суди повинні подбати про виконання цих умов, всебічно дослідивши обставини справи і провівши ретельне зважування конкуруючих інтересів, які вона зачіпає (див. рішення у справі «Schüth v. Germany» [248]¹, рішення у справі «Siebenhaar v. Germany» від 3 лютого 2011 р. [254]²).

5. Вільне вирішення питання членства в релігійних об'єднаннях. Релігійна автономія має ще більше проявлятися, коли йдеться про членство в релігійних об'єднаннях. Релігійна свобода припускає, що прийом у члени релігійної громади відбувається на підставі внутрішніх, сформованих самою релігією критеріїв і вимог. Дані критерії можуть бути дивовижними і незрозумілими з точки зору нерелігійної людини, однак це нічого не змінює. Членство в релігійних громадах може припускати статеву, національну, мовну, соціальну чи іншу дискримінацію. Однак, оскільки визначення критеріїв членства – компетенція самої громади, ця дискримінація не має юридичного значення. Якщо церква реально відокремлена від держави, то членство в церкві не є необхідною умовою для реалізації людиною своїх прав. А значить, зазначає Д.

---

¹ [248] Case 1620/03, Schüth v. Germany, 23 September 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-100469>.

² [254] Case 18136/02, Siebenhaar v. Germany, 3 Februar 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-139444>.

О. Вовк, і відмова в такому членстві не вважається порушенням прав людини. Тому якщо релігійна громада вважає, що люди певної сексуальної орієнтації або національності не можуть бути її членами, то вона має право відмовити їм [19, с. 127]¹.

Згідно з принципом автономії держава не має права зобов'язувати релігійну громаду приймати нових або виключати існуючих членів. Так само ст. 9 Конвенції не гарантує права на дисидентство в релігійній організації; у разі якщо між релігійною громадою і одним з її членів виникають розбіжності навколо питань віровчення або організації, право такої особи на свободу релігії здійснюється через її право вільно залишити громаду (див.: рішення у справі «Miroļubovs and Others v. Latvia» [247]², рішення у справі «Sindicatul «Pastorul cel bun» v. Romania» [249]³).

У той же час важливо чітко проводити межу між автономією релігійної організації, яка виступає гарантією реалізації права на свободу віросповідання, й тими випадками, коли релігійна організація виступає як і будь-який інший учасник суспільних відносин, а отже – підпадає під загальні вимоги права. У цьому контексті дослідники зазвичай наводять такі дві справи Європейського суду: «Obst v. Germany» [246]⁴ і «Schüth v. Germany» [248]⁵. У першій справі заявник (Obst) працював на посаді європейського директора з громадських зв'язків Церкви мормонів і був звільнений за перелюбство, яке було формальним порушенням одного з положень його трудового договору. Хоча справа розглядалася у зв'язку з можливим порушенням ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основних свобод (право на повагу до приватного життя), Суд вказав на особливий характер професійних вимог, що пред'являються до

¹ [19] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х.: Право, 2009. – С. 127.

² [247] Case 798/05, Miroļubovs and Others v. Latvia, 15 septembre 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-93983>

³ [249] Case 2330/09, Sindicatul «Pastorul cel bun» v. Romania, ECHR Grand Chamber, Judgment of 9 July 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-122763>.

⁴ [246] Case 425/03, Obst v. Germany, 23 septembre 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-119794>.

⁵ [248] Case 1620/03, Schüth v. Germany, 23 September 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-100469>.

заявника у зв'язку з тим, що вони були зроблені роботодавцем, чії етичні норми засновані на релігії і переконаннях. На думку Суду, трудові суди держави-відповідача довели, що зобов'язання, накладені на заявника, були прийнятні, оскільки вони були спрямовані на збереження довіри до Церкви мормонів. Суд також звернув увагу на те, що апеляційний суд з трудових спорів чітко вказав, що його висновки не слід розуміти як універсальні для визнання будь-якого факту подружньої невірності підставою для звільнення (без попереднього повідомлення) співробітника церкви, але у даній справі він врахував значення факту зради для Церкви мормонів і важливість посади, яку займав заявник, а також те, що займана посада накладала на заявника особливі зобов'язання.

У справі «Schüth v. Germany» розглядалася схожа ситуація. Заявник був органістом і хормейстером в католицькій парафії. Він був також звільнений за вчинене перелюбство. Причому факт подружньої зради був підданий розголосу. І в звільненні заявника не останню роль відіграло те, що, на думку парафіян, в такій ситуації настоятель церкви і заявник не могли продовжувати відправляти церковну службу разом. Суд, визнаючи в цій справі втручання у право заявника на повагу до приватного життя, вказав також, що «апеляційний суд з трудових спорів не розглядав питання про відповідність діяльності заявника основній місії церкви. ... Якщо, відповідно до Конвенції, роботодавець, етичні принципи якого ґрунтуються на релігії чи філософських переконаннях, має право накладати особливі зобов'язання на співробітників, то рішення про звільнення на підставі порушення таких зобов'язань не може прийматися від імені такого незалежного роботодавця, при обмеженому судовому розгляді, здійсненому судом з трудових спорів компетентної юрисдикції, якщо не береться до уваги займана заявником посада і якщо не проведено вивчення порушених інтересів відповідно до критерію пропорційності». Таким чином, Суд не розглядає як порушення прав людини саме по собі встановлення етичних вимог до працівника, що впливають з церковної доктрини. Однак суди, вирішуючи

такого роду спори, повинні оцінювати можливість поширення таких вимог на конкретного працівника.

Як справедливо зазначає Д. О. Вовк, з підходом Європейського суду з прав людини можна погодитися за умови, що цей підхід буде залишатися світським і релігійно нейтральним. Завданням суду в подібних суперечках є розгляд питань про те, чи має посада працівника відношення до релігійного життя громади в усіх її проявах, чи повинен був працівник дотримуватися певних додаткових вимог етичного характеру в силу трудового договору і чи становить дотримання цих вимог значну цінність для самої громади та її членів. Суду не слід намагатися розрізняти більш-менш значимі посади в релігійній ієрархії, хоча, цілком можливо, піар-директор і органіст мають різний вплив на формування іміджу церкви. І суд не повинен намагатися дати оцінку ролі працівника, виходячи зі свого розуміння місії церкви, оскільки тим самим він виходить за межі світського підходу. У кінцевому підсумку неочевидно, що для релігійних людей необхідність регулярно відвідувати месу за участю людини, чия поведінка в їхніх очах є сумнівною, менш обтяжлива, ніж перебування в церкві, керівник якої не дотримується моральних заповідей і особистий контакт з яким може бути мінімальним [19, с. 128]¹.

Безумовно, якщо виходити з такої логіки, то коло працівників, на яких поширюються додаткові етичні вимоги, виявиться достатньо широким. Однак саме це і впливає з релігійної автономії. При цьому вимоги законодавства в частині мінімального віку працівників, тривалості праці, санітарних норм тощо для осіб, які працюють у релігійних і нерелігійних організаціях, є однаковими, тому що тут йдеться про рівність у праві на працю, яке не може бути скориговано доводами свободи віросповідання чи релігійної автономії. Слід брати до уваги справедливий баланс, який необхідно встановити між конкуруючими інтересами окремого індивіда та суспільства в цілому; при цьому в будь-якому разі береться до уваги свобода розсуду, якою користується

---

¹ [19] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – С. 128.

держава (див. рішення у справах «Palomo Sánchez and Others v. Spain» [262]¹, «Eweida and Others v. the United Kingdom» [270]²).

Саме розуміння відмінності релігійних організацій від інших видів об'єднань громадян базується на визнанні їх ролі в реалізації свободи совісті; держава виходить із недостатності гарантувати їм тільки ті можливості, що є складовими елементами свободи об'єднання. Саме тому світська держава прагне захистити цей особливий характер релігійних організацій, у тому числі для того, щоб захистити і саму державу від унікальної загрози, яку такі організації можуть становити.

Отже, виходячи з викладеного, можемо зробити певні висновки.

За загальним правилом, у сучасній демократичній державі має діяти презумпція нейтральності держави відносно релігійних об'єднань. У більшості випадків, які перебувають у сфері правового регулювання, релігійні інституції мають такий самий статус, як і інші об'єднання громадян. Вони користуються тими самими правовими можливостями й мають ті самі юридичні обов'язки. Так, якщо звернутися до правового регулювання порядку укладення цивільних правочинів або притягнення до відповідальності за шкоду, завдану транспортним засобом, за кермом якого перебував представник релігійної організації, до питань організації праці тощо, то ми маємо визнати: релігійні організації не є суб'єктом іншого правового режиму регулювання таких суспільних відносин, аніж інші юридичні особи. Більше того, презумпція нейтральності найбільшою мірою відповідає конституційним, політичним й моральним очікуванням сучасного суспільства.

У той же час «презумпція нейтральності, базована на гарантуванні релігійним організаціям таких самих правових можливостей, що впливають із свободи об'єднання, як і іншим об'єднанням громадян, є заперечуваною

---

¹ [262] Case 28955/06, 28957/06, 28959/06 and 28964/06, Palomo Sánchez others v. Spain, ECtHR (Grand Chamber), 12 September 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-106178>.

² [270] Case 48420/10, 59842/10 and 36516/10, Eweida and others v. the United Kingdom, ECHR 37, 48420/10, 36516/10, 51671/10, [2013] IRLR 231, (2013) 57 EHRR 8, 34 BHRC 519, [2013] Eq LR 264 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-115881>.

презумпцією. Однак підстава для її заперечення має бути вагомою й походити від іншої фундаментальної свободи – свободи совісті» [291]¹. Остання, у свою чергу, вимагає для релігійних об'єднань більшої автономії, аніж для інших інститутів громадянського суспільства. За загальним правилом, держава має визнавати повну автономію релігійної інституції окрім тих питань, коли вона може навести суттєві підстави для того, щоб запропонувати свою модель регулювання.

На сьогодні не склалося усталеної правової традиції щодо того, на кому має лежати тягар доведення в справах, коли виникає спір про конфлікт між автономією релігійного об'єднання як прояву свободи совісті й принципом нейтральності держави, яка вимагає від такої організації слідувати загальному правилу поведінки, заснованому у тому числі на принципі рівності. У той же час принцип нейтральності захищає релігійні організації від дискримінаційного ставлення до них, примусового нав'язування обтяжливого правового статусу [293, с. 43]². Відповідно оптимальною моделлю правового регулювання діяльності релігійних об'єднань є рамкове регулювання. Воно передбачає невтручання держави до їх внутрішньої діяльності, допоки вона не суперечить чинному законодавству [68, с. 13]³.

Держава мусить чітко окреслити в законодавстві межі свого втручання (впливу, сприяння, протидії та ін.) у діяльність релігійних та атеїстичних організацій, виходячи при цьому виключно із загальнолюдських цінностей і прав людини. Вона не повинна надавати матеріальну підтримку або в іншій формі активно виявляти свою прихильність до будь-яких релігійних організацій, а також до організацій атеїстичного спрямування (зважаючи,

---

¹ [291] Laycock Douglas. *Toward A General Theory of the Establishment Clause: The Case of Church Labor Relations and the Right to Church Autonomy* / Douglas Laycock // *Columbia Law Review*. – 1981. – № 81. – P. 234–287. P. 237.

² [293] Lupu Ira C., Tuttle, Robert W. *The Distinctive Place of Religious Entities in Our Constitutional Order* / Ira C. Lupu, Robert W. Tuttle // *Villanova Law Review*. – 2001. – Vol. 46, No. 5. – 86 p. P. 43.

³ [68] Кожина Н.Г. *Свобода совести: учеб.-метод. пособие* / Н. Г. Кожина. – Пермь : Изд-во Перм. гос. техн. ун-та, 2011. – 49 с. С. 13.

зокрема, на те, що платниками державних податків є як громадяни найрізноманітніших конфесій, так і атеїсти) [90, с. 258]¹.

Важливий елемент принципу світськості держави – вимога обмеженості позитивної діяльності держави щодо різних конфесій: обліково-реєстраційна діяльність на основі повідомного (заявницького) принципу; нейтральне арбітрування у разі виникнення міжконфесійних спорів, конфліктів із майнових та деяких інших неідеологічних питань за умови звернення цих організацій до відповідних юрисдикційних державних органів і беззастережного визнання обов'язковості рішень останніх; держава має законодавчо визначити межі діяльності, поведінки (проте аж ніяк не думок, не віри), поза які не можуть виходити прихильники будь-якої релігії або іншої, у тому числі атеїстичної, віри відповідно до міжнародних стандартів цих меж (ст. 29 Загальної декларації прав людини). Вона повинна також здійснювати контроль за дотриманням законності (законів) віруючими всіх конфесій, усіма релігійними й атеїстичними організаціями, та притягати до юридичної відповідальності ті із них, котрі порушили чинне законодавство [90, с. 258]².

Наведені вимоги, що адресуються державі, значною мірою зумовлені необхідністю гарантувати свободу совісті, яка, у свою чергу, поряд із релігійною практикою виступає важливою й такою, що часто здобуває назву невід'ємної, рисою релігійних організацій [292, с. 2]³. Можна говорити навіть про те, що в юридичній площині релігійні вірування перебувають під захистом права індивіда на свободу совісті, а релігійні практики – великою мірою під захистом права на об'єднання [302, с. 766]⁴.

---

¹ [90] Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – С. 258.

² [90] Там само. – С. 258.

³ [292] Levy Gilat, Razin Ronny. Religious Organizations / Gilat Levy, Ronny Razin // Discussion Paper No. TE/2009/544 November 2009. 32 p. P. 2.

⁴ [302] Scott M. Noveck. The Promise and Problems of Treating Religious Freedom as Freedom of Association / M. Noveck Scott // GONZAGA LAW REVIEW Vol. 45:3 745-772. P. 766.

Висновки до розділу 1.

1. Питання свободи віросповідання зачіпають широкий спектр взаємовідносин людини, їх груп, суспільства і держави, визначаючи окремі напрями внутрішньої і зовнішньої політики держави. Утворення суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової Української держави докорінно змінило релігійну ситуацію в суспільстві. Прийняття у 1991 р. прогресивного за своїм змістом Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що нормативно закріпив принципово нову, демократичну модель державно-конфесійних відносин, сприяло усуненню багатьох деформацій у правовому регулюванні порядку створення й функціонування релігійних організацій.

2. Світський характер держави означає її не релігійність. Це не одне й те саме, що «антирелігійність» або «атеїстичність». Світська держава не прагне витіснити релігійні об'єднання з суспільного життя; вона розробляє і реалізує свою політику відповідно до світських цілей, з повагою як до почуттів віруючих, так і тих, хто сповідує атеїстичні погляди. Відповідно до такого підходу запровадження обмежень щодо правомочностей релігійних об'єднань в окремих сферах суспільного життя є цілком правомірним і впливає саме з конституційного поняття України як світської держави.

3. У демократичних державах, зокрема й в Україні, суспільні відносини щодо створення й функціонування релігійних об'єднань упорядковуються складною як за структурою, так і за рівнями системою нормативної регламентації. Така система включає два сегменти правового регулювання (з одного боку, це норми міжнародного права, а з іншого – національного (конституційного та інших галузей) права, а також сегмент норм, що належать до інших, не правових, систем нормативного регулювання (релігійного права).

4. Діяльність релігійних об'єднань пов'язана зі сповіданням адептами релігії своєї віри у певні потойбічні явища (бога, богів, надприродний світ,

абсолютну ідею тощо). Релігійні об'єднання, поряд з релігійним вченням і кутовою практикою, інституціоналізують певну релігію у цьому світі. Поєднання цих складових (віра, вчення, культ і об'єднання) свідчить про утворення розвинутого релігійного комплексу, спрямованого на задоволення потреб віруючих. Такими чином, критерієм, що змістовно відрізняє релігійні об'єднання від інших подібних організацій, є їх діяльність зі сповідання людьми своєї віри у потойбічне.

5. Принцип інституційної диференціації як елементу світськості держави знаходить прояв у таких вимогах: рівність всіх релігій, відсутність переваг однієї або декількох релігій порівняно з іншими; релігійні організації не виконують функції державних органів; світський характер державної служби; світський характер державної освіти; заборона на здійснення державної фінансової підтримки релігійних організацій; діяльність органів державної влади і органів місцевого самоврядування не супроводжується публічними релігійними обрядами й церемоніями; держава, її органи і посадові особи не контролюють відношення своїх громадян до релігії й не враховують релігійну приналежність конкретних громадян; релігійні об'єднання не втручаються до державних справ.

7. Функцій релігійних об'єднань полягає не у власному, властивому лише їм наборі функцій, а у специфічному «полі» діяльності, яким є релігія і відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням релігійних потреб людини. Релігійні об'єднання як інститут громадянського суспільства реалізують комплекс наступних функцій: інтегрування віруючих в єдину спільноту заради колективного здійснення свободи віросповідання; захисту свободи віросповідання і пов'язаного з нею комплексу прав; здійснення арбітражної функції; представництво інтересів релігійних спільнот у відносинах між собою; представництво інтересів віруючих у відносинах з державою, зокрема, і в аспекті контролю суспільства за діяльністю суб'єктів владних повноважень; нормотворча функція в контексті залучення релігійних організацій до процесу

законодавчого регулювання суспільних відносин, пов'язаних з питаннями релігійної свободи і визначення правового статусу релігійних об'єднань.

8. Автономія релігійних організацій як передумова забезпечення свободи віросповідання втілюється у можливості вільного створення релігійних організацій; захисті від необґрунтованої заборони діяльності з боку державних органів; можливості вільно, на основі власних критеріїв, вибирати духовних лідерів; свободі щодо вирішення внутрішньо-організаційних питань; можливості вільного, без отримання додаткових дозволів від державних органів, проведення релігійних обрядів і церемоній; вільному вирішенні питання членства в релігійних організаціях.

9. Право віруючих на свободу релігії, що включає в себе право сповідувати релігію спільно з іншими, дає підстави очікувати, що віруючим буде дозволено вільно вступати в об'єднання громадян без свавільного втручання держави. Незалежне функціонування релігійних співтовариств – невід'ємна умова плюралізму в демократичному суспільстві.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ РЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

2.1 Правові основи створення і функціонування релігійних об'єднань

Усвідомлення й визначення місця та ролі релігії, релігійних інститутів у житті суспільства набуло актуальності на етапі розбудови України як демократичної, правової держави, в якій релігія нарівні з правом і політикою виступає регулятором суспільних відносин. Незважаючи на тривалу історію існування релігійних об'єднань, їх місце у політико-правовій системі сучасної України визначити досить складно.

Після Жовтневої революції 1917 р. внаслідок того, що потреба у використанні релігії як неодмінної складової державної ідеології відпадає, правовий статус релігійних об'єднань змінюється: з важливого компонента державного апарату (якщо йдеться про Російську Православну Церкву (РПЦ)) вона перетворюється на недержавний, приватний інститут. В Україні в означений період Православна Церква перестає бути єдиною, про що свідчить не тільки формування в ній таких течій, як автономізм, автокефалізм та обновленство, але й організаційна роз'єднаність. Так, А. М. Киридон у своєму дослідженні вказує на сім великих релігійних православних об'єднань (зазначимо, що наведений автором перелік є далеко не повним), які діяли в Україні на той час і функціонування яких було зазвичай пов'язане з міжконфесійними суперечками, які всіляко заохочувалися радянською владою [59, с. 7–10]¹.

---

¹ [59] Киридон А. М. Держава – церква – суспільство : інферсна трансформація в Україні / А. М. Киридон. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – 216 с. (Серія: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії).

Тимчасовий уряд досить обережно ставився до формування релігійної політики. Так, у «Зверненні до громадян» від 2 березня 1917 р. наголошувалося на скасуванні станових, релігійних і національних обмежень, що гальмують розвиток капіталістичних відносин. Постановою «Про скасування віросповідних і національних обмежень» Тимчасовий уряд скасував широкий спектр обмежень у правах громадян, а Постановою «Про свободу совісті» від 14 липня 1917 р. гарантував кожному громадянину свободу совісті, використання громадянських і політичних прав незалежно від приналежності до віросповідання, заборонив переслідування і обмеження за переконання в справах віри (п. 1). Постанова узаконила позавіросповідний громадянський стан, а також містила прогресивну норму, що гарантувала право вільного переходу особи з одного віросповідання до іншого, а також право бути атеїстом. При цьому нарікання викликав порядок здійснення цього права: особа, яка міняла віру або відмовлялася від неї, повинна була у письмовій чи усній формі заявити про це місцевому судді (п. 4), який повідомляв про це відповідну парафію чи релігійну громаду або орган місцевого самоврядування (у випадку відмови від віри) (п. 5) [137]¹.

Слід зазначити, що жодних кроків, спрямованих на секуляризацію суспільного життя, Тимчасовий уряд не здійснив: були збережені царські закони, які визначали характер відносин між державою, РПЦ та іншими конфесійними організаціями; підтвержені повноваження держави стосовно усіх церков (у квітні 1917 р. уряд розпустив і заново сформував Священий Синод РПЦ, у серпні замість обер-прокурорського апарату створив міністерство сповідунь); не було проведено відділення школи від церкви (уряд зберіг конфесійні заклади освіти, а ті з них, які фінансувалися державою, передав у відання Міністерства освіти); була підтверджена першість православної релігії в суспільстві [14]². У цілому можна погодитися з висновком А. В. Карташова, на думку якого, Тимчасовий уряд замість відокремлення церкви від держави запропонував систему

---

¹ [137] О свободе совести : Постановление Временного правительства от 14 июля 1917 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5412/>

² [14] Вестник Временного правительства. – 1917. 25 июня.

віддалення сторін, за якої церква набувала свободи, а держава – світського, а не однобічно конфесійного характеру [57, с. 21–22]¹.

Свобода совісті гарантувалася і урядами Української держави (1917-1920 рр.) – такий висновок випливає із аналізу Конституції Української Народної Республіки (ст. 17) [91]², Законів про тимчасовий державний устрій України (статті 9, 10) [49]³, проекту Урядової комісії по виробленню Конституції Української Держави (арт. 24–26) [140]⁴.

Слід зазначити, що коли Українська Центральна Рада не спромоглася виробити повноцінну церковну політику (значною мірою це пояснюється відсутністю єдності поглядів із цього питання серед партій, які входили до її складу), обмежившись гарантуванням права на свободу совісті, відокремленням церкви від держави та школи та спонуканням православної церкви до автокефалії та українізації церковної служби, то релігійна політика Гетьманського уряду була досить чітко відпрацьована концептуально та організаційно. Вона обмежувала самостійність Церкви в акціях державного характеру, але при цьому держава не втручалася у власне релігійне життя й виконання основних внутрішніх функцій Церкви [221, с. 39]⁵, що у цілому символізувало прагнення держави і церкви рухатися у напрямі до встановлення партнерських відносин.

Концептуально виважений і деталізований характер мала і релігійна політика Директорії, яка полягала у створенні державної української православної церкви, вільної від керівництва з боку РПЦ. Утворення Української автокефальної церкви було проголошено законом Директорії 1

¹ [57] Карташов А. В. Временное правительство и Русская церковь / А. В. Карташов // Из истории христианской церкви на родине и за рубежом в XX столетии : сборник / ред. В. Чаплин [и др.]. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – 320 с. – (Материалы по истории Церкви; кн. 5).

² [91] Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), прийнята 29 квітня 1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>.

³ [49] Закони про тимчасовий державний устрій України, прийняті 29 квітня 1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main/n0004300-18>.

⁴ [140] Основний Державний Закон Української Народної Республіки (проект Урядової Комісії по виробленню Конституції Української Держави) (1920) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://constituanta.blogspot.com/2012/10/1920_22.html.

⁵ [221] Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посібник / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 319 с.

січня 1919 р. Керівним органом Церкви був Український Церковний Синод, який утримувався за рахунок державного бюджету та мав проводити свої засідання в присутності представника уряду. Зазначимо, що закон не здійснив відокремлення церкви від держави, а задекларував політику співпраці між ними.

Стосовно Західно-Української Народної Республіки слід зазначити, що її очільники не задекларували власну релігійну політику, хоча фактично Греко-католицька церква функціонувала як державна. ЗУНР обмежилася декларацією про гарантування своїм громадянам рівних прав незалежно від їхнього віросповідання.

Хоча згадані конституційні акти через різні обставини залишилися переважно документами програмного характеру, але кожен з них по-своєму сприяв розвитку вітчизняних традицій правового регулювання релігійно-церковного життя, формуванню демократичних засад у питанні свободи совісті і віросповідання.

Докорінна реформа державно-конфесійних відносин, здійсненна Радянською владою, розпочалася зі скасування законів Російської імперії і Тимчасового уряду та видання актів, які визначали позицію нової влади у релігійному і пов'язаних із ним питаннях. Так, у «Декларації прав народів Росії» Рада Народних Комісарів (РНК) визнала скасування всіх і всіляких національних, національно-релігійних і релігійних привілеїв і обмежень одним з головних принципів своєї діяльності [31, с. 40-41]¹; Декретом «Про землю» відібрала у монастирів і церков усі землі з живим і мертвим інвентарем, садибними будівлями [128]²; Декретом «Про скасування права приватної власності на нерухомість в містах» позбавила церкви нерухомого майна [126]³; Декретом «Про цивільний шлюб, дітей і про ведення книг актів стану»

¹ [31] Декларацией прав народов России от 2 (15) ноября 1917 г. // Декреты Советской власти. Т. 1. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – С. 39–41.

² [128] О земле : Декрет 11 Всероссийского съезда Советов от 8 ноября (26 октября) 1917 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5303/>

³ [126] Об отмене частной собственности в городах : Декрет ВЦИК от 20 августа 1918 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss7323.htm>

обмежила сферу діяльності релігійних об'єднань [127]¹; Декретом «Про свободу совісті, церковні і релігійні співтовариства» відокремила церкву від держави і школу від церкви; позбавила релігійні організації прав юридичної особи і власності на будь-яке майно, зокрема і культове; заборонила викладання віровчення в усіх, крім спеціалізованих, закладах освіти; скасувала будь-які привілеї і субсидії для релігійних організацій; дозволила кожному громадянину сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати її взагалі; заборонила видавати місцеві акти, які перешкоджають реалізації свободи совісті, надають якісь переваги чи привілеї у зв'язку з віросповідною приналежністю громадян; заборонила супроводження державних чи інших публічно-правових суспільних дій релігійними церемоніями [138]².

Аналіз зазначених та інших актів (наприклад, Постанова Наркомосвіти «Про передачу справи виховання і освіти з духовного відомства у відання Комісаріату народної освіти» (1917 р.) та інші, пов'язані з ним, акти юридично оформили заборону викладання віровчення особам, які не досягли 18-річного віку, не допускали здійснення релігійної освіти всередині храмів і в церковних приміщеннях, переслідували будь-яке групове викладання вдома і в приватних квартирах, що мало підірвати релігійність окремого індивіда, сім'ї і суспільства в цілому, а отже, перешкодити поповненню релігійних об'єднань новими членами; Постанова Народного комісаріату майна Республіки «Про скасування придворного духовенства, про передачу благодійних установ придворного духовенства з усіма належними йому капіталами у відання Народного комісаріату піклування і про передачу навчальних закладів придворного духовенства у відання Народного комісаріату освіти» (1918 р.); наказ Народного комісаріату з військових справ РРСФР «Про розформування всіх управлінь духовного відомства» (1918 р.); наказ Народного комісаріату державного презирства РРСФР «Про припинення видачі коштів на утримання

¹ [127] О гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния : Декрет ВЦИК и СНК от 18 (31) декабря 1917 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/17-12-18.htm>

² [138] О свободе совести, церковных и религиозных сообщества : Декрет ВЦИК от 20 января (2 февраля) 1918 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/religion.htm>

церков, каплиць, священнослужителів і законоучителів і на здійснення церковних обрядів» (1918 р.) – останній акт заслуговує на особливу увагу з точки зору руйнації релігійних організацій: припинення фінансування церков означало утримання священнослужителів за рахунок вірян, які мали сплачувати оренду житла для них, оренду землі в межах церковної огорожі і податок на будівлі, а також за власний рахунок ремонтувати молитовні будівлі – усе це робило для людини членство у релігійній громаді проблематичним у фінансовому плані, внаслідок чого частина вірян вимушена була вийти зі складу релігійних громад), прийнятих за перші півроку діяльності Радянського уряду, свідчать про його прагнення позбавити релігійні організації передусім матеріально-фінансової бази функціонування, а також суттєво обмежити сферу їхньої соціальної діяльності, що мало привести до витиснення релігії з повсякденного життя людини.

Таким чином, якщо Радянська влада, розробляючи власну релігійну політику, певним чином і спиралася на французький досвід секуляризації суспільного життя і побудови світської держави, то в цій політиці вона пішла значно далі французького уряду, який, ухваливши закон про відокремлення церкви від держави (1905 р.), обмежився лише гарантуванням права на працю незалежно від конфесійної приналежності, зупиненням субсидування церкви з державного бюджету, скасуванням витрат на фінансування культів на рівні місцевої влади.

СРСР і союзні республіки в релігійній політиці переходять від принципу надання конфесійної переваги РПЦ до принципу конфесійної байдужості. Щоправда, у питанні реалізації останнього принципу Радянська влада не була послідовною, оскільки досить часто втручалася у внутрішньо-конфесійні і міжконфесійні відносини, провокуючи розкол у православних церквах, а також ворожнечу між ними. Поява декількох православних об'єднань в Україні, на думку А. М. Киридона, пояснюється спробою інституціоналізації в умовах нової радянської дійсності і бажанням пристосуватися до них; закономірним процесом пошуку церковних форм оновлення; заграванням Радянської влади з релігійними

організаціями на початку 1920-х років [59, с. 11]¹ (зазначимо, що не менш важливий вплив на цей процес саме в Україні мали націоналізм та церковний радикалізм).

Відповідно до ідеологічних настанов Радянська влада послідовно проводить політику відокремлення церкви від держави і школи від церкви, що отримало своє відображення у законодавстві УРСР, яке сприйняло існуючі спочатку в РРСФР, а згодом у СРСР підходи до правового регулювання відносин між державою і церквою, ключовим моментом якого було позбавлення релігійних об'єднань прав юридичної особи (на етапі розробки інструкції по застосуванню Декрету ця ідея викликала дискусії в Наркоматі юстиції РРСФР, однак, зважаючи на особливості політичного моменту, було вирішено «тимчасово» нормативно закріпити ці положення (як відомо, зазначений Декрет було скасовано лише у 1990 р.)).

Початок процесу секуляризації суспільного життя в Україні поклав Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (1919 р.) (далі - Декрет) [163, с. 41–42]², а також пов'язані із ним декрети, постанови та відомчі інструкції (наприклад, постанова Наркомосвіти «Про релігійні обряди і викладання закону божого в радянській українській школі» (1919 р.), декрети «Про громадянський шлюб, дітей і про введення книг актів громадянського стану» (1919 р.), «Про розлучення» (1919 р.), «Про кладовища та поховання» (1919 р.) та інші акти). Варто зазначити, що все подальше законодавство радянської України в цілому послідовно відтворювало ключові положення цього Декрету. Слід, однак, визнати, що у цей період дії влади певною мірою відображали очікування населення, зокрема селянства, на що вказує А. М. Киридон, аналізуючи ситуацію на Харківщині і зауважуючи при цьому, що підтримки набували

---

¹ [59] Киридон А. М. Держава – церква – суспільство : інферсна трансформація в Україні / А. М. Киридон. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – 216 с. (Серія: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії).

² [163] Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви : Декрет № 2 Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2005. – № 1/2 (24/25). – С. 41–42. – укр.

принципи релігійної політики влади, а не методи їх реалізації [59, с. 85–87]¹. Цей факт, до речі, пояснює, чому сподівання керівництва РПЦ на те, що більш ніж стомільйонна православна громада колишньої імперії захистить Церкву від нової влади, не виправдалися.

Якщо в Конституції РРСФР 1918 р. регулюванню державно-конфесійних відносин було приділено мало уваги (у ст. 13 підтверджувалося відділення церкви від держави і школи від церкви, виключно трядящим надавалася свобода совісті, а також за кожним громадянином закріплювалося право на релігійну і антирелігійну пропаганду [84]²), то у Конституції УРСР 1919 р. регламентація цих відносин представлена більш детально: по-перше, монахи і духовні служителі церков і релігійних культів позбавляються виборчих прав (п. г ст. 21); по-друге, проголошується свобода совісті виключно для трудящих, з метою забезпечення якої, а також унеможливлення використовувати релігії і церкви в інтересах збереження класового суспільного ладу, церква відділяється від держави; за всіма громадянами закріплюється право пропагувати релігійні вчення, які, однак, не повинні переслідувати жодних соціальних і політичних цілей, а також антирелігійні вчення, які, знову ж таки, за своїм змістом не повинні суперечити комуністичному світогляду (ст. 23); по-третє, гарантується надання притулку іноземцям, які переслідуються за релігійні злочини (ст. 31) [94]³.

Попри очевидно вихолощений характер «свобода совісті» у конституціях і поточному законодавстві Радянського Союзу і союзних республік, зокрема й України (як довела історія, конституційні гарантії свободи совісті і віросповідання не мали ніякого значення і не впливали позитивно ані на державну політику щодо церкви, ані на забезпечення прав віруючих),

¹ [59] Киридон А. М. Держава – церква – суспільство : інферсна трансформація в Україні / А. М. Киридон. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – 216 с. (Серія: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії).

² [84] Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 г. // СУ РСФСР. – 1918. – №51. – Ст. 582.

³ [94] Конституция Украинской Советской Социалистической Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://xn--plabag.xn--plai/konstitutsiya-ussr/3-konstitutsiya-ukrainskoj-ssr-1919-goda.html>

комуністична ідеологія переконувала, що Радянська влада вперше в історії людства гарантувала реальне здійснення свободи совісті, яке відповідало інтерсам як віруючих, так і атеїстів [60, с. 1]¹.

Закріплені у Декреті принципи згодом були відтворені у прийнятому в 1927 р. Адміністративному кодексі УРСР (артикул 360), у якому зазначалося, що релігійні громади не мають прав юридичної особи; договори на користування молитовним і культовим майном складають від свого імені ті члени релігійних громад, що підписують договори, а не від імені релігійної громади [1]². Ті ж принципи були закладені в деяких інших нормативних актах, зокрема у Постанові РНК УРСР «Про насадження законодавчої практики УРСР і РСФРР в питанні відокремлення церкви від держави» (1920 р.) та Положенні Народного комісаріату внутрішніх справ «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу» (1929 р.) [17]³. Закріплені в цих актах норми запроваджували жорсткий механізм реєстрації релігійних об'єднань. Слід зазначити, що українське законодавство щодо реєстрації було більш жорстким, аніж у інших радянських республіках. Так, для реєстрації релігійної громади в Україні потрібно було мати не менш 50 засновників, тоді як постанова ВЦВК РНК РСФРР (1929 р.) передбачала мінімальну кількість засновників у кількості 20 осіб. При цьому кожний рік релігійна громада зобов'язана була подавати відомості, які б підтверджували цей мінімум.

Для того щоб функціонувати на законних підставах і користуватися будівлями культового призначення, релігійне об'єднання також повинно було укласти з органами місцевого самоврядування договір на безстрокове безоплатне користування ними. Слід зауважити, що статuti релігійних

---

¹ [60] Клочков В. Закон и религия. От государственной религии в России к свободе совести в СССР / В. Клочков. М. : Изд-во полит. лит-ры, 1982. – 160 с.

² [1] Адміністративний кодекс Української РСР : затверджений постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 12 жовтня 1927 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP270014.html

³ [17] Владиченко Л. Д. Процедура реєстрації релігійних організацій – актуальне питання державно-конфесійних відносин / Л. Д. Владиченко // Гілея : науковий вісник. зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАНБ, 2012. – Вип. 65 (№10). – С. 348–353.

організацій, прийняті відповідно до «Типового статуту релігійних громад», містили положення, які ускладнювали процес реєстрації організацій, дозволяли місцевим органам влади розпускати громади, позбавляти їх права користуватися молитовними будинками, а в окремих випадках навіть ухвалювати рішення про руйнацію таких споруд. Статути також містили заборону на створення при храмах бібліотек, хорових і музичних гуртків, проведення роботи серед жінок, молоді і дітей, тобто здійснення будь-якої соціальної роботи, що не могло не призвести до скорочення чисельності релігійних об'єднань.

Через ненаділення релігійних організацій статусом юридичної особи вони були позбавлені права власності на майно: землі, підприємства, фінансові кошти, дохідні будинки, будівлі і комплекси молитовного призначення, притулки, богодільні, навчальні заклади, інше рухоме і нерухоме майно, церковне начиння, твори мистецтва релігійних об'єднань були визнані народним надбанням. Після його відчуження до державної власності та постановки на облік у відповідних органах релігійним організаціям передавалися у безкоштовне користування лише окремі культові споруди (до речі, монастирське майно, окрім храмів, не було визнано богослужбовим, а тому його передача релігійним громадам не допускалася), а також предмети богослужбового призначення. Таким чином усе майно, що було необхідно релігійній громаді для повноцінного здійснення своєї статутної діяльності, перебувало у державній власності. Релігійні об'єднання також позбавлялися права придбати у власність інше майно, окрім того, яке було йому передано державою, укладати угоди або вчиняти інші дії, які зазвичай може здійснювати юридична особа. Зрозуміло, що у випадку припинення діяльності релігійної громади її майно переходило до держави.

У вересні 1918 р. Помісний Собор РПЦ вимушений був закликати вірян припинити бойкот Радянської влади, дозволив часткове виконання її розпоряджень, заборонив насилля стосовно представників нової влади і закликав віруючих співпрацювати із ними.

Протягом 1918 – на початку 1921 р. у державних структурах СРСР дискутувалося питання про можливість співпраці у сфері сільського господарства з релігійними групами (у листопаді 1918 р. Священий Синод і Вища церковна рада РПЦ заради збереження церковної власності дозволили утворювати на основі монастирів трудові артілі та комуни монашествуючих). Прибічниками цієї ідеї були керуючий справами РНК В. Д. Бонч-Бруєвич і нарком землеробства С. П. Середа, які намагалися проводити політику підтримки комун і артілей з колишніх послухників монастирів, сектантів і протестантів, які утворювалися відповідно до вимог радянського аграрного законодавства, а їх головним опонентом був заступник наркомату юстиції П. А. Красіков. Однак зрештою боротьба релігійних землеробських общин за власні статuti, які б відрізнялися від типових статутів, зазнала поразки, відтак ідея збереження церковної власності шляхом створення релігійних колгоспів не була реалізована [187]¹.

І. Л. Шершнева-Цитульська зазначає, що здійснивши протягом 1918–1919 рр. відокремлення церкви від держави, Радянський уряд створив нову правову конструкцію релігійної організації в СРСР (передусім вона стосувалася РПЦ), яка була позбавлена керівних органів, і запровадив нову організаційно-правову форму релігійних об'єднань – групу віруючих, яка оформлювалася з моменту укладення договору про безоплатну оренду культового майна [232, с. 15]².

Наступний крок Радянського уряду ще більше підірвав матеріальні основи функціонування релігійних об'єднань: видана 23 лютого 1922 р. Постанова ВЦВК «Про вилучення церковних цінностей» створила юридичні підстави для вилучення майна релігійних об'єднань, які перебували в них у використанні [124]³. Постанова змінювала суттєві умови договору

---

¹ Більш детально див.: [187] Редькина О. Ю. Народный Комиссариат земледелия и VIII Отдел народного Комиссариата юстиции РСФСР: проблема сотрудничества государства с религиозными колхозами в годы «военного коммунизма» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusoir.ru/03print/03print-04/03print-04-13/>
² [232] Шершнева-Цитульская И. А. Правовой статус Русской православной церкви в Советском государстве (1917-1943 гг.) : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / И. А. Шершнева-Цитульская. – М., 2006. – 25 с.

³ [124] Об изъятии церковных ценностей : Постановление ВЦИК от 23 февраля 1922 г. // Русские патриархи XX века. Судьбы Отечества и Церкви на страницах архивных документов. – М. : Изд-во РАГС, 1999. – С. 59–60.

безвідплатної оренди культового майна, яке було націоналізоване у 1918 р., – релігійні об'єднання вимушені були переукладати угоди, оскільки суттєво зменшувалася кількість і вартість такого майна.

Перша Конституція СРСР (1924 р.) не містила розділів і статей стосовно прав громадянина, передавши їх правове регулювання на рівень конституцій союзних республік. Конституція УРСР 1929 р. порівняно з попереднім Основним Законом не лише внесла змістовні зміни в питання регулювання свободи совісті (положення про право на релігійну пропаганду було замінено на релігійне визнання, що ставило віруючих у нерівне з атеїстами становище – можливість здійснення релігійної пропаганди в цій та подальших конституціях нормативно не закріплювалася, тоді як антирелігійна пропаганда зберігалася і набула державно-організованого характеру [98]¹), але й текстуально привела їх у відповідність з положеннями ст. 4 Конституції РРФСР (1925 р.): в УРСР церква відділена від держави і школа від церкви; визнається за всіма громадянами право релігійного визнання і антирелігійної пропаганди (ст. 8) [85; 92]².

Стрімка реалізація непродуманої релігійної політики призвела до спротиву в суспільстві, що змусило центральні комітети комуністичних партій союзних республік видати спеціальні циркуляри, покликані певним чином загальмувати процес закриття храмів і їх передачі під школи й інші заклади культури, а Раднарком Грузії навіть видав декрет про покарання за образу релігійних почуттів віруючих. Зрештою уряд вимушений був пом'якшити власну політику, про що свідчать такі його кроки: по-перше, Постановою ВЦВК від 12 червня 1922 р. релігійним об'єднанням було надано право проводити губернські і всеросійські з'їзди і створювати постійно діючі виконавчі органи. Ця норма дозволила легалізувати ієрархічну побудову

¹ [98] Краткий информационный отчет антирелигиозной комиссии ЦК РКП (б) (с 1 мая по 15 сентября 1923 г.). // Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – М. – Новосибирск : Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), "Сибирский хронограф", 1997. – С. 419–430.

² [85] Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики : утв. XII Всероссийским съездом Советов 11 мая 1925 г. // СУ РСФСР. – 1925. – № 30. – Ст. 218; [92] Конституция Украинской Советской Социалистической Республики, принята 15 мая 1929 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://xn--plabag.xn--plai/konstitutsiya-ussr/4-konstitutsiya-ukrainskoj-ssr-1929-goda.html>.

релігійних організацій. Щоправда, органи юстиції сприяли реєстрації осередків Обновленської церкви в 1923 р., тоді як Патріарша церква протягом 1920-х рр. так і не була зареєстрована як загальноросійська організація [232, с. 17]¹; по-друге, релігійним організаціям було надано податкові пільги, скасовано окремі податки для духовенства, яке було прирівнено до осіб вільних професій і якому було надано право бути членами кооперативів.

Конституція УРСР 1937 р. в цілому відтворила зміст попереднього Основного Закону, але положення про свободу релігійного визнання було замінено, як і в Конституції СРСР (ст. 124) [87]², на свободу відправлення культу (ст. 123); крім того, духовенству було повернуто виборче право [93]³. Зазначені зміни, а також те, що протягом 1920–1930 рр. приватно-правовий статус релігійних об'єднань зазнає певних змін (за позбавленою статусу юридичної особи церквою юридично визнаються і фактично реалізуються такі правомоччя юридичної особи, як організаційна єдність, майнова обособленість, володіння майном на підставі права власності [232, с. 9]⁴), у цілому дає змогу констатувати певну лібералізацію релігійної політики держави.

Покращення ставлення І. В. Сталіна до церкви під час Другої світової війни обумовило певні надзвичайно важливі кроки у цьому напрямі. Так, 1 грудня 1944 р. РНК СРСР видає Постанову «Про порядок відкриття церков і молитовних будинків на території, звільненій від німецької окупації», відповідно до положень якої органам місцевої влади рекомендувалося не закривати молитовні будинки, що були відкриті протягом окупації. Відповідно вірянам дозволялось здійснювати ремонт та облаштовувати молитовні будинки. У 1946 р. РНК СРСР видала Постанову № 232-101с «Про молитовні будинки

¹ [232] Шершнева-Цитульская И. А. Правовой статус Русской православной церкви в Советском государстве (1917–1943 гг.): автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / И. А. Шершнева-Цитульская. – М., 2006. – С. 17.

² [87] Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик, утвержденная Постановлением VIII Чрезвычайного Съезда Советов СССР от 5 декабря 1936 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/k1936-37.htm>.

³ [93] Конституция Украинской Советской Социалистической Республики, принятая Чрезвычайным 14-м съездом Советов УССР 30 января 1937 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://xn--plabag.xn--plai/konstitutsiya-ussr/5-konstitutsiya-ukrainskoj-ssr-1937-goda.html>.

⁴ [232] Шершнева-Цитульская И. А. Правовой статус Русской православной церкви в Советском государстве (1917–1943 гг.): автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / И. А. Шершнева-Цитульская. – М., 2006. – 25 с.

релігійних громад», яка, по-перше, забороняла закриття, переобладнання та руйнування молитовних будинків та храмів і, по-друге, надавала релігійним центрам і громадам право обмеженої юридичної особи, завдяки чому останні отримали можливість мати рахунки в банках, купувати транспортні засоби, виробляти і продавати віруючим предмети культу, придбати чи будувати приміщення для церковних потреб (було навіть передбачено, що зареєстрованим громадам держава надаватиме будівельні матеріали, хоча і у незначних розмірах) [228, с. 151, 156; 29]¹. Зазначимо, що радянському керівництву знадобилося майже тридцять років для того, щоб 23 червня 1975 р. внести зміни до Постанови ВЦК РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р., які надавали релігійним організаціям право одержувати церковне начиння, предмети релігійного культу та транспортні засоби, здійснювати оренду, будувати і купувати споруди для своїх потреб у передбаченому законом порядку [130]². Зазначимо, що в цілому за змістом такі зміни відтворювали положення Постанови РНК 1946 р.

Якщо Постанова № 232-101с надавала церквам обмежене право юридичної особи для того, щоб вони могли володіти власністю, то видана у квітні 1961 р. Інструкція щодо застосування законодавства про культу стала кроком назад у процесі лібералізації релігійної політики. Вона передбачала право користуватися, а не володіти молитовним будинком (тільки одним) та іншим культовим майном. Крім того, запроваджувався порядок, відповідно до якого реєстрація релігійної громади пов'язувалася з відкриттям молитовного будинку, купити або побудувати який громада, в свою чергу, не могла, якщо не мала реєстрації. Створювалася ситуація, яка відкривала владі можливості для свавілля в її стосунках з релігійними громадами.

---

¹ Більш детально див.: [228] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 19. – 140 арк.; [29] ДАРФ. – Ф. 6991, оп. 3, спр. 34. – Докладные записки СДРК в СМ СССР. 7.01 – 25.12.46. – 260 арк.

² [130] О религиозных объединениях : Постановление Всероссийского центрального исполнительного комитета Совета Народных Комиссаров РСФСР от 8 апреля 1929 года с изм. и доп., внесенными Указом Президиума ВС РСФСР от 23.06.1975 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.r-komitet.ru/vera/22.htm>.

Аналіз конституційної теорії і практики дозволяє констатувати, що в СРСР свобода совісті і свобода віросповідання фактично розглядалися як тотожні явища. У Конституції 1978 р. прямо наголошувалося на тому, що громадянам УРСР гарантована свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодну, відправляти релігійні культу або вести атеїстичну пропаганду. Держава, створюючи вигляд альтернативи в питанні свободи віросповідання, насправді не приховувала антирелігійну спрямованість своєї політики. Прогресивною новацією у конституційному регулюванні свобод совісті в цей період стає закріплення положення про заборону збудження ворожнечі й ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями (ст. 50) [79]¹.

Нова епоха у державно-конфесійних відносинах розпочалася лише після прийняття у 1990 р. Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», який повернув релігійним організаціям статус юридичної особи з моменту реєстрації їх статуту (положення) (ст. 13) [134]².

Суспільно-політичні процеси, які розвиваються в Україні після здобуття нею незалежності, докорінно змінили ситуацію в державі і суспільстві. Прийняття 23 квітня 1991 р. Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (далі Закон) [184]³, який вважався одним з найкращих у регіоні законів про свободу віросповідання (рішення Європейського суду з прав людини у справі [215; 56]⁴), сприяло розвитку державно-релігійних відносин.

Сучасна Україна – це багатоконфесійна держава. За даними Міністерства культури станом на 1 січня 2013 р. релігійна мережа в Україні була представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діяли 36 995 релігійних організацій, у тому числі 87 центрів та 295 управлінь, 35 460

¹ [79] Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.

² [134] О свободе совести и религиозных организаций : Закон Союза Советских Социалистических Республик от 1 октября 1990 г. № 1689-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.r-komitet.ru/vera/26.htm>.

³ [184] Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.91 р. № 987-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

⁴ [215] Справа «Свято-Михайлівська парафія проти України» від 14 червня 2007 (заява № 77703/01) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_254; [56] Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова ; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. – К. : Б. в., 2000. – 377 с.

релігійних громад (справами церкви опікується 31 313 священнослужителів), 500 монастирів (чернечий послух несли 6 834 ченці), 370 місій, 81 братств, 202 духовних навчальних заклади (навчалось 19 752 слухачі), 13 157 недільних шкіл. Висвітлення релігійного життя здійснюють 384 церковних друкованих засоби масової інформації [185]¹ (на початку 1960-х рр. в усьому СРСР було всього 10910 фактично діючих релігійних об'єднань, з них 4 424 – зареєстровані та 6 486 об'єднань, що діяли без реєстрації в органах влади [152, с. 41]²). Стале зростання темпів створення релігійних інституцій засвідчує актуальність проблеми визначення правового статусу релігійних об'єднань.

В Україні релігійні організації утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями) (ст. 7 Закону). Законодавець досить чітко визначив перелік релігійних організацій, до яких він відніс: релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з цих релігійних організацій.

Релігійна громада безумовно є найпоширенішою формою існування релігійних організацій в Україні (як уже зазначалося з 36 995 релігійних організацій 35 460 являють собою релігійні громади, що пояснює ту увагу, яку приділив їй законодавець) і представляє собою місцеву релігійну організацію віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії чи толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення своїх релігійних потреб (ч. 1 ст. 8 Закону).

Законодавець наголошує на тому, що повідомлення державних органів про її створення не є обов'язковим, проте аби набути статусу юридичної особи

¹ [185] Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні за 2012 рік : інформаційний звіт Міністерства культури України (Короткий виклад) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1212%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk.

² [152] Петров С. В. Молитовні будинки в контексті релігійної політики СРСР щодо євангельських церков у 1940–1960-і роки / С. В. Петров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2013. – № 1. – С. 36–46.

вона має пройти державну реєстрацію. Релігійна громада може бути створена повнолітніми громадянами у кількості не менше 10 чоловік. Стосовно останньої вимоги слід зазначити, що в Україні, порівняно, наприклад, з Польщею, Грецією, а особливо Угорщиною, визначено меншу кількість осіб як умову створення релігійної громади. Проте і вона, якщо брати до уваги позицію Європейського суду з прав людини [215]¹, повинна була бути зменшена до двох осіб, оскільки саме така кількість заявників передбачена ст. 7 Закону України «Про громадські об'єднання» [166]² (Закон України «Про об'єднання громадян» передбачав трьох заявників [178]³).

Для того щоб релігійна громада набула правоздатності юридичної особи, громадяни, які її утворили, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної чи прирівняних до обласних адміністрацій, а в Автономній Республіці Крим – до Уряду Республіки (ст. 14 Закону).

Якщо релігійна громада визначається як місцева релігійна організація, то інші форми релігійних організацій – управління і центри – не мають прив'язки до певного місця. Законодавець уникає визначення цих організацій; на специфіку їх статусу вказує, по-перше, надане їм право засновувати такі форми релігійних організацій, як монастирі, релігійні братства, місії, духовні начальні заклади (ч. 1 ст. 10; ч. 1 ст. 11), і, по-друге, проведення реєстрації статутів (положень) у державному органі України у справах релігії (ч. 2 ст. 14). Оскільки релігійні центри, які є керівними для релігійних організацій в Україні, можуть перебувати за кордоном, законодавець зазначив, що останні можуть керуватися у своїй діяльності їх настановами за умови, що при цьому не буде порушено законодавство України.

Для монастирів, релігійних братств і місій, як ще однієї форми релігійних організацій, вітчизняний законодавець передбачив два рівноцінних шляхів

---

¹ [215] Справа «Свято-Михайлівська парафія проти України» від 14 червня 2007 (заява № 77703/01) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_254

² [166] Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 1. – ст.1.

³ [178] Про об'єднання громадян : Закон України від 15 червня 1992 р. № 2460-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 34. – ст. 504.

утворення: або відповідно до рішення релігійних управлінь чи центрів, або відповідно до порядку утворення релігійних громад. Обраний спосіб їх утворення визначає особливість порядку їх реєстрації. Зазначимо, що Статути УПЦ МП (розд. IX), УПЦ КП (розд. X) та РПЦ (розд. XII) допускають утворення монастирів виключно на підставі рішення релігійних управлінь чи центрів.

Коротко слід зупинитися на релігійних братствах, які з кінця XVI ст. є достатньо відомим в Україні різновидом національно-релігійної громадської організації. Протягом історії їх правовий статус зазнав змін і вже у XIX ст. вони нагадували засновані у XVII ст. братства лише тим, що зберегли окремі обряди та звичаї. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні було створено кілька клерикальних організацій, які хоча й продовжували іменуватися братствами, але окрім назви практично не мали з ними нічого спільного.

Якщо в Україні всі релігійні організації, зокрема й релігійні братства, визнаються юридичними особами з моменту їх реєстрації (ст. 13 Закону), то в Російській Федерації ситуація склалася дещо інакше. Відповідно до Статуту РПЦ братства/сестринства створюються віруючими лише за згоди настоятеля приходу і за умови благословення єпархіального архиєрея, перебуваючи під начальницьким наглядом настоятеля (у цій частині Статут УПЦ МП майже не відрізняється від Статуту РПЦ; Статут УПЦ КП такі форми релігійних організацій, як братство, не передбачає [217; 216]¹). При цьому вони мають відмовитися від прав юридичної особи (статут братства/сестринства, затверджений єпархіальним архиєреєм, може бути переданий до державних органів на реєстрацію лише у виняткових випадках) і розглядатися як підрозділ відповідної єпархії, що підпорядковується її юрисдикції. У випадку коли братство/сестринство ухвалює рішення про вихід з ієрархічної структури і юрисдикції РПЦ, відповідно припиняється їх діяльність як релігійної

---

¹ [217] Статут про управління Української Православної Церкви, прийнятий Собором Української Православної Церкви 25-27 листопада 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://orthodox.org.ua/page/statut-upts>; [216] Статут про управління Української православної церкви Київського патріархату, прийнятий Помісним Собором Української Автокефальної Православної Церкви 5 червня 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.cerkva.info/ru/ustav.html>.

організації РПЦ і вони позбавляються прав на майно, яке їм належало на правах власності, користування чи інших законних підставах. Разом з тим, зважаючи на те, що окремі братства/сестринства (аналогічний порядок передбачений для монастирів) розташовані за межами Росії і у своїй діяльності повинні керуватися місцевим законодавством, Священний Синод РПЦ дозволив їм реєструватися як юридичним особам у формах, передбачених законодавством країни місця знаходження [157]¹.

Духовні навчальні заклади створюються релігійними управліннями і центрами. За своїм статусом вони є вищими або середніми спеціальними навчальними закладами для підготовки священнослужителів і служителів, інших необхідних для релігійних організацій релігійних спеціальностей. Духовні навчальні заклади реєструють свої статuti у державному органі України у справах релігії.

Релігійне об'єднання – це релігійна організація, яка складається з усіх наведених релігійних організацій, їх представляють свої управління (центри). Таким чином, як вже зазначалося, релігійними об'єднаннями в Україні визнаються об'єднання релігійних організацій. І щодо цієї форми релігійних організацій у національному законодавстві більше жодних вказівок немає.

Хоча відповідно до положень Конституції України релігійні громади можуть існувати без державної реєстрації, що повною мірою відповідає директивам щодо аналізу законодавства про релігії, схваленим Парламентською Асамблеєю ОБСЄ в Единбурзі у 2004 р. [36, с. 172]², більшість релігійних організацій віддають перевагу державній реєстрації, розглядаючи її як неодмінну умову свого успішного функціонування. Оскільки за радянських часів існувала надзвичайно бюрократизована процедура їх утворення, унаслідок чого багато релігійних громад не могли пройти обов'язкову державну реєстрацію, що призвело до появи двох видів об'єднань:

¹ [157] Положение об организации сестричества и братства диаконической направленности, принятое на заседании Священного Синода от 2 октября 2013 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.patriarchia.ru/db/text/3275953.html>.

² [36] Додіна Є. Є. Створення і реєстрація релігійних організацій в Україні / Є. Є. Додіна // Наукові праці Одеської юридичної академії. – 2009. – Том 8. – С. 171–177.

зареєстрованих (легальних) та незареєстрованих (нелегальних), значна увага міжнародних, зокрема європейських, експертів у галузі прав людини, демократичної громадськості, а також Європейського суду з прав людини (Європейський Суд визнав доступ релігійної організації до статусу юридичної особи як один з найбільш важливих аспектів права на об'єднання) була прикута до процедури реєстрації релігійних організацій у незалежній Україні [36, с. 172; 108]¹.

Відповідно до законодавства релігійні організації та об'єднання повинні мати статус юридичної особи, який можна набути як без реєстрації свого статуту (положення), так і шляхом його реєстрації. В обох випадках релігійні громади виступають суб'єктами адміністративного права, але оскільки зміст адміністративно-правового статусу значно вужчий, зазначає Є. Є. Додіна, це спонукає їх до набуття статусу юридичної особи шляхом реєстрації свого статуту (положення) [36, с. 173; 108]². Як наслідок, релігійна організація спочатку повинна зареєструвати свій статут і лише потім пройти державну реєстрацію для одержання статусу юридичної особи.

Процедура реєстрації релігійних організацій та об'єднань після здобуття Україною незалежності зазнавала змін, що, на думку Л. Владиченко, дозволяє умовно виділити два етапи [17]³.

На першому етапі (1991–2004 рр.) порядок реєстрації релігійних організацій регулювався статтями 14, 15 Закону, на що у лютому 1996 р. додатково вказала Президія Вищого арбітражного суду України, надавши

---

¹ [36] Додіна Є. Є. Створення і реєстрація релігійних організацій в Україні / Є. Є. Додіна // Наукові праці Одеської юридичної академії. – 2009. – Том 8. – С. 172; [108] Літвінов А. Особливий статус релігійних громад при вчиненні нотаріальних дій / А. Літвінов, Т. Літвінова // Мала енциклопедія нотаруса. – 2013. – № 6. – С. 118–124.

² [36] Додіна Є. Є. Створення і реєстрація релігійних організацій в Україні / Є. Є. Додіна // Наукові праці Одеської юридичної академії. – 2009. – Том 8. – С. 172; [108] Літвінов А. Особливий статус релігійних громад при вчиненні нотаріальних дій / А. Літвінов, Т. Літвінова // Мала енциклопедія нотаруса. – 2013. – № 6. – С. 118–124.

³ [17] Владиченко Л. Д. Процедура реєстрації релігійних організацій – актуальне питання державно-конфесійних відносин / Л. Д. Владиченко // Гілея : науковий вісник. зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАНБ, 2012. – Вип. 65 (№10). – С. 348–353.

роз'яснення «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [168]¹.

Право на реєстрацію статутів (положень) отримали всі релігійні організації, перелік яких містила ст. 7 Закону. Процедура реєстрації була неоднакова і залежала від виду релігійної організації. Так, якщо релігійні громади для одержання статусу юридичної особи повинні подати статут (положення) та заяву на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Автономній Республіці Крим – до Уряду Республіки Крим, то релігійні центри, управління, монастирі, братства, місії, духовні навчальні заклади подають на реєстрацію свої статuti (положення) до державного органу України у справах релігій. На думку А. Літвінова і Т. Літвінової, така диференціація об'єктів реєстрації цілком виправдана і пов'язана як з різними масштабами діяльності релігійних організацій (релігійна громада діє переважно в межах одного чи кількох населених пунктів, а місіонерське товариство може поширювати свою діяльність на всю територію України), так і з потребою більш кваліфікованої юридичної, релігієзнавчої експертизи часто оригінальних, нетипових статутів, що подаються для реєстрації [108]².

Хоча для реєстрації релігійних організацій законодавець передбачив реєстрацію лише їх статутів (положень), на практиці відповідно до гірших радянських традицій від них вимагався пакет документів, перелік яких не був передбачений Законом. Отож, на думку багатьох науковців, залишається незрозумілим, нормами яких нормативно-правових актів насправді керуються органи державної влади, які документи необхідно надати для реєстрації статуту релігійної організації [4, с. 28; 207, с. 10; 240, с. 47]³.

¹ [168] Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»: роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 29.02.96 р. № 02-5/109 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_109800-96.

² [108] Літвінов А. Особливий статус релігійних громад при вчиненні нотаріальних дій / А. Літвінов, Т. Літвінова // Мала енциклопедія нотаруса. – 2013. – № 6. – С. 118–124.

³ [4] Антошевський Т. Моніторинг релігійної свободи в Україні: 2005-2007 рр. / Т. Антошевський, Л. Коваленко. – Львів: Релігійно-інформаційна служба України, Центр правових та політичних досліджень «СІМ», 2008. – С. 28; [207] Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / за ред. В. Яворського. – Харків: Фоліо, 2005. – С. 10; [240]

Таким чином, на першому етапі державні органи, які здійснювали реєстрацію релігійних організацій, зіштовхнулися з питанням узгодження переліку необхідних документів, а представники релігійних організацій – з проблемою отримання доступу до цього переліку. Враховуючи неодноразові звернення представників останніх стосовно оприлюднення переліку необхідних для реєстрації документів, Міністерство у справах національностей, міграції та культурів України лише у 1995 р. опублікувало методичні рекомендації щодо практичного застосування Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [114]¹. Ці рекомендації містили актуальну для створення релігійних організацій інформацію (розкривалася процедура реєстрації змін і доповнень до статутів (положень) і надавався список необхідних документів для цього), зокрема, наводився перелік документів, які подаються для державної реєстрації статуту (положення). Аналіз рекомендацій свідчить, що Міністерство диференціювало перелік документів залежно від таких фактів:

– чи підпорядковується релігійна громада, що реєструється, організаційно і канонічно релігійному центру (управлінню), що знаходиться в Україні, чи вона організаційно підпорядковується зарубіжному релігійному центру (управлінню);

– чи створюються релігійні центри (управління), а також регіональні, обласні управління, монастирі, релігійні братства, місії, духовні навчальні заклади релігійними центрами (управліннями), що діють на території України, чи вони створюються (засновуються) на території України зарубіжними релігійними центрами (управліннями) за відповідними домовленостями з державним органом України у справах релігій;

– чи створюються релігійні братства і монастирі відповідно до ч. 2 ст. 10 та ч. 1 ст. 14 Закону.

Яцків Т. Державна реєстрація громадських організацій, релігійних організацій, профспілок, благодійних організацій в Україні : від А до Я / Т. Яцків, Л. Тарасенко. – Львів : Юриспруденція, 2008. – С. 47.

¹ [114] Методичні рекомендації до практичного застосування Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (постатейні роз'яснення щодо їх застосування) / Міністерство України у справах національностей, міграції та культурів. Управління у справах релігійних організацій. – К. : [б. в.], 1995. – 75 с.

Публікація методичних рекомендацій позитивно позначилася на розв'язанні проблем, що виникали під час реєстрації релігійних громад. Однак, оскільки рекомендації не були нормативно-правовим актом, а також зважаючи на низку реорганізацій державного органу України у справах релігії (правонаступники Міністерства у справах національностей, міграції та культур не опрацьовували питання, пов'язані із переліком документів, необхідних для реєстраційної процедури), методичні рекомендації поступово втрачають свою актуальність і перестають використовуватися на офіційному рівні.

Початок другого етапу для релігійних організацій пов'язаний із набуттям 1 липня 2004 р. чинності Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» [167]¹. У результаті процедура реєстрації статутів релігійних організацій отримала «подвійний» стандарт, що ускладнило цей процес. «Подвійний» стандарт, зазначає Л. Д. Владиченко, полягає в тому, що релігійні організації для отримання статусу юридичної особи мають проходити процес реєстрації статуту в двох інстанціях. Ця законодавча колізія криється у ст. 13 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», де зазначено, що релігійна організація визначається юридичною особою після реєстрації її статуту (положення), та в ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», де зазначається, що релігійні організації набувають статусу юридичної особи після їх державної реєстрації у порядку, встановленому цим Законом [17]². Запровадження практики «подвійної» реєстрації створило проблеми не лише для новостворюваних релігійних організацій, але й для вже зареєстрованих, на що правозахисні організації вказали у Доповіді «Права людини в Україні – 2011» (у документі, зокрема, зазначалося, що з моменту запровадження «подвійної» реєстрації (2004 р.) і до 2010 р. 12 841 раніше

---

¹ [167] Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців : Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV // Відом. Верхов. Ради України. –2003. – № 31-32. – Ст. 263.

² [17] Владиченко Л. Д. Процедура реєстрації релігійних організацій – актуальне питання державно-конфесійних відносин / Л.Д. Владиченко // Гілея : науковий вісник. зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАНБ, 2012. – Вип. 65 (№10). – С. 348–353.

zareєстрованих релігійних організацій ще не пройшли такої «подвійної» реєстрації) [161, с. 137]¹.

Враховуючи зазначене, слід визнати, що неузгодженість положень законів України «Про свободу совісті та релігійні організації» і «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» суттєво ускладнила процес набуття релігійними організаціями статусу юридичної особи (збільшився строк реєстрації, крім того, процедура стала платною), а також внесення змін до статутів (положень), що суперечило зобов'язанням України щодо приведення чинного законодавства у відповідність з європейськими правовими стандартами (як відомо, прийняття України до Ради Європи в 1995 р. було обумовлене покладанням на неї певних зобов'язань, зокрема щодо запровадження нової недискримінаційної системи реєстрації церков [38; 15]²).

Через десять років після вступу України до Ради Європи співдоповідачки комітету ПАРЄ з питань виконання обов'язків та зобов'язань державами-членами Ради Європи Г. Северинсен та Р. Вольвенд у Пояснювальній доповіді, на основі якої Парламентська Асамблея Ради Європи схвалила резолюцію №1466 (2005) про виконання обов'язків та зобов'язань Україною, вимушені були констатувати, що українське законодавство все ще містить суттєві недоліки в організації юридичного механізму реалізації права на свободу світогляду та віросповідання. До найбільш суттєвих зауважень, зазначає А. Кочкадан, європейські експерти віднесли такі: законодавче обмеження форм, у яких можуть створюватися релігійні організації; збереження обмеження щодо мінімальної кількості (10 осіб) засновників, які можуть зареєструвати статут релігійної організації; заборона релігійним організаціям створювати місцеві відділення без статусу юридичної особи; позбавлення релігійних об'єднань права набувати статусу юридичної особи (сьогодні релігійне об'єднання свого

---

¹ [161] Права людини в Україні – 2009–2010. Доповіді правозахисних організацій / за заг.ред. Є.Захарова. – Х. : Права людини, 2011. – 486 с.

² [38] Доповідь Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо виконання Україною обов'язків та зобов'язань, у тому числі Резолюція ПАРЄ №1466 та Рекомендація ПАРЄ №1722 від 5 жовтня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/6782>; [15] Висновок Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи № 190 (1995) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_590.

статуту (положення) не має, а отже, його не реєструє (ст. 14 Закону); у 2010 р. Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних організацій (ВРЦіРО) пропонувала внести зміни до Закону, відповідно до яких релігійні об'єднання мали утворюватися з релігійних організацій і набувати статусу юридичної особи у порядку, визначеному цим Законом, однак пропозиція не отримала законодавчого закріплення); збереження у законі деяких нечітких положень, які дають виконавчим органам можливість діяти на свій розсуд [96]¹.

Проблеми подвійної реєстрації були предметом розгляду Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій у вересні 2009 р. На виконання положень Протоколу її засідання від 24 вересня 2009 р. Державний комітет України у справах національностей та релігій звернувся до Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва з пропозиціями щодо врегулювання питання «подвійної» реєстрації релігійних організацій шляхом внесення змін до чинного законодавства, які були погоджені Держкомпідприємством. На жаль, після 2009 р. засідання Комісії не проводилися, а наприкінці 2010 р. Держкомнацрелігій був ліквідований, внаслідок чого розгляд парламентом розроблених ним законотворчих ініціатив був відкладений на невизначений строк.

У липні 2009 р. Кабінет Міністрів України зі свого боку зробив кроки у напрямі удосконалення правового регулювання реєстрації релігійних організацій, видавши Постанову «Про заходи щодо упорядкування адміністративних послуг» [175]², якою зобов'язав центральні органи виконавчої влади розробити пропозиції щодо внесення змін до відповідних реєстрів. На виконання цієї Постанови Міністерство культури України розробило «Стандарт надання адміністративної послуги з реєстрації статуту (положення) релігійної організації та змін до нього». Стандарт був затверджений наказом Міністерства культури України від 18 квітня 2012 р.

---

¹ [96] Кочкадан А. Організаційно-правові форми релігійних організацій в Україні / А. Кочкадан // Вісник Львівського ун-ту ім. І. Франка. – 2010. – Вип. 50. – С. 133–139. Серія юридична.

² [175] Про заходи щодо упорядкування адміністративних послуг : Постанова Кабінету міністрів України від 17 липня 2009 р. № 737 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/737-2009-%D0%BF>.

№ 366 і поданий на реєстрацію до Міністерства юстиції України, відповідно до «Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 731 (зі змінами). У травні 2012 р. Міністерство культури України листом № 964/67/14-12 звернулося до Міністерства юстиції України стосовно повернення стандарту з метою доопрацювання. Повторне подання цього нормативно-правового акта відбулося у травні 2012 р. і в серпні 2012 р. Міністерство юстиції України затверджує наказ Міністерства культури України «Про затвердження Стандарту надання адміністративної послуги з реєстрації статуту (положення) релігійної організації та змін до нього», який було розроблено новоствореним (у 2011 р.) Департаментом у справах релігій і національностей при Міністерстві культури.

Стандарт був розроблений з метою підвищення якості виконання та доступу до результатів виконання державної функції з питань реєстрації статутів (положень) релігійних організацій (релігійних центрів (управлінь), монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій), духовних навчальних закладів) та змін до них (далі – адміністративна послуга), визначення опису процедури надання цієї послуги, складу, послідовності дій одержувача та адміністративного органу, строків надання послуги, вимоги щодо необхідного рівня її доступності та якості. У цьому Стандарті передбачена процедура реєстрації релігійних організацій, які реєструє державний орган України у справах релігій, що передбачено ч. 2 ст. 13 Закону. У Стандарті було вказано, що адміністративну послугу одержують релігійні центри (управління), а також монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади.

Стандарт передбачає порядок внесення змін до статуту релігійних організацій, а також визначає послідовність дій, опис етапів надання адміністративної послуги.

Невирішеність проблеми «подвійної» реєстрації спонукала Президента України до видання 9 грудня 2010 р. Указу «Про оптимізацію системи

центральных органов исполнительной власти» №1085/2010 [179]¹, відповідно до якого реєстрацію релігійних організацій було віднесено до компетенції новоутвореної Державної реєстраційної служби України (раніше реєстрацію здійснював державний орган України у справах релігій). Вказане нововведення обумовило подальше внесення змін до чинного законодавства. Так, 6 квітня 2011 р. Президент України своїм Указом №388/2011 затвердив Положення «Про Міністерство культури України», яким поклав на Міністерство культури обов'язок здійснювати реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, а також змін і доповнень до них [177]².

Чергову спробу внести зміни до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» Верховна Рада України здійснила у червні 2012 р., ухваливши у першому читанні проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (реєстр. №10221 від 15.05.2012 р.). У зазначеному законопроекті передбачалося, що статус юридичної особи релігійні організації будуть отримувати у Державній реєстраційній службі України.

Зазначимо, що зміни, передбачені вказаним законопроектом викликали багато нарікань як серед представників релігійних організацій, так і серед науковців. Узагальнюючи висловлені зауваження, виконавчий директор Інституту релігійної свободи, член Робочої групи Мінкультури з підготовки законопроектів у сфері свободи совісті М. Васін зазначив, що чинний закон безумовно потребує змін, але з урахуванням досвіта, накопиченого за останні роки [192]³. У свою чергу, глави конфесій, що входять до складу Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, вважали за доцільне спочатку ухвалити Закон про Концепцію державно-конфесійних відносин в Україні (розроблена Центром Разумкова спільно з представниками конфесій та народними депутатами України), яка б визначила напрями подальших

---

¹ [179] Про оптимізацію системи центральных органов исполнительной власти : Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. №1085/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>.

² [177] Про Міністерство культури України : Положення, затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. №388/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/388/2011>.

³ [192] Релігійне життя в умовах змін до Закону про свободу совісті в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.credo-ua.org/2013/01/76499>.

законодавчих змін, зокрема у сферах освіти, гуманітарної та добродійної діяльності віруючих, капеланського служіння у війську, медичних закладах та закладах пенітенціарної системи, забезпечення права віруючих на публічні мирні зібрання тощо. При цьому слід зазначити, що більшість із цих змін стосувалися не базового Закону про свободу совісті (було наголошено на недоцільності внесення змін до нього), а галузевих законодавчих актів. Окремим пунктом було вказано на зацікавленість ВРЦіРО у подальшому збереженні особливостей набуття та припинення статусу юридичної особи для релігійних організацій [51]¹.

16 жовтня 2012 р. законопроект № 10221 був прийнятий у другому читанні, причому без обговорення і розгляду поправок, окремі з яких відображали принципову позицію релігійної спільноти України. На неприйнятність змін, внесених вказаним законопроектом, вказала ВРЦіРО, деякі місцеві релігійні громади різних конфесій, а також правозахисні організації та окремі науковці. Серед головних недоліків Закону називалися: нечіткість і неоднозначність окремих положень, що дозволяє їх вільно трактувати і застосовувати державним органам; необґрунтоване розширення переліку контролюючих органів, відсутність чіткого окреслення меж їх повноважень; складність процедури набуття статусу юридичної особи; збереження норми про дозвільний характер проведення публічних мирних зібрань релігійного характеру, що суперечить ст. 39 Конституції України [192]².

Попри здійснювані державою кроки в напрямі приведення вітчизняного законодавства про свободу совісті і віросповідання до світових, передусім європейських правових стандартів, воно досі зазнає конструктивної критики з боку як вітчизняних, так і зарубіжних експертів.

Безумовно слід визнати, що демократичні засади державного устрою України забезпечили стрімкий розвиток мережі релігійних організацій, про що

---

¹ [51] Звернення членів Всеукраїнської Ради Церков до Президента України від 21 березня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1026:1&catid=50:zv&Itemid=78.

² [192] Релігійне життя в умовах змін до Закону про свободу совісті в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.credo-ua.org/2013/01/76499>.

переконаливо свідчать статистичні дані [194; 193]¹. Норми, що закріплюють права людини на свободу світогляду і віросповідання в національному законодавстві, відповідають міжнародно-правовим стандартам. Однак слід зазначити, що вказані стандарти лише декларують це право, розкривають його зміст, формують принципи його реалізації. На національному рівні, зазначає Г. Друзенко, головним завданням парламенту у сфері забезпечення прав людини є створення максимально простого, чіткого та необтяжливого механізму реалізації права на свободу віросповідання та світогляду, який би, не порушуючи меж втручання у простір людської свободи, обмежувався лише сферами, де участь держави для реалізації такого права є необхідною [40]². На жаль, у питанні організації юридичного механізму реалізації права на свободу світогляду та віросповідання, передусім колективно відправляти релігійні культу та вести релігійну діяльність, до України досі пред'являються претензії. У щорічних звітах про дотримання свободи віросповідання в Україні (вказані звіти за період з 2003 до 2013 р. розміщені на веб-сайті посольства США в Україні [62]³), які надаються Бюро демократії, прав людини та праці Державного департаменту США на розгляд Конгресу США, неодноразово вказувалося на проблемні питання у законодавчих актах України стосовно свободи віросповідання. Неупереджений аналіз, що проводився американськими експертами протягом десяти років, свідчить, що основні зауваження, які стосуються стану забезпечення свободи віросповідання в Україні, повторюються рік у рік, що свідчить про відсутність волі попереднього політичного керівництва України до усунення наявних недоліків. Революція Гідності, яка відкрила нову сторінку в новітній історії української державності, несе в собі потужний потенціал оновлення всіх сфер суспільного життя. Можна

¹ [194] Релігійні організації в регіонах України (станом на 1 січня 1999 р.) / Статистичні дані Державного комітету у справах релігій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr-reg1999>; [193] Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2015 р.) / Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2015/60129/>

² [40] Друзенко Г. Між традицією та свободою. Релігійна свобода / Г. Друзенко. – 2007. – №11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/10829/

³ [62] Ключові доповіді Державного департаменту США. Звіт про свободу віросповідання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrainian.uaeembassy.gov/uk/key-reports.html>

сподіватися, що торкнуться вони й релігійної сфери і нарешті в Україні будуть не лише проголошені, але й реалізовані європейські правові стандарти.

2.2. Поняття і елементи правового статусу релігійних об'єднань

Питання правового статусу суб'єктів права є достатньо заплутаним. Попри активне використання цього поняття у доктрині, законодавстві, судовій практиці не можна сказати, що нині вчення про правовідносини, розроблене загальною теорією права, пропонує чітке і підтримане більшістю науковців розуміння правового статусу. Тому хоча це питання не є основним для нашого дослідження, ми вимушені зробити кілька зауважень щодо поняття «правовий статус», що у подальшому використовуватиметься у цій роботі.

Можна сказати, що саме надмірна поширеність у літературі відіграла з поняттям «правовий статус» злий жарт. Цьому поняттю науковці часто надають надто широкий зміст, що позбавляє можливості вибудувати концептуально єдиний категоріальний апарат. Особливо на цю ваду «страждають» галузеві дослідження. Наприклад, Л. В. Крупнова, вивчаючи адміністративно-правовий статус працівника Державної виконавчої служби, вважає за потрібне приділити увагу не лише повноваженням, обов'язкам і правам цієї категорії держслужбовців, але і гарантіям їх діяльності та навіть етичним вимогам, що висуваються до державних виконавців [102]¹. На думку Б. В. Дерев'янка, правовий статус суб'єктів надання освітніх послуг охоплює також і порядок створення освітніх закладів та майнову, управлінську, фінансову основу їх функціонування [32, с. 176–241]². Л. Р. Грицаєнко, характеризуючи конституційно-правовий статус прокуратури, зупиняється на створенні системи прокурорських органів, меті прокуратури, її функціях, службі в органах

---

¹ [102] Крупнова Л. В. Адміністративно-правовий статус працівника Державної виконавчої служби України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Любов Василівна Крупнова. – Ірпінь, 2008. – 177 с.

² [32] Дерев'янка В. Б. Надання освітніх послуг: правовий статус суб'єктів/ В. Б. Дерев'янка. – Донецьк : Кальміус, 2011. – С. 176–241.

прокуратури тощо [25]¹. В. Д. Рудакова осмислює цивільно-правовий статус юридичних осіб публічного права шляхом вивчення їх майнових прав і цивільно-правової відповідальності [202]². Є. В. Щепілов, вивчаючи правовий статус учасників провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері екології, доводить, що правий статус – це юридична категорія, на підставі якої відбувається конкретизація прав і обов'язків стосовно певних груп учасників адміністративного провадження [233]³. О. Г. Залужний у своїй роботі «Право. Релігія. Закон» у підрозділі, присвяченому правовому статусу релігійних об'єднань, характеризує законодавче регулювання діяльності цих об'єднань, порядок їх створення та види [50, с. 145–170]⁴.

Це доктринальне розмаїття підходів позначається і на законодавстві, яке у свою чергу впливає на доктрину: термінологічна «неперебірливість» законодавця часто-густо змушує некритично налаштованих вчених до концептуального оформлення не завжди коректного понятійного апарату законодавчих актів. Ми не маємо на меті докладно висвітлювати це питання, але навіть побічний аналіз Законів України «Про судоустрій і статус суддів» [186]⁵ або «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [182]⁶ демонструє, наскільки широкою є інтерпретація цього поняття українським парламентом. Показовою у цьому сенсі є доля Закону України «Про закордонних українців» [173]⁷. У першій редакції цей Закон мав назву «Про правовий статус закордонних українців» і регламентував широке коло питань – від компетенції органів виконавчої влади у сфері сприяння взаємодії з українською діаспорою до порядку в'їзду осіб, які набули статус закордонного

¹ [25] Грицаєнко Л. Р. Конституційно-правовий статус прокуратури України : підручник / Л. Р. Грицаєнко. – К. : БІНОВАТОР, 2007. – 544 с.

² [202] Рудакова В. Д. Гражданско-правовой статус публичных юридических лиц : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Виктория Дмитриевна Рудакова. – М., 2014. – 289 с.

³ [233] Щепілов Е. В. Правовой статус участника производства по делам об административных правонарушениях в сфере экологии / Е. В. Щепілов // Вестник ВГУ. Серия «Право». – 2010. – № 1. – С. 271–282.

⁴ [50] Залужний А. Г. Право. Религия. Закон / А. Г. Залужний. – М. : «Научная книга», 2008. – С. 145–170.

⁵ [186] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55/1 (30.07.2010). – Ст. 1900.

⁶ [182] Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 р. № 3773-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 83 (04.11.2011). – Ст. 3014.

⁷ [173] Про закордонних українців : Закон України від 04.03.2004 р. № 1582-IV // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 13 (16.04.2004). – Ст. 879.

українця, в Україну. Очевидно, відчувши «дисонанс» між назвою закону і предметом регулювання, законодавець у новій редакції змінив його назву, прибравши з неї термін «правовий статус».

Юристи-теоретики пропонують дещо більш виважений і концептуально узгоджений підхід до розуміння правового статусу. Так, на думку О. Ф. Скакун, правовий статус особи охоплює суб'єктивні права і обов'язки, а також гарантії здійснення прав і обов'язків [213, с. 57–58]¹ (критика включення гарантій прав до правового статусу особи вже наводилась). М. В. Вітрук ототожнює правовий статус і правове положення особи і розуміє під ним систему прав і обов'язків особи, які закріплені і гарантовані їй за законом [16, с. 17]². Тут ми бачимо, що так чи інакше правовий статус стосується прав, обов'язків та інших однопорядкових явищ. О. Р. Дашковська вважає, що правовий статус – це сукупність суб'єктивних прав, юридичних обов'язків і законних інтересів суб'єктів права [218, с. 237]³.

Останні два підходи є, на нашу думку, слухними. Як видається, у галузевих дослідження (а так само у наведених законодавчих актах, поняття «правовий статус» побудовано на суто філологічному тлумаченні слова «статус» (з латини – стан, положення), коли правовий статус сприймається за аналогією із соціальним статусом як опосередкований правом стан або положення особи у суспільстві, тобто всі юридичні аспекти буття особи як суб'єкта права (права і обов'язки, гарантії прав, нормативне регулювання, відносини з іншими суб'єктами тощо). Однак широко відомо, що зміст юридичних понять далеко не завжди збігається із загальноживаним значенням певних слів. Так і тут. Правовий статус характеризує суб'єкта права як учасника правовідносин, тоді як гарантії прав чи діяльності, етичні вимоги, функції, форми діяльності, хоча і дотичні до питання правового статусу, однак не входять у логічні рамки цього поняття, а утворюють самостійні поняття.

---

¹ [213] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. – 2-ге вид. / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта; КНТ; ЦНТ, 2010. – С. 57–58

² [16] Вітрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – С. 17.

³ [218] Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – С. 237.

Наприклад, гарантії прав особи є значущим для правового статусу особи, але самостійним явищем, адже гарантії, на відміну від прав і обов'язків, звернуті не стільки до самої особи, скільки до інших осіб, і характеризують не певного суб'єкта права, а інших суб'єктів, що мають діяти або утримуватися від певних дій, щоб гарантувати права.

Питання структури правового статусу також є дискусійним. Аналіз літератури показує, що коли належність прав і обов'язків суб'єкта права до структури правового статусу заперечень не викликає, то віднесення до цієї структури свобод і законних інтересів особи, а також її юридичної відповідальності потребує прояснення.

Щодо свобод як окремого елементу правового статусу, то ми підтримуємо авторів, які вказують на тотожність цих понять для цілей правового регулювання. Зокрема, Г. О. Христова зазначає, що поняття «права людини» і «свободи людини» зустрічаються у Конституції України, однак зараз відмінність між ними значною мірою нівельована [218, с. 302]¹. Варто також зазначити, що ці поняття як однакові використовуються у міжнародно-правових актах (наприклад, Загальній декларації прав людини 1948 р. чи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1951 р.). Слід звернути увагу також на те, що поза межами праволюдності, мовою П. М. Рабіновича, проблематики категорія «свобода» у значенні суб'єктивної належності майже не використовується. Натомість поняття «правового статусу» не зводиться лише до прав людини, а визначає всі можливості особи як суб'єкта права.

Питання законних інтересів у структурі правового статусу теж вирішується неоднозначно. Серед юристів-теоретиків є ті, які заперечують існування законних інтересів як окремого явища, вказуючи, що усі правові можливості особи охоплюються поняттям суб'єктивного права ([212, с. 379]²). Однак більшість вчених схиляються до протилежної позиції, наголошуючи, що

¹ [218] Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – С. 302.

² [212] Скакун, О. Ф. Теорія государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2005. – С. 379.

законний інтерес є специфічним видом юридичного дозволяння чи наміру (прагнення) особи отримати певне соціальне благо [113, с. 73; 12, с. 137; 72, с. 201]¹. Ця ж логіка впливає і з Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) [198]², а так само і з чинного законодавства (наприклад, Закону України «Про звернення громадян» [176]³, Закону України «Про прокуратуру» [183]⁴).

Слід погодитися з такою точкою зору. У більшості ситуацій суб'єкти права є носіями суб'єктивних прав, яким кореспондують юридичні обов'язки. Однак трапляються випадки, коли особа на підставі відповідного юридичного дозволу має прагнення щодо отримання певного блага, якому кореспондує дискреційне повноваження іншого суб'єкта щодо задоволення такого прагнення. Це стосується і правого статусу релігійних об'єднань. Наприклад, певна релігійна організація чи громада може бажати отримати у постійне користування храм, який був свого часу націоналізований державою. Таке прагнення є саме її законним інтересом, а не суб'єктивним правом, адже державний орган не зобов'язаний імперативно задовольнити такий інтерес (що часто буває просто неможливо), а має дискреційне повноваження у вирішенні цього питання і зобов'язаний зважати на історичну належність храму, здатність організації-заявника підтримувати належний стан споруди, конфесійну ситуацію, відсутність конфліктів навколо храму тощо.

---

¹ [113] Малько А. В. Законные интересы как правовая категория / А. В. Малько, В. В. Субочев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 73; [12] Венедіктова І. Методологічні підходи до співвідношення понять «інтерес» і «потреба» при визначенні юридичної категорії «охоронюваний законом інтерес» / І. Венедіктова // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 4. – С. 137; [72] Константий О. В. Проблеми захисту в адміністративному судочинстві суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів / О. В. Константий. – К. : Видавництво «Істина», 2015. – С. 201.

² [198] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9875>.

³ [176] Про звернення громадян : Закон України від 02.10.96 р. № 393/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 47 (19.11.96). – Ст. 256.

⁴ [183] Про прокуратуру : Закон України від 05.11.1991 р. № 1789-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 53 (31.12.91). – Ст. 793.

Можливі також ситуації трансформації законного інтересу у суб'єктивне право. Приміром сьогодні в Україні відсутній інститут реституції церковного майна. Відповідно повернення такого майна церквам – наступникам церков, майно яких було націоналізовано, є їх законним інтересом, але держава не має беззаперечного обов'язку повертати церковне майно, хоча і може це зробити. Якщо ж український законодавець вирішить застосувати реституцію церковного майна (що, до речі, відповідає документам Ради Європи), то повернення останнього набуде характеру суб'єктивного права відповідних релігійних об'єднань.

Щодо юридичної відповідальності, то на наш погляд, є підстави включати її у структуру правового статусу. Це зумовлено тим, що юридична відповідальність є одним з показників, які характеризують особу як суб'єкта права і учасника правовідносин. Юридична відповідальність звернута до самої особи. Вона невідривна від юридичного обов'язку як елементу правового статусу, є його діалектичним продовженням, негативним наслідком, що настає у випадку невиконання суб'єктом права своїх обов'язків активного чи пасивного типу. Крім того, не включаючи у правовий статус юридичну відповідальність, ми штучно розриваємо матерію норми об'єктивного права, від'єднуємо диспозицію, що закріплює права і обов'язки, від санкції, яка передбачає заходи юридичної відповідальності у випадку порушення правила, сформульованого у диспозиції.

Таким чином, під правовим статусом релігійного об'єднання слід розуміти права, законні інтереси, обов'язки, а також юридичну відповідальність такого об'єднання як суб'єкта права. До структури правового статусу релігійних об'єднань належать: суб'єктивні права релігійних об'єднань; їх законні інтереси; юридичні обов'язки; юридична відповідальність.

Питання правового статусу релігійних об'єднань вже було предметом наукового аналізу. Побічно, у контексті загальнотеоретичних або політологічних і соціологічних проблем воно згадується у роботах Д. О. Вовка

[19]¹ і В. Є. Єленського [43]². О. Г. Залужний, хоча і дещо суперечливо, про що вже згадувалось, розглядає питання законодавчого регламентування правового статусу релігійних організацій [50]³. Г. Л. Сергієнко вивчає цю проблему у контексті конституційно-правового забезпечення свободи віросповідання [209]⁴, а В. Ф. Піддубна досліджує цивільну правосуб'єктність релігійних організацій [153]⁵. У той же час усі названі роботи не містять теоретичного викладення правового статусу релігійних організацій, що підсилює актуальність проблеми, що розглядається. Підкреслимо, що нас цікавить передусім не механічне перерахування різноманітних прав, законних інтересів, обов'язків та юридичної відповідальності релігійних об'єднань, що, по-перше, вже зроблено (приміром, у дослідженні Г. Л. Сергієнко), а по-друге, виходить за межі власне загальнотеоретичного дослідження. Характеристика правового статусу має відбуватися з урахуванням певних особливостей:

По-перше, слід мати на увазі, що правосуб'єктність релігійних об'єднань має спеціальний характер, у тому сенсі, що вони утворюються і діють відповідно до певної мети. Згідно з ч. 1 ст. 7 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» вони створюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями). Звичайно у законі йдеться лише про формалізовані релігійні об'єднання, однак правовий статус неформалізованих об'єднань також необхідно розглядати саме у контексті вказаної мети. Мета розкривається у функціях релігійних об'єднань, про які вже йшлося, і завданнях, що, зокрема, закріплюються у статутних

---

¹ [ ] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – 224 с.

² [43] Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття / В. Єленський. – Львів : Вид-во Україн. католиц. ун-ту, 2013. – 504 с.

³ [50] Залужний А. Г. Право. Релігія. Закон / А. Г. Залужний. – М. : «Научная книга», 2008. – 360 с.

⁴ [209] Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 02 / Ганна Леонідівна Сергієнко. – Х., 2004. – 209 с.

⁵ [153] Піддубна В. Ф. Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. Ф. Піддубна. – Х.: НЮАУ, 2008. – 19 с.

документах релігійних об'єднань. Це означає, що, наприклад, релігійне об'єднання може заснувати підприємство чи орендувати земельну ділянку, однак здійснення цих прав поза межами мети діяльності релігійних об'єднань (наприклад, заснування господарського товариства, не пов'язаного з виконанням мети і статутних завдань релігійного об'єднання, чи оренда земельної ділянки у цілях підприємницької діяльності) є неможливим.

По-друге, при характеристиці правового статусу релігійного об'єднання та його (статусу) законодавчого закріплення доцільно враховувати базові принципи, на яких ґрунтується цей правовий статус. Йдеться не лише про основоположні принципи правової системи [155]¹, але і принципи, що покладені в основу правового регулювання релігійних відносин. Це принципи світськості і релігійної нейтральності держави, а також принцип гарантування права на свободу релігії.

Принцип світськості і релігійної нейтральності обумовлює однаковий правовий статус усіх релігійних об'єднань, жодному з яких держава не може надавати привілейованого становища (так само як жодне із цих об'єднань не може дискримінуватися). Усі релігійні об'єднання мають рівні права і обов'язки і несуть юридичну відповідальність, визначену законом. Задоволення законних інтересів релігійних об'єднань теж повинно мати рівний характер. Йдеться не про те, що держава не має права зважати на чисельність релігійного об'єднання чи конфесійну ситуацію (зрозуміло, що передача релігійним громадам націоналізованих раніше церков не відбувається на основі механічної рівності, а зумовлює врахування різноманітних чинників). Однак у будь-якому разі держава має застосовувати однакові критерії для вирішення питання про те, чи підлягає задоволенню законний інтерес об'єднання.

Принцип гарантування права на свободу релігії унеможливорює безпідставне обмеження прав релігійних об'єднань. Ці права підлягають тільки легітимним обмеженням, а застосування таких обмежень має бути

---

¹ [155] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

пропорційним і належним чином обґрунтованим суб'єктом владних повноважень, що їх застосовує.

По-третє, слід враховувати, що жодної уніфікованої моделі правового статусу релігійних об'єднань для усіх країн світу чи навіть для країн, які належать до спільного цивілізаційного простору, не існує. Європейські підходи до цього питання варіюються від радикальної світськості, лациїзму Франції чи Туреччини, де релігійні об'єднання витіснені у приватну сферу життя, до більш коопераційних моделей Німеччини, Австрії, Швеції, Сполученого Королівства, де можуть існувати офіційні церкви (без дискримінації інших церков), яким надається статус юридичних осіб (корпорацій) публічного права. Не випадково у цьому сенсі Європейський суд з прав людини визнає значну свободу розсуду держав у врегулюванні державно-церковних стосунків [301, с. 285]¹, а значить і правового статусу релігійних об'єднань. Для нашого дослідження це означає, що при формулюванні теоретичного бачення правового статусу релігійних об'єднань ми природно орієнтуємося на конституційну модель відносин держави і церкви в Україні, а також на регулювання питань правового статусу релігійних об'єднань, встановлене у законодавчих актах нашої держави, але не обмежуємося ними і тим більше не слідуємо виключно у фарватері міркувань українського законодавця.

По-четверте, релігійні об'єднання, маючи на меті задоволення релігійних потреб своїх віруючих, вступають у різноманітні, достатньо неоднорідні, як за предметом, так і методом регулювання, правові відносини. Це відносини і з державою, яка реєструє статuti релігійних об'єднань та доповнення до них, сприяє діяльності таких об'єднань, а у визначених законом випадках втручається в їх діяльність. Варто також згадати про відносини релігійних об'єднань з іншими інститутами громадянського суспільства. Зокрема, це має місце при здійсненні релігійними об'єднаннями соціального служіння: відкриття закладів харчування для бідних, сиротинців, будинків для людей

---

¹ [301] Ringelheim J. Rights, religion and the public sphere: the European Court of Human Rights in search of theory / J. Ringelheim // Law, state and religion in the new Europe: debates and dilemmas / L. Zucca, C. Ungureanu (eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – P. 285.

похилого віку тощо. Окремо слід згадати про відносини з іншими релігійними об'єднаннями. Міжрелігійні контакти і взаємодія можуть мати як позитивний характер, так і бути потенційним джерелом конфліктів. Завдання права – попередження і вирішення цих конфліктів. І нарешті, релігійні об'єднання можуть виступати також економічними агентами (наприклад, при створенні власних підприємств чи закупівлі товарів для власних потреб тощо).

Згадані три сфери суспільного життя – політика (відносини з державою), громадянське суспільство і економіка – визначають наш підхід до характеристики правового статусу релігійних об'єднань. Далі охарактеризуємо елементи правового статусу крізь призму зазначених сфер правового регулювання. Звичайно, найбільша увага буде приділена саме правовому статусу релігійних об'єднань у відносинах з державою, адже саме цей аспект становить предмет конституційно-правового регулювання і є найважливішим у гарантуванні безперешкодної діяльності релігійних об'єднань як вагомої складової релігійної свободи.

По-п'яте, вже неодноразово зазначалося, що релігійні об'єднання бувають формалізованими і неформалізованими. Далі спочатку зупинимось на характеристиці правового статусу формалізованих релігійних об'єднань, а наприкінці покажемо специфіку правового статусу неформалізованих об'єднань віруючих.

У відносинах з державою релігійні об'єднання передусім мають право на державну реєстрацію, оскільки саме з нею пов'язана можливість набуття об'єднанням більшості прав, законних інтересів і обов'язків. Важливо розуміти, що реєстрації підлягає саме статут релігійного об'єднання, а не об'єднання, на що Європейський суд з прав людини наголосив у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України». Це означає, що реєструючий орган має перевірити, чи дотримано у статуті об'єднання вимоги закону щодо відомостей, які мають бути зазначені, порядку затвердження і оформлення статутних документів тощо. Проте реєструючий орган не реєструє саме об'єднання, оскільки це вимагало би оцінки релігії, яку хочуть сповідувати члени об'єднання, що

суперечить принципу світськості держави і порушує релігійну автономію об'єднання.

На жаль і сьогодні в Україні зберігається хибна практика деяких органів (що реєструють релігійні організації) перевіряти не статuti цих організацій, а їх самих чи їхню релігійну доктрину. Крім справи Страсбурзького суду «Свято-Михайлівська Парафія проти України» можна згадати також судові справи щодо оскарження відмови у реєстрації київських релігійних громад Церкви Саєнтології і Церкви Об'єднання (Асоціація святого духа за об'єднання світового християнства – Церква Об'єднання). В обох випадках реєструючий орган з посиланням на проведені релігієзнавчі експертизи відмовив у реєстрації, у тому числі і з підстав деструктивного характеру обох зазначених церков [22]¹.

Дійсно, і Церква Саєнтології, і Церква Об'єднання мають погану репутацію у світі. Однак ця репутація стосується саме цих церков, а не релігійних громад в Україні, які вирішили керуватися відповідною доктриною. Отже, відмова у реєстрації релігійного об'єднання з підстав, що головна церква деінде визнається деструктивною, саме по собі є втручанням у свободу релігії. Інша справа, якщо існують обґрунтовані підстави вважати, що діяльність самого релігійного об'єднання є деструктивною: тоді держава може вживати відповідних засобів реагування, включаючи примус.

Іншим прикладом системного втручання держави в автономію релігійного об'єднання на етапі його реєстрації є положення ст. 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що визначає релігійну громаду як місцеву релігійну організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб. З урахуванням цієї норми неможливе створення релігійних організацій, що об'єднують громадян різних

---

¹ Див. детальний аналіз цих справ про це: [22] Вовк Д. О. Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості / Д. О. Вовк // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 3. – Режим доступу: <http://lclaw.knu.ua/index.php/item/178-yak-ukrayinski-sudy-balansuyut-relihiynu-svobodu-analiz-v-konteksti-svitskosti-vovk-d-o>

конфесій (наприклад, католиків і православних), що є безумовним порушенням свободи релігії. Додамо, що судова практика підтримує такий підхід законодавця (див., наприклад, Постанову Вищого адміністративного суду України від 29.05.2014 р. у справі № К/9991/17105/12).

З правом на реєстрацію пов'язані права релігійного об'єднання, що стосуються початку його діяльності: право розробляти власну доктрину і цитувати її у статуті¹, формувати структуру та керівні органи релігійного об'єднання, умови членства та лідерства у ньому, обирати канонічну підпорядкованість (якщо це зумовлено правилами відповідної релігії), обирати назву відповідно до власних принципів чи вчення тощо.

Право на реєстрацію включає також і право на внесення змін до статутних документів у зв'язку з потребою змінити чи уточнити свою структуру, канонічну підпорядкованість, назву тощо. Важливо розуміти, що це право також спирається на автономію релігійного об'єднання. Це означає, що держава не може втручатися у порядок внесення змін і доповнень до статутних документів і тим більше застосовувати до цього порядку світські критерії (наприклад, голосування більшістю за аналогією з господарськими товариствами). Зокрема, якщо зміни до статуту релігійного об'єднання, відповідно до внутрішньоцерковних правил, підлягають затвердженню керівником вищого рівня (наприклад, у православному християнстві це може бути правлячий архієрей певної єпархії), то держава не може ігнорувати такі статутні норми, вказуючи, що вони не передбачені законодавством чи порушують права віруючих, а тим більше проводити якісь аналогії з законодавством, що регламентує діяльність світських громадських об'єднань.

З правом на реєстрацію пов'язане також протилежне за змістом право на припинення своєї діяльності. Якщо релігійне об'єднання розпалося чи доєдналося до іншого, то воно має право на те, щоб держава визнала і

---

¹ У 2013 р. Вищий адміністративний суд України скасував рішення про відмову в реєстрації релігійної організації, що було мотивовано цитуванням у її статуті священних текстів, що на думку суб'єкта владних повноважень суперечить законові (Постанова Вищого адміністративного суду України від 27.11.2013 р. у справі К/800/36861/13)

легалізувала ці дії, скасувавши реєстрацію об'єднання або ж визнавши його правонаступника.

Другий блок прав релігійних об'єднань у їх взаємовідносинах із державою сполучається з правом на здійснення дій, пов'язаних з правом на свободу релігії. Діяльність релігійних об'єднань, як вже зазначалося, є проявом колективного здійснення індивідами своєї релігійної свободи. Тому у цьому випадку діє загальнодозвільний тип правового регулювання (релігійні організації мають право здійснювати будь-які дії, пов'язані з виконанням своєї мети, крім тих, що прямо заборонені законом), а обмеження, що встановлюються державою, мають відповідати принципу пропорційності, тобто бути передбаченими законом, мати легітимну мету (захист прав інших осіб, охорона публічного порядку чи суспільної моралі тощо) і бути необхідними у демократичному суспільстві. Це впливає із вже цитованої ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і ч. 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України, що вимагає від адміністративних судів при розгляді справ про оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень перевіряти їх пропорційність.

Цей блок прав охоплює юридичні можливості з безперешкодного облаштування місць для богослужіння та релігійних зібрань, розміщення релігійної символіки, проведення відповідних культових церемоній та заходів з поширення власної віри (семінарів, конференцій, зборів, літніх таборів тощо). Важливо, однак, враховувати, що усі ці дії мають відбуватися «на власній території». Розміщення релігійної символіки у громадських місцях, тим більше коли це робиться за сприяння органів публічної влади (наприклад, облаштування міських майданів різдвяною символікою або ж зображення у судах християнізованих символів правосуддя) може розглядатися як порушення принципу світськості держави. Аналогічним чином слід розцінювати претензії релігійних об'єднань на неприпустимість розповсюдження у громадських

місцях антирелігійної чи антиконфесіональної літератури [10, с. 16]¹. За умови, що така література не спрямована на розпалювання ненависті і заклики до насильства до віруючих у цілому чи прихожан певної церкви, вона, за загальним правилом, може розповсюджуватися у публічних місцях, оскільки це є реалізацією свободи слова, тобто релігійні об'єднання мають право вимагати нерозповсюдження релігійної критики тільки у власних храмах, інших релігійних спорудах, об'єктах, що перебувають у власності цих об'єднань, та на прилеглий території.

Окремо слід звернути увагу на те, що церкви та інші релігійні об'єднання мають право поширювати свою релігію (тобто займатися прозелітизмом). Прозелітизм охоплює дії, спрямовані на залучення нових віруючих до власної церкви, що включає спілкування з потенційними членами релігійного об'єднання, пояснення їм власної віри, поширення необхідної літературної, аудіо- та відеопродукції тощо. Прозелітизм є складовою віросповідання, оскільки релігія, побудована на уявленні про власну ексклюзивність, володіння абсолютною істиною, не може відмовитися від потреби і прагнення доносити цю істину до інших. Водночас, що поширення власної віри у різних релігіях може суттєво відрізнятись – від майже повної неможливості виходу релігії за межі етнічної групи (іудаїзм) до максимально активного просування власної релігії в якомога широкому колі людей (окремі протестантські церкви, нові релігійні рухи).

Варто також нагадати, що Страсбурзький суд не вважає, що закони, які обмежують чи забороняють прозелітизм, самим своїм існуванням порушують права людини. Однак такі закони мають бути спрямовані виключно проти неналежних практик навернення віруючих, коли для цього використовуються погрози, матеріальне заохочення, розпалювання релігійної ворожнечі тощо (справи «Коккінакіс проти Греції» та «Манусакіс проти Греції»).

---

¹ [10] Варламова Н. Свобода вираження мнень і свобода совести в светском государстве / Н. Варламова // Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo / упор. Д. Вовк, О. Уварова. – Х. : б/в, 2015. – С. 16.

Майже завжди богослужіння чи інші релігійні практики мають публічний характер і здійснюються або на території, прилеглий до культової споруди, або у місцях громадського користування (наприклад, хресна хода в різних християнських конфесіях). У такому випадку релігійна свобода поєднується з правом на мирне зібрання і правом на свободу слова.

Щодо першого слід зазначити, що релігійне об'єднання, як і кожен інший інститут громадянського суспільства, має право на подібні зібрання. Звичайно, це право не є безмежним і, спираючись на легітимні підстави обмеження згаданих основоположних прав, суб'єкт владних повноважень має право їх забороняти. Аналіз справи Європейського суду з прав людини «Організація «Plattform «Artze Fur» Das Leben v. Austria» [251]¹ дає можливість побачити важливі моменти, які мають враховувати компетентні органи, що використовують таке обмеження:

1) сама по собі незгода певної частини населення з проведенням релігійної демонстрації чи релігійно мотивованої акції не є підставою для її обмеження, що випливає з п. 32 вказаного рішення;

2) держава має право коригувати маршрут проведення демонстрації чи маніфестації з урахуванням інтересів віруючих та інших осіб, а також у зв'язку з потребами громадського порядку і безпеки;

3) проведення релігійної демонстрації не виключає право інших осіб на контрдemonстрацію (п. 34 рішення);

4) у випадку коли держава не має можливості захистити права індивідів, що беруть участь у демонстрації чи контрдemonстрації, забезпечити мирний характер зібрань і убезпечити їх учасників від фізичного насильства, то заборона цих акцій є можливою (у ст. 182 Кодексу адміністративного судочинства України використовується вираз «обмежити право на мирне зібрання»). Однак, зазвичай, ця заборона має поширюватися як на демонстрацію, так і контрдemonстрацію.

---

¹ [251] Case 10126/82, Plattform «Artze Fur» Das Leben v. Austria, 21 June 1988 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57558#{"itemid":\["001-57558"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57558#{).

Важливо також нагадати, що, вирішуючи питання про заборону певної релігійної маніфестації, компетентний суд, що розглядає справу, не має зважати на доводи релігійного характеру. Йдеться про доводи щодо важливості певної релігійної маніфестації чи її неважливості, а так само доводи щодо порушення релігійною маніфестацією релігійних заборон віруючих інших церков. У 2011 р. в Одесі окружним адміністративним судом було обмежено право на мирне зібрання (хресну ходу з перформансом за євангельським сюжетом) протестантської церкви з посиланням на позицію керівника православної общини, який вказував, що зазначений перформанс має відбуватися на Страсну п'ятницю і тим самим буде порушувати права громадян православного віросповідання, що воліють дотримуватися тиші у цей день. Д. О. Вовк докладно аналізує цю справу і справедливо зазначає, що суд у даному випадку використав суто релігійний довід, що є неприпустимим у світській, релігійно толерантній державі [22]¹.

Стосовно зв'язків свободи релігії і свободи слова варто зазначити, що артикулювання лідерами релігійних організацій своєї позиції із соціально важливих питань підлягає тим обмеженням, що і самовираження взагалі. Йдеться, з одного боку, про те, що свобода слова має бути якомога повно забезпечена у демократичному суспільстві, а з доугого боку, про те, що це право не є абсолютним і підлягає обмеженням, допустимим у демократичному суспільстві. За повідомленнями ЗМІ наприкінці березня 2015 р. в Ізмаїльському міському суді Одеської області розглядалась кримінальна справа, порушена за фактами публічних закликів шляхом поширення газети священника однієї з церков до порушення територіальної цілісності України [208]². Не обговорюючи обставин саме цієї справи, зазначимо, що заклик до протиправної зміни державних кордонів України у будь-якому випадку не охоплюється ані свободою слова, ані релігійною свободою.

---

¹ [22] Вовк Д. О. Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості / Д. О. Вовк // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 3. – Режим доступу: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/178-yak-ukrayinski-sudy-balansuyut-relihiynu-svobodu-analiz-v-konteksti-svitskosti-vovk-d-o>.

² [208] Священник-сепаратист осужден на Одещине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://podrobnosti.ua/2024855-svjashchennik-separatist-osuzhden-na-odesschine.html>.

В окремих ситуація допускається більш серйозне обмеження активності релігійних об'єднань. Йдеться про здійснення свободи віросповідання у Збройних Силах і місцях виконання кримінальних покарань, на підприємствах і в організаціях. У межах цієї роботи ми не маємо можливості заглибитися у детальний розгляд проблеми, тим більше, що вона була предметом уваги науковців [209; 19]¹. Однак зазначимо, що у даному випадку особливість діяльності цих релігійних об'єднань зумовлена кількома моментами: 1) особливістю місць, де здійснюється пастирська діяльність (військова частина, виправна колонія, підприємство); 2) наявністю ініціативи військовослужбовців, засуджених осіб, працівників підприємств тощо на задоволення їхніх релігійних прав і здійснення відповідної релігійної діяльності; 3) необхідністю отримання згоди керівництва відповідної організації чи установи на проведення релігійних заходів; 4) у випадку підприємств і організацій – необхідністю отримання також згоди трудового колективу на це; 5) необхідністю дотримання свободи совісті і релігійної свободи інших військовослужбовців, засуджених, працівників.

Нормативно-правове регулювання діяльності релігійних об'єднань у згаданих особливих умовах значною мірою залежить від моделі державно-церковних відносин. В Україні ця діяльність допускається з урахуванням вже викладених обмежень (див.: ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», ст. 19 Закону України «Про Збройні Сили України» [171]², ст. 128 Кримінально-виконавчого кодексу України [101]³). У трудовій сфері релігійні об'єднання можуть мати зацікавленість у тому, щоб працівникам певного віросповідання було надано вихідний день для святкування релігійного свята. Це стосується і християнських свят (крім тих,

---

¹ [209] Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Г. Л. Сергієнко. – Х.: НЮАУ, 2004. – 20 с.; [19] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х.: Право, 2009. – 224 с.

² [171] Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.91 № 1934-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 9 (03.03.92). – Ст. 108.

³ [101] Кримінально-виконавчого кодексу України від 11.07.2003 № 1129-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 33 (29.08.2003). – Ст. 1767.

що названі у Кодексі законів про працю України [65]¹), і нехристиянських свят. Згідно з ч. 3 ст. 73 Кодексу законів про працю України за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят із відпрацюванням за ці дні.

Серед останніх новел в Україні у сфері здійснення релігійної свободи в особливих умовах – запровадження інституту капеланства на підставі Наказу Міністерства оборони України «Про затвердження положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» [170]². Цим наказом регламентована діяльність військових священиків (капеланів) у складі Збройних Сил України. Наказ має на меті сприяти задоволенню релігійних потреб осіб, які виконують військовий обов'язок. Інститут капеланства є ширшим за суто релігійну діяльність. Через військових священиків релігійні об'єднання виконують функцію соціального служіння, бо їх діяльність має не лише суто культову, але і пастирську, соціально-доброчинну складову. На прикладі інституту капеланства можна побачити взаємодію і співробітництво держави і церкви у виконанні соціально значущих завдань. Аналогічним прикладом є залучення релігійних об'єднань до програм перевиховання і ресоціалізації засуджених осіб (ст. 123 Кримінально-виконавчого кодексу України).

Релігійне об'єднання наділено не лише суб'єктивними правами, але й має законні інтереси. Як вже зазначалося, відмінність між цими явищами полягає у природі дозволів, які покладені в основу суб'єктивного права і законного інтересу. Якщо суб'єктивному праву кореспондує безумовний обов'язок держави, то законний інтерес має місце там, де суб'єкт владних повноважень має значно більшу дискрецію у своїх діях. Законні інтереси релігійних

---

¹ [65] Кодекс законів про працю України від 10.12.71 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

² [170] Про затвердження положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України : наказ Міністерства оборони України від 27.01.2015 р. № 40 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15>

об'єднань є достатньо різноманітними і охоплюють як економічний, так і соціальний бік їх діяльності.

В економічній сфері ці інтереси виражаються у прагненні отримати економічні чи фінансові привілеї порівняно з іншими суб'єктами права. Зокрема, в Україні релігійні організації мають можливість отримувати енергоносії за пільговими тарифами, а також, на підставі відповідного рішення органу місцевого самоврядування, не сплачувати земельний податок. Навесні 2015 р. Верховна Рада України ухвалила у першому читанні законопроект № 2226, яким релігійні організації звільняються від сплати податку на нерухомість [169]¹. Існують різні погляди щодо можливості надання таких пільг і привілеїв релігійним організаціям. Формат нашого дослідження не дозволяє докладно обговорювати їх, однак вважаємо за необхідне зауважити, що ми підтримуємо такі заходи як тимчасові, спрямовані на відновлення позицій релігійних організацій у житті суспільства, які були пригнічені за тоталітарних часів. Після завершення транзитивного періоду законодавець може повернутися до перегляду цього питання. Важливо, однак, щоб при застосуванні подібних відновлювальних механізмів було дотримано принципу неупередженості і рівності. Йдеться про те, що держава не може свавільно відмовляти певним релігійним об'єднанням у згаданих пільгах чи привілеях з мотивів «неправильності» віровчення чи соціальної доктрини об'єднань. Ці механізми діють за правилом «або всі, або ніхто», інакше виникає ризик того, що держава почне перерозподіляти економічні ресурси на основі оцінки легітимності конкретних релігій, а це є порушенням свободи віросповідання.

Законні інтереси релігійного об'єднання у соціальній сфері пов'язані з їх прагненням бути залученими до соціальних проектів, що їх реалізує держава. Ці проекти можуть стосуватися програм з опікування справами незахищених верств населення, молодіжних програм, проектів із захисту суспільної моралі, вироблення програм, дороговказів і декларацій соціального розвитку тощо. У

---

¹ [169] Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо звільнення від оподаткування нерухомості релігійних організацій) № 2226 від 18.03.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54168.

даному випадку принцип рівності релігійних об'єднань діє у послабленому варіанті. Держава, залучаючи церкви до цих програм, не може ігнорувати їх чисельність і затребуваність у суспільстві, а так само й історичне значення. Зрозуміло, що компетентні державні інституції зацікавлені у співпраці з найавторитетнішими і найбільшими релігійними об'єднаннями. Однак це не означає, що держава може відмовитись від співпраці з певним об'єднанням, тому що вважає його «нетрадиційним».

Водночас у процесі задоволення законних інтересів релігійних об'єднань для держави великого значення набуває дотримання іншого засадничого принципу її відносин з такими об'єднаннями – релігійної нейтральності. У випадку коли соціальні проекти якимось пов'язані із суспільною мораллю (наприклад, проведення мистецьких заходів), світська держава має ретельно наглядати за тим, щоб залучення церков не мало на меті нав'язування з використанням публічно-владних інститутів релігійного погляду на світ, життя, людини, а було спрямовано виключно на розвиток загальновизнаних цінностей. Іншими словами, якщо культура чи мистецтво, що підтримується державою, суперечить релігійній етичній доктрині, то це привід для релігійного об'єднання відмовитись від участі у відповідних заходах, але не привід для держави відмовитись від підтримки певного заходу з посиленням на релігійну мораль. Якщо соціальний проект із сексуального виховання для молоді передбачає, зокрема, пропагування безпечних статевих стосунків чи планування сім'ї, що суперечить поглядам певної релігії, то це не означає, що держава має корегувати такий проект, адже корисність сексуального виховання є суспільно визнаною.

Зазначені права і законні інтереси породжують певні обов'язки релігійних об'єднань у взаємовідносинах із державою. Передусім це обов'язки, що випливають з вимог верховенства права: не порушувати права інших осіб і неухильно дотримуватися вимог законів України. Верховенство права окреслює межі діяльності релігійних об'єднань. Як і кожен інститут громадянського суспільства, релігійні об'єднання мають сприймати право як основний

регулятор суспільного життя, що має пріоритет щодо релігійних, моральних, корпоративних, звичаєвих та інших приписів, мають уникати виявлення нетерпимості до інших суб'єктів суспільного життя, проявляти толерантність і повагу до різних світоглядних і релігійних форм, що можуть існувати у демократичному суспільстві.

Це, зокрема, означає, що релігійне об'єднання не може ігнорувати правові приписи, якщо вони суперечать релігійній доктрині (цей принцип закладений у ч. 4 ст. 35 Конституції України). З верховенства права випливає також обов'язок релігійних об'єднань не порушувати вимоги світськості, включаючи відокремленість від апарату публічної влади і школи. Безумовно, основний тягар відповідальності за такі порушення лягає на владного суб'єкта, але і релігійні об'єднання мають відмовитись від зусиль домогтись викладання релігійних предметів у державних школах, а викладанню релігієзнавчих предметів надати конфесійного забарвлення, а так само від спроб «перетягти» органи державної влади і місцевого самоврядування за свою сторону у міжрелігійному діалозі (як це має місце у багатьох регіонах України, де органи місцевого самоврядування можуть бути явно прихильні до певної церкви, що проявляється у виділенні земельних ділянок під храмову забудову, в ексклюзивних соціальних проектах, ігноруванні потреб релігійних меншин тощо).

Ще один елемент правового статусу релігійних об'єднань у відносинах з державою – юридична відповідальність – включає передбачені санкціями норм права негативні наслідки, які можуть наставати за вчинене правопорушення [218, с. 255]¹. Щодо самого релігійного об'єднання таким наслідком є припинення його діяльності. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає, що у судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках: 1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього

---

¹ [218] Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – С. 255.

Закону (йдеться про порушення вимог свободи совісті, відокремлення церкви від держави і порядку користування державним і комунальним майном, переданим організації); 2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи; 3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо); 4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських чи релігійних організацій.

При цьому до фізичних осіб – засновників, керівників членів об'єднання можуть також застосовуватися заходи кримінальної (наприклад, але не виключно, за ст. 161 Кримінального кодексу України [100]¹) або адміністративної відповідальності (наприклад, ст. 186⁵ Кодексу про адміністративні правопорушення України [66]²).

Говорячи про правовий статус релігійних об'єднань у відносинах з іншими релігійними об'єднаннями і рештою інститутів громадянського суспільства, навряд чи варто докладно характеризувати усі можливі варіанти таких відносин і аспекти правового статусу релігійних об'єднань у зв'язку із цим. Специфіка стосунків усередині громадянського суспільства, зокрема, полягає у субсидіарній ролі держави, яка втручається у ці стосунки лише коли є загроза конфліктів, порушення прав людини, публічного порядку і безпеки. Відповідно тут варто говорити скоріше про загальні параметри правового статусу релігійних об'єднань. Останні мають право на власні дії з реалізації завдань, що перед ними стоять, і законні інтереси щодо залучення інших суб'єктів громадянського суспільства (наприклад, ЗМІ) до реалізації власної статутної діяльності. Крім того, релігійні об'єднання мають право на

---

¹ [100] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 21. – (08.06.2001). – Ст. 920.

² [66] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1984. – Дод. до № 51. – Ст. 1122.

юридичний захист, якщо у відносинах з іншими релігійними об'єднаннями, рештою інститутів громадянського суспільства відбувається порушення їх прав і законних інтересів. Держава у такому випадку розглядається як, з одного боку, арбітр, який вирішує і, в окремих ситуаціях, залагоджує конфлікти усередині громадянського суспільства (наприклад, у випадку спору між релігійними об'єднаннями з приводу використання культової споруди), а з другого боку, як суб'єкт захисту прав і законних інтересів релігійних об'єднань та їх членів у випадку так званого «горизонтального» порушення прав людини (тобто порушення з боку не держави, а інших осіб). Зокрема, це стосується ситуацій перешкоджання законній релігійній діяльності, богослужінням, релігійним маніфестаціям, проявам релігійної нетерпимості (включаючи нетерпимість до релігії) тощо. Як і у відносинах з державою, діяльність релігійних об'єднань тут стримується можливістю юридичної відповідальності у вигляді припинення з вже наведених підстав.

Нарешті, свою специфіку має правовий статус формалізованих релігійних об'єднань у сфері економіки. Тут є два аспекти відносин: внутрішньоекономічний і зовнішньоекономічний. Задля уникнення непотрібних конотацій (термін «зовнішньоекономічна діяльність» є усталеним в юридичній літературі і відрізняється від того розуміння, що ми вкладаємо у схожий термін) підкреслимо, що, говорячи про внутрішній і зовнішній аспекти економічних відносин, ми маємо на увазі те, в якій сфері ці відносини відбуваються стосовно самого релігійного об'єднання: усередині останнього чи у процесі його взаємодії з іншими суб'єктами.

Внутрішньоекономічні відносини пов'язані з тим, що релігійні об'єднання виступають як роботодавці та власники майна. З метою реалізації статутних цілей релігійні об'єднання мають право укладати трудові договори з фізичними особами, у тому числі трудові договори з особами, на яких покладено виконання релігійних (священних, сакральних) функцій (священники, пастори, отці, церковнослужителі тощо). Вказані трудові відносини регулюються трудовим законодавством, зокрема, і в частині гарантій прав

працівників (статті 26, 28 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації») з урахуванням однієї особливості.

Держава має враховувати, що релігійна діяльність тісно пов'язана з етикою, віруючі схильні оцінювати релігійних лідерів та провідних членів релігійного об'єднання не лише з позиції виконаннями ними своїх релігійних функцій, але і з позиції дотримання ними моральних вимог. Тому формалізований обов'язок дотримуватись етичних приписів певної релігії не є таким, що сам по собі порушує права людини, і може передбачатися у трудових договорах зі священнослужителями (див. про це справи ЄСПЛ «Obst v. Germany», «Schüth v. Germany»). Слід також окремо зазначити, що крім трудових відносин релігійна (місіонерська) діяльність може проводитись також і у рамках діяльності самозайнятої особи (п. 14.1.226 ст. 14 Податкового кодексу України [156]¹).

Друга особливість правового статусу релігійного об'єднання як суб'єкта трудових відносин стосується питання утворення профспілки його працівниками або членства останніх у вже створеній профспілці. Якщо для працівників, діяльність яких не пов'язана з власне релігійною діяльністю (наприклад, водій, садівник, працівник їдальні), ніякої специфіки тут не існує, то священнослужителі, інші працівники, дотичні до релігійної діяльності, є дещо обмеженими у такій можливості. Пов'язано це з актуальною для усіх громадських об'єднань вимогою лояльності її членів. Якщо профспілка має на меті розкол релігійного об'єднання чи його припинення, то таке об'єднання має право не допускати створення подібної профспілки (ЄСПЛ підтвердив цю логіку у справі «Профспілка «Добрий пастир» проти Румунії»), оскільки священники чи інші працівники, які створили цю профспілку, порушують вимогу лояльності до свого релігійного об'єднання. Логіка відносин у цьому випадку вимагає не створення особами, які не згодні з політикою церкви, внутрішньої опозиції усередині церковної огорожі, а, скоріше, вихід з церкви і

---

¹ [156] Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 92 (10.12.2010). – Ч. 1. – Ст. 3248.

утворення нового об'єднання, що більшою мірою відповідає принципам таких осіб. Наприклад, якщо група священників певної протестантської церкви, де можливе висвячення жінок, вважають це неправильним, то з точки зору свободи віросповідання реалізація ними власних переконань має проявлятися не у створенні дисидентського руху у такій церкві, а в утворенні нової церкви, де явище жінки-єпископа буде неможливим.

Релігійне об'єднання є також суб'єктом відносин з приводу набуття і здійснення права власності. Воно має право мати свою власність і вільно нею розпоряджатися. Джерелами набуття власності на майно можуть бути пожертви, власна діяльність, отримання від держави тощо. Обмеження держави у цьому праві (наприклад, шляхом невизнання за релігійними об'єднаннями статусу юридичної особи) є такими, що порушують релігійну свободу. При цьому в Україні заборонено примусове обкладення віруючих (ст. 18 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації»). Відповідно отримання пожертв чи певного майна становить законний інтерес релігійного об'єднання, однак віруючі мають право самостійно визначати обсяг таких пожертв, порядок їх здійснення, а так само можуть відмовитись від них взагалі. Ця практика не є стандартною, що знову ж таки повертає нас до питання відсутності загальної, єдиної для усіх демократичних країн моделі державно-церковних відносин. Приміром, у Німеччині окремі церкви (Римо-католицька Церква, Євангельська (Протестантська) Церква, Центральна Єврейська Рада у Німеччині, Грецька і Російська Православні Церкви і Церква Адвентистів Сьомого Дня) мають право стягувати зі своїх прихожан примусові збори [298, с. 216]¹.

Релігійні об'єднання можуть засновувати різноманітні підприємства чи установи (господарські товариства, друкарні, культурні центри, сиротинці, будинки для людей похилого віку, центри реабілітації тощо), що становить зовнішньоекономічний аспект відносин релігійного об'єднання, опосередкований правом. Особливість правового статусу релігійних об'єднань

---

¹ [298] McColgan A. Religion and (in)equality in the European framework / A. McColgan // Law, state and religion in the new Europe: debates and dilemmas / L. Zucca, C. Ungureanu (eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – P. 216.

у даному випадку проявляється у тому, що, як вже зазначалося, заснування таких підприємств чи установ має бути прямо пов'язано з цілями і функціями об'єднання, а отримані прибутки, продукція, послуги спрямовуватися на реалізацію цих цілей і функцій. Оскільки часто діяльність таких підприємств чи установ може ґрунтуватися на пільговому оподаткуванні, інших преференціях, встановлених законодавством, держава має ретельно наглядати, щоб релігійні об'єднання не порушували вказаної вимоги (підпорядкованості діяльності підприємств і установ цілям і функціям релігійного об'єднання). Сумнозвісна діяльність багатьох церков на пострадянському просторі (зокрема, і українських), які лобювали податкові і митні преференції, а потім користувалися ними для імпорту побутової техніки, тютюнових чи алкогольних виробів – тому яскраве підтвердження. В іншому ж правовий статус релігійного об'єднання, як засновника певної господарської чи іншої організації, не відрізняється від статусу засновника відповідної організації за корпоративним законодавством або законодавством про громадські об'єднання. Аналогічна теза здебільшого правомірна і щодо оподаткування релігійних організацій як різновиду громадських організацій (ст. 157 Податкового кодексу України), зокрема, і щодо фінансової відповідальності цих суб'єктів та їх посадових осіб. Певні особливості, звичайно, можливі. Наприклад, в Україні не оподатковуються пожертви та інші доходи релігійних організацій (ч. 6 ст. 18 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації»), що однак не поширюється на доходи релігійних організацій – нерезидентів, отримані в Україні (п. 160.1 ст. 160 Податкового кодексу України).

Нарешті слід зупинитися на правовому статусі неформалізованих релігійних об'єднань. Вже зазначалося, що релігійні об'єднання не обов'язково мусять проходити процедуру реєстрації. Зазвичай держава дозволяє місцевим релігійним громадам не повідомляти про своє заснування (в Україні це передбачено ст. 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»). Немає особливої потреби розглядати нетривкі релігійні об'єднання (наприклад, різноманітні релігійні ініціативи чи рухи), оскільки

вони є досить аморфними, щоб говорити про їх сталий правовий статус і можливість позитивного права такий статус закріпити. Натомість місцеві релігійні громади, що об'єднують громадян, які бажають колективно сповідувати певну релігію, звичайно, можуть розглядатися як суб'єкти з власним правовим статусом.

Аналіз європейських стандартів і українського законодавства дозволяє стверджувати, що правовий статус таких неформалізованих об'єднань пов'язаний лише з їх правом на утворення і сповідання своєї релігії у будь-який не заборонений законодавством спосіб, зокрема і шляхом взаємодії з іншими акторами релігійного життя. Для вступу у будь-які інші відносини (економічні, трудові, господарські, фінансові, адміністративні тощо) держава управі вимагати їх формалізації (реєстрації статутних документів). Відповідно у випадку якщо у зв'язку з діяльністю неформалізованого релігійного об'єднання виникає потреба вступити у певні правовідносини, то учасниками цих правовідносин будуть члени об'єднання як фізичні особи з власним правовим статусом (суб'єктивними правами, законними інтересами, юридичними обов'язками і юридичною відповідальністю).

Чи порушує така ситуація свободу релігії? Ми переконані, що ні. Можливість створити релігійне об'єднання без повідомлення про це держави гарантується, а отже, члени цього об'єднання здатні забезпечувати свої релігійні потреби. Натомість якщо об'єднання бажає набувати права власності, вступати у трудові відносини, бути учасником партнерських програм з державою та інститутами громадянського суспільства, воно має конституювати, виявити себе як суб'єкта права, тобто пройти юридичну процедуру, установлену демократичною державою з урахуванням вимог розумності і пропорційності. Тим самим забезпечується баланс, з одного боку, релігійної свободи, а з другого гарантується публічний порядок.

2.3. Основні напрями розвитку вітчизняного законодавства про релігійні об'єднання

Будь-яка теоретична концепція чи модель повинна бути придатною для практичного використання. Саме тому теоретичні дослідження є неповними без звернення до прикладних аспектів порушених питань. У праві це означає, зокрема, можливість трансформації теоретичних висновків у юридичну практику і передусім у законодавство як основне джерело вітчизняного права. Саме тому останній підрозділ нашої роботи присвячений розвитку вітчизняного законодавства про релігійні об'єднання.

Варто коротко згадати методологічні засади розвитку вітчизняного законодавства про релігійні об'єднання. Ці засади обумовлені певними чинниками. По-перше, моделлю державно-церковних відносин, закладеною у Конституції України, а саме державно-церковною автономією сепараційного типу, за якою держава гарантує релігійну нейтральність і автономію релігійних об'єднань та здебільшого утримується від різних форм співпраці із церквами, розглядаючи таку співпрацю як загрозу світськості (хоча останнім часом коопераційні тенденції посилюються). По-друге, особливостями сучасного етапу розвитку українського суспільства. Передусім йдеться про такі особливості, як транзитивний характер українського суспільства і військовий конфлікт з сепаратистськими парамілітарними структурами за підтримки Російської Федерації, що триває на Сході України. Варто окремо підкреслити, що політичний бік останнього питання ми залишаємо за межами нашого дослідження, концентруючись саме на юридичному аспекті проблеми і тих ризиках, що виникають у зв'язку із цими конфліктами для правового статусу релігійних об'єднань.

До названих методологічних засад ми відносимо такі положення:

1. Розвиток вітчизняного законодавства має будуватися, виходячи з вимог верховенства права і тих принципів, що з нього випливають. Йдеться передусім про такі принципи: пріоритет прав людини (зокрема, права на свободу релігії)

при визначенні напрямів законодавчого розвитку; верховенство Конституцій і відповідно моделі державно-церковних відносин, закладених в Основному Законі; дотримання вимог верховенства права у законодавчій діяльності (розумність законодавчих змін, їх передбачуваність, правова визначеність, як правило, неможливість зворотної дії тощо [155, с. 148–177; 107; 149]¹).

2. Поміrkована сепараційна автономія² є адекватною сучасним українським реаліям. Український соціум зараз усе ще долає шлях до встановлення реальної державно-церковної автономії (мається на увазі не юридичний, а соціальний і політичний виміри такої автономії), а тому досить часто і політичні гравці та впливові суспільні сили, з одного боку, і церковні актори – з другого, розглядають співпрацю держави і церкви як спосіб порушення крихкої державно-церковної автономії, закріпленої у Конституції України. Яскравим прикладом останньої тези є проблема релігійної освіти у державних чи комунальних навчальних закладах. Багаторічні спроби впровадження такої освіти переконливо демонструють, що і церкви, і промоутери релігійної освіти в апараті публічної влади розглядають таку освіту як конфесійно забарвлену, спрямовану на просування інтересів певної конфесії, що, безумовно, загрожує правам і свободам учнів, які не підтримують «правильну» конфесію чи церкву. Аналогічні ризики, хоча і менш виражені, існують і при законодавчому урегулюванні питань військового капеланства, яке поступово запроваджується в Україні.

Водночас сепараційність відносин держави і церкви повинна бути саме поміrkованою. Державі не слід вдаватися до радикальної світськості, яка ігнорує будь-які релігійні потреби і тому, що тим самим відбувається порушення прав віруючих, і тому, що ослаблені проблемами корупції, політичних потрясінь, економічної кризи державні інституції зацікавлені у

---

¹ Див. детальніше: [155] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х. : Право, 2008. – С. 148–177; [107] Лемак В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози / В. Лемак // Право України. – 2010. – № 3. – С. 44–51; [149] Петришин О. Верховенство права у системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24–35.

² Тут ми використовуємо термінологічний апарат класифікації моделей державно-церковних відносин, запропонований Г. Моран.

залученні церкви до релевантних її місії питань і використанні соціального потенціалу церковного служіння.

3. Слід враховувати, що релігійні об'єднання мають як формалізований, так і неформалізований характер (про що вже йшлося), а тому законодавець, по-перше, не повинен ігнорувати цих відмінностей, а по-друге, має забезпечити можливість для громадян реалізовувати свої релігійні права у межах неформалізованих об'єднань.

4. Діяльність релігійних об'єднань є проявом здійснення свободи віросповідання, гарантованої Конституцією України і багатьма міжнародно-правовими договорами, до яких приєдналася наша держава. Тому питання вдосконалення законодавчого регулювання у цій сфері так само має розглядатися під кутом прав людини. Це вимагає забезпечення оптимального балансу між державно-правовим регулюванням і регулюванням з використанням корпоративних (релігійних, церковних тощо) норм. Внутрішньорелігійні аспекти життя об'єднання повинні бути врегульовані централізовано лише там, де цього вимагає певна суспільно значуща ціль (публічний порядок, права людини, суспільна мораль тощо).

5. Розвиток законодавчого регулювання має розглядатися комплексно. Йдеться і про профільний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», і про решту законодавства, яке дотичне до діяльності релігійних об'єднань (у трудовій, освітній, військовій, кримінально-виконавчій та інших сферах).

6. При вирішенні питання меж втручання держави у релігійну свободу і автономію релігійних громад ми спираємося на ідеї пропорційності і балансування, що передбачає зважування різних конституційних (ширше – правових) цінностей при вирішенні питання можливості і доцільності того чи іншого обмеження. Релігійна свобода, безумовно, є правом, яке підлягає обмеженню заради легітимної мети, однак пошук необхідного балансу є часто непростю справою. Досить корисною у даному випадку є аналізована у попередніх розділах практика Європейського суду з прав людини.

7. У межах цієї дисертації ми не прагнемо запропонувати цілісну модель реформування законодавства про релігійні об'єднання, що є предметом окремого дослідження. Наша мета – акцентувати увагу наукового загалу на проблемах законодавчого регулювання з позиції невідповідності законодавства сьогоднішнім теоретичним розробкам. У зв'язку із цим подальший аналіз буде відбуватися у трьох напрямках: проблеми вдосконалення конституційної моделі державно-церковних відносин в аспекті правового статусу релігійних об'єднань; проблеми вдосконалення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»; проблеми вдосконалення інших релевантних законодавчих актів.

Питання вдосконалення конституційного тексту, звичайно, є доволі непростим з огляду на складність внесення змін до Конституції. Крім того, часто можна почути заклики «залишити Конституцію у спокої», які пояснюються невдалими і навіть антидемократичними спробами реформування конституції у 2004, а потім 2010 роках. Однак Конституція є юридичною Біблією хіба що умовно, її текст не є даниною традиції, що має вічно залишатися незмінною. Навпаки, необхідно і доцільно обговорювати питання змін тих чи інших конституційних норм, якщо вони не повною мірою відповідають суспільним потребам, є застарілими чи незрозумілими.

Конституційна модель державно-церковних відносин відображена, передусім у ст. 35 Основного Закону, що гарантує свободу віросповідання. Вважаємо за доцільне привернути увагу до частин 2–4 цієї статті, згідно з якими здійснення згаданого права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Які ми тут бачимо проблеми? Передусім, варто звернути увагу на підстави обмеження права на свободу віросповідання, закріплені у ч. 2 ст. 35 Конституції. Це питання важливе і для діяльності релігійних об'єднань, що є формою колективного сповідання релігії з відповідним поширенням на неї цих обмежень.

Вказані у ч. 2 ст. 35 Конституції підстави не повною мірою корелюють з аналогічними підставами, закріпленими у ч. 2 ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, де обмеження права на свободу релігії допускається в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Можливо, автори Конституції вважали, що громадський порядок охоплює і громадську безпеку. Однак слід зазначити, що українське законодавство розмежовує ці поняття. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів» громадська безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів суспільства, сконцентрованих у його матеріальних і духовних цінностях, від джерел небезпеки природного або штучного характеру під час підготовки та проведення футбольних матчів, за якого забезпечується запобігання загрозам заподіяння шкоди такими джерелами небезпеки, а громадський порядок розуміється як сукупність суспільних відносин, що забезпечують нормальні умови життєдіяльності людини, діяльності підприємств, установ і організацій під час підготовки та проведення футбольних матчів шляхом встановлення, дотримання і реалізації правових та етичних норм [180]¹. Аналогічно громадська безпека і громадський порядок розмежовується і у міжнародно-правових документах. Таке розмежування містять, зокрема, Сіракузькі принципи тлумачення обмежень і відступлень від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні

---

¹ [180] Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів : Закон України від 08.07.11 р. № 3673-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 59 (12.08.2011). – Ст. 2348.

права [211]¹, на які часто посилаються українські суди у справах, де балансується релігійна свобода [22]².

Відповідно якщо йдеться про обмеження свободи віросповідання в інтересах світськості (наприклад, заборона активної релігійності у державних школах) – це обмеження в інтересах публічного порядку. Натомість якщо мається на увазі обмеження в інтересах захищеності важливих інтересів суспільства (наприклад, заборона релігійних маніфестацій, які містять очевидну загрозу життю і здоров'ю інших осіб), то таке обмеження відбувається в інтересах громадської безпеки. Таким чином, громадська безпека становить самостійну важливу підставу для легітимного обмеження свободи віросповідання. З урахуванням викладеного вважаємо, що було б доцільним додати громадську безпеку як окрему підставу для обмеження права на свободу віросповідання у тексті ч. 2 ст. 35 Конституції України.

Одночасно із цим варто наголосити, що пропозиції закріпити національну безпеку як окремий легітимний критерій обмеження свободи віросповідання навряд чи є коректними. Такий підхід можна зрозуміти на тлі тих подій, що розгорнулися в Автономній Республіці Крим і тривають зараз на Донбасі. Йдеться про випадки підтримки і пропагування сепаратизму, в які втягнуті релігійні об'єднання, у тому числі великі церкви. Однак національна безпека сама по собі не є підставою для обмеження свободи віросповідання згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, а тому спроби Української держави застосовувати такі обмеження можуть наражатися на критику в європейських структурах і на відповідні заяви до Європейського суду з прав людини. Слід також нагадати, що у науковій літературі взагалі ставиться під сумнів право держави обмежити релігійну свободу в інтересах національної безпеки. У даному випадку законодавцеві і правозастосовним органам слід

---

¹ [211] Сіракузькі принципи тлумачення обмежень і відступлень від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14624>.

² [22] Вовк Д. О Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/178-yak-ukrayinski-sudy-balansuyut-relihiynnu-svobodu-analiz-v-konteksti-svitskosti-vovk-d-o>.

виходити з того, що інтереси національної безпеки слід поєднувати з публічним порядком чи громадською безпекою. Тоді таке обмеження можна буде визнати легітимним.

Вдосконалення, на нашу думку, потребує і ч. 3 ст. 35 Конституції. Формулювання «церкви і релігійні організації» варто замінити на «релігійні об'єднання». По-перше, воно містить логічну суперечність, адже церква може розглядатися як різновид релігійної організації. По-друге, поняття «церква» є конфесійно забарвленим, адже стало асоціюється саме з християнством, термін «церква» у багатьох слов'янських і германських мовах споріднені з грецьким прикметником, що перекладається як «Господнє» і на пряму пов'язує це слово із християнською традицією. Отже, використання цього слова підриває релігійну нейтральність Української держави. І по-третє, вираз «релігійні організації» так само є не зовсім чітким, адже, як вже зазначалося, окрім релігійних організацій існують також неформалізовані релігійні об'єднання. Формально кажучи, великі церкви також не є релігійними організаціями, а становлять ієрархічну централізовану структуру, яка охоплює низку релігійних організацій.

Таким чином, ч. 3 ст. 35 Конституції доцільно б було викласти у такій редакції: «Релігійні об'єднання в Україні відокремлені від держави і школи. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». Таке формулювання є релігійно нейтральним і дозволяє уникнути зазначених проблем і двозначностей.

Частина 4 ст. 35 Конституції України, на нашу думку, також потребує удосконалення. Ми критично сприймаємо перше речення цієї частини стосовно того, що «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань». По-перше, це речення є дещо абстрактним. Вже наступне положення є винятком із цього правила. Однак варто враховувати, що таких винятків може бути досить багато. Серед подібних винятків, які обговорюються у доктрині, право лікаря відмовитись від проведення певної медичної процедури, право фотографуватися у релігійному головному уборі, особливий характер трудових

відносин у релігійних організаціях, можливість використання заборонених речей у релігійних церемоніях (відома справа про пейоль у США) тощо [20]¹. Наявність саме такого конституційного положення робить усі подібні та будь-які інші винятки із закладеного у Конституції співвідношення релігійних обов'язків і правових приписів неможливими. По-друге, на нашу думку, така постановка питання щодо співвідношення норм права і релігії є неприйнятною з теоретичної точки зору. Верховенство права не є пануванням права над всіма іншими соціальними регуляторами [19, с. 185]². Має йтися про те, що право – основний регулятор у світському суспільстві, однак законодавство є чутливим щодо релігійних потреб громадян і в окремих випадках може робити винятки із загальних юридичних правил (таким самим винятком власне є і право на альтернативну службу для осіб, релігійні погляди яких не узгоджуються з виконанням військового обов'язку).

Аналіз ч. 4 ст. 35 Конституції України дозволяє твердити про існування ще однієї проблеми, яка побічно зачіпає питання нашого дослідження. Йдеться про те, що вказана конституційна норма гарантує право на альтернативну службу лише з релігійних мотивів. Цьому кореспондує положення ст. 2 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», згідно з якою право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Наведений підхід є недосконалим. По-перше, європейський (а так само і світовий стандарт) у цій сфері полягає у тому, що релігія не має упривілейованого становища серед інших переконань і світоглядів [109, с. 83]³, а отже, має захищатися на рівні з ними. Це, до речі, впливає і зі ст. 35

---

¹ Див. детальніше: [20] Вовк Д. О. Релігійна свобода і верховенство права: проблеми юридичної рівності / Д. О. Вовк // Антропологія права: філософський і юридичний виміри: статті учасників X круглого столу 6-8 грудня 2014 р. – Львів : Галицька друкарня, 2015. – С. 257–281.

² [19] Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – С. 185.

³ [109] Літл Д. Вивчення «релігійних прав людини»: методологічні засади / Д. Літл // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2 т. – Т. 2. – Львів : Свічадо, 2001. – С. 83.

Конституції України, яка гарантує свободу світогляду і віросповідання, а не лише релігійні права, а так само і зі ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основних свобод. У документах ООН (резолюції Комісії і Комітету ООН з прав людини № 1987/46, № 1995/83) вказується на необхідність гарантування права на відмову від військової служби на основі усіх щирих переконань. По-друге, рівнозначний характер різних світоглядів вимагає, щоб альтернативна служба не була правом лише релігійних громадян, а поширювалася на усіх громадян, чії щирі та глибокі етичні переконання не узгоджуються з виконанням військового обов'язку. Передусім йдеться про осіб, які мають пацифістські переконання, не пов'язані з релігією. У цьому сенсі варто також нагадати справу Сігера, розглянуту Верховним судом США за часів війни у В'єтнамі. У цій справі суд визнав право відмовитись від несення військової служби з мотивів совісті, незалежно від того, чи зумовлені ці мотиви релігійними або будь-якими іншими етичними переконаннями. У цьому сенсі варто використовувати сприйнятий законодавством і доктриною багатьох країн термін «conscience objection» – відмова з мотивів совісті.

З огляду на викладене ч. 4 ст. 35 Конституції було б доречно сформулювати без згадування про неможливість бути увільненим від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів з мотивів релігійних переконань, а речення про право на альтернативну службу переформулювати, наприклад так: «У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить вимогам совісті громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Підкреслимо, що зазначені зміни конституційного тексту і похідні від цього зміни до законодавства і правозастосовної практики є корисними і для гарантування свободи віросповідання і прав релігійних об'єднань. Толерування осіб, що відмовляються від виконання військової служби з мотивів етичних, але не релігійних переконань сприяє створенню загального духу толерантності у суспільстві, ствердженню етичного плюралізму, зниженню рівня напруженості

між різними прошарками населення. Звичайно, що такі кроки не мають призводити до зловживання названим правом. Для цього законодавець може закріпити, а правозастосовні органи вимагати виконання обов'язку доведення існування щирих етичних переконань від особи, яка претендує на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою.

Таким чином, ст. 35 Конституції України було б, на нашу думку, доцільно викласти у такій редакції:

«Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, безпеки, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Релігійні об'єднання в Україні відокремлені від держави і школи. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить вимогам совісті громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Другий і третій блок питань, які ми розглядаємо у цьому підрозділі дисертації, стосується напрямів вдосконалення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» й інших релевантних законодавчих актів. Передусім підкреслимо, що ми свідомо не обговорюємо питання ухвалення нового закону, оскільки ця проблема перебуває скоріше у полі уваги конституціоналістів. Нашою метою є обґрунтування ідей, які стали б корисними як для покращення чинного закону, так і у випадку ухвалення нового. Крім того, ми не ставимо за мету дослідити усі аспекти законодавства про релігійні об'єднання. Ми прагнемо запропонувати напрями вдосконалення правового статусу, а так само порядку створення і функціонування релігійних

об'єднань як інститутів громадянського суспільства в аспекті тих теоретичних висновків, яких ми дійшли у роботі.

Зазначимо, що сама назва Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» видається не зовсім коректною. Вже зазначалося, що крім формалізованих організацій віруючі можуть утворювати неформалізовані, але сталі об'єднання. Закон дозволяє це робити у формі релігійних громад. Отже сам закон допускає, що поряд з релігійними організаціями існують інші об'єднання віруючих.

Крім того, закон також допускає створення релігійних центрів і управлінь, які керують певною вертикаллю релігійних організацій (ч. 2 ст. 7, ст. 9 Закону). Очевидно, що подібні об'єднання також не підпадають під термін «релігійні організації», а є самостійним видом релігійних об'єднань. З урахуванням цього у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» було б доцільніше і в назві, і у самому тексті закону використовувати обґрунтований нами термін «релігійні об'єднання», які у свою чергу поділялися би на релігійні організації, релігійні громади (неформалізовані об'єднання) і релігійні управління і центри.

Крім того, чинний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» дозволяє створювати у формі юридичної особи тільки релігійні організації (ст. 13 Закону), у тому числі релігійні управління і центри. Це означає, що коли йдеться про церкву – добре організовану, розвинуту, ієрархічну організацію з централізованим управлінням, то вона може створюватися виключно як об'єднання низки організацій (центру, локальних управлінь, місцевих громад тощо). Це зумовлює потребу реєструвати окремі релігійні організації на базі окремих громад віруючих, розробляти складні юридичні схеми управління такими організаціями, формалізувати канонічні зв'язки між місцевими громадами та їх центрами, нести ризики такої складної і крихкої структури тощо. Це означає, що право віруючих у цьому сенсі достатньо сильно обтяжується необхідністю дотримуватися вказаних

формальностей, витратити на це отримані від віруючих чи меценатів кошти, залучити необхідних фахівців тощо.

Варто зазначити, що ідея не надавати церквам статусу юридичної особи своїм корінням сягає принаймні кінця XVIII – початку XIX ст., коли позбавлення церков такого статусу вважалося кроком до секуляризації права і політики (досвід Французької революції, який згодом буде перейнято радянською владою). До певної міри це було виправдано, бо дозволяло перетворити церкву з публічної (і публічно-владної) корпорації на приватне об'єднання, перевести релігію, повторюючи за Кантом, у приватну сферу життя індивідів.

Однак цей захід слід розглядати саме в історичному контексті. Сьогодні не існує реальної небезпеки клерикалізації держави і права (радикальні сценарії типу соціальної чи техногенної катастрофи ми не розглядаємо). Отже, зараз немає підстав твердити, що, забороняючи церквам набувати статусу юридичної особи, держава захищає певну легітимну мету обмеження прав людини (зокрема, публічний порядок і світськість як його складову). Таким чином, відкидання державою права церков утворюватися у вигляді єдиної юридичної особи є невиправданим, а тому Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» має бути змінений, щоб гарантувати зазначену можливість.

Потребує вдосконалення також і визначення релігійної громади, наведене у Законі. Згідно з ч. 1 ст. 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійною громадою є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб. Критику тут викликає вказівка законодавця на те, що релігійна громада має бути моноконфесійною, тобто члени релігійної громади мають належати до одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку. Це означає, зокрема, що у релігійну громаду в Україні не можуть об'єднатися православні і католики, або римо-католики і греко-католики, або шиїти і суніти.

Питання конфесії є суто внутрішнім для релігійних об'єднань. Як відомо, поділ на конфесії у християнстві історично має догматичне обґрунтування. Розмежування католиків і православних відбувалося на тлі бурхливих спорів про віру. Мартін Лютер, чий 95 тез розпочали Реформацію, дорікав Папі Римському практикою індульгенцій, тобто прощенням гріхів в обмін на пожертвування. Держава не компетентна у таких питаннях, а значить, і не компетентна у питаннях конфесії. Це означає, що коли громадяни утворили релігійну громаду, яка об'єднує віруючих різних конфесій, і прагнуть створити релігійну організацію на основі цієї громади, то держава не має права чинити їм перепони у намірі її реєстрації через її моноконфесійність громади. Це питання має практичне значення, бо в Україні вже були спроби реєстрації релігійних організацій, які об'єднують християн різної конфесійної належності, і вони були марними саме через згадану норму закону [22]¹.

Реформування Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» має відбуватися у напрямі спрощення процедури реєстрації, виключення з неї зайвих етапів і вимог [240]². В аспекті зазначеного варто звернути увагу на статтю 14 Закону, згідно з якою для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які досягли 18-річного віку і утворили її, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а у Автономній Республіці Крим – до Уряду Республіки.

Мотивація законодавця, який встановлює мінімальну кількість віруючих для реєстрації релігійної громади, на нашу думку, не є очевидною. Якщо вимога досягнення 18-річного віку засновниками релігійної організації переслідує мету захисту прав неповнолітніх, то вимога мінімальної кількості

---

¹ Див.: [22] Вовк Д. О. Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 3. – Режим доступу: <http://leslaw.knu.ua/index.php/item/178-yak-ukrayinski-sudy-balansuyut-relihiynu-svobodu-analiz-v-konteksti-svitskosti-vovk-d-o>.

² Див. про реєстрацію: [240] Яцків Т. Державна реєстрація громадських організацій, релігійних організацій, профспілок, благодійних організацій в Україні: від А до Я / Т. Яцків, Л. Тарасенко. – Львів : Юриспруденція, 2008. – 285 с.

обмежує право сповідувати релігію колективно, адже колектив можуть утворювати і дві особи. Таким чином, вважаємо, що доцільно було б виключити із цієї норми положення про мінімальну кількість засновників релігійної організації.

Варто також звернути увагу на положення ч. 4 ст. 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»: у необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновок місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів, а також спеціалістів. У цьому разі рішення про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій приймається у тримісячний строк. З цією нормою корелює також ч. 1 ст. 30 Закону, згідно з якою державний орган України у справах релігій забезпечує релігієзнавчу експертизу за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів.

Питання релігієзнавчої експертизи і можливості її використання під час реєстрації релігійної організації чи в іншій правозастосовній діяльності неодноразово розглядалося у літературі [227; 48; 50, с. 227; 220; 148; 35]¹ і є доволі непростим. Однак, здається, що це питання є непростим не лише у контексті методики проведення релігієзнавчої експертизи, про що часто пишуть різні автори, але і її доцільності як такої. Ця експертиза, передана до того ж у руки держави, може стати засобом тиску на релігійні організації, що представляють релігію меншості, а так само і релігійні організації, чия суспільна чи політична позиція з певних причин не влаштовує державу чи її очільників. Крім того, надання експертних висновків є одним з чинників, що

---

¹ [227] Хаварівський У. Правові засади забезпечення державної релігієзнавчої експертизи / У. Хаварівський, Г. Хаварівська // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 31. – С. 68–76; [48] Загребина Е. В. Государственная религиоведческая экспертиза: теория и практика / Е. В. Загребина. – М. : ИД «Юриспруденция», 2012. – 224 с.; [50] Залужный А. Г. Право. Религия. Закон / А. Г. Залужный. – М. : Научная книга, 2008. – С. 227; [220] Титаренко В. В. Методологічні особливості релігієзнавчої експертизи як механізму регулювання відносин у суспільстві / В. В. Титаренко // Релігія і соціум: міжнародний часопис. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2013. – С. 78–85; [148] Петрик В. М. Шляхи та механізми вдосконалення державно-церковних відносин в Україні (на прикладі новітніх релігійних рухів): дис. ... канд. наук з держ. управління 25.00.02 / Валентин Михайлович Петрик. – К., 2004. – 225 с.; [35] Додіна Є. Є. Питання методики проведення релігієзнавчої експертизи // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 50. – С. 367–375.

може затягувати процедуру реєстрації до трьох місяців (ст. 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»), а на практиці – навіть до 9–18 місяців [17]¹. Варто також згадати Рекомендацію ПАРЄ 1412 (1999) «Протиправні дії сект» [190]², де не міститься закликів до запровадження інституту спеціальної релігієзнавчої експертизи, а, навпаки, підкреслюється необхідність притягнення конкретних осіб, винних у певних правопорушеннях, до загальної цивільної і кримінальної відповідальності.

Релігієзнавча експертиза потрібна для забезпечення громадян від діяльності неконструктивних релігійних організацій. У той же час варто підкреслити, що держава реєструє не саму організацію, а її статут. Отже, аналізу підлягає саме поданий на реєстрацію установчий документ. Експертиза – інструмент, що залучається реєструючим органом, коли з'ясування певних обставин потребує особливих знань, які має експерт, але не має посадова особа, що ухвалює рішення. Питання реєстрації статуту є питанням права, а не спеціальних знань про релігію. Реєструючий орган має проаналізувати установчий документ на предмет можливих невідповідностей Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та іншим законодавчим актам. Отже, релігієзнавча експертиза на етапі реєстрації релігійних організацій не потрібна. І навпаки, її використання, як вже зазначалося, може бути способом тиску на певні релігійні об'єднання (як це було в Україні, наприклад, із Церквою Саєнтології).

Якщо ж перед судом поставлене питання про припинення релігійної організації через систематичні порушення законодавства про мирні зібрання, посягання на життя, здоров'я, честь і гідність тощо, то суд може звернутися до спеціалізованої установи для з'ясування певних суто релігієзнавчих аспектів діяльності організації. Однак для цього доцільніше використовувати незалежні наукові, інформаційні, правозахисні центри, а не органи державної влади.

---

¹ [17] Владиченко Л. Д. Процедура реєстрації релігійних організацій – актуальне питання державно-конфесійних відносин / Л. Д. Владиченко // Гілея : науковий вісник. зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАНБ, 2012. – Вип. 65 (№10). – С. 348–353.

² [190] Рекомендація ПАРЄ №1412 (1999) «Протиправні дії сект» (витяг) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_09/37237/

Висновки цих центрів мають більший потенціал неупередженості і об'єктивності. В Україні є навіть випадки проведення такої експертизи силами Інституту філософії Національної академії наук України, інших установ на замовлення самих релігійних організацій. Так, фахівцями Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України під керівництвом відомого українського релігієзнавця А. М. Колодного на замовлення Церкви Адвентистів Сьомого Дня в Україні була виконана релігієзнавча експертиза їх віровчення, обрядової практики та організаційної структури [191]¹.

Таким чином, на нашу думку, слід виключити положення про релігієзнавчу експертизу як етап реєстрації статуту релігійних організацій (ч. 4 ст. 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації») і як повноваження державного органу у справах релігії (ч. 1 ст. 30 закону).

З проблемою розуміння того, що держава має реєструвати саме статут релігійної організації, а не саму організацію (об'єднання), ми стикаємося і при аналізі ч. 1 ст. 15 Закону, відповідно до якої у реєстрації статуту (положення) релігійної організації може бути відмовлено, якщо її статут (положення) або діяльність суперечать чинному законодавству. Ця норма має сприйматися і застосовуватися виключно у світському розумінні, тобто відмова у реєстрації статуту не може стосуватися віросповідних доктрин чи описаних у статуті практик, символу віри, регулювання внутрішньорелігійних відносин тощо. Суб'єкт владних повноважень має у даному випадку встановити, чи містить поданий статут відомості і реквізити, зазначення яких вимагає законодавства, і на підставі цього або зареєструвати статут, або відмовити в реєстрації. Численні випадки відмови у реєстрації з посиланням на неконструктивність доктрини, зазначення у статуті певних релігійних цитат тощо не можуть бути покладені в обґрунтування рішення про відмову у реєстрації [22]².

¹ [191] Релігієзнавча експертиза віровчення, обрядової практики та організаційної структури Церкви Адвентистів Сьомого Дня в Україні // http://www.adventist.org.ua/worldnews/bashtanka_expertiza_verou/

² [22] Вовк Д. О Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості / Д. О. Вовк // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lclaw.knu.ua/index.php/item/178-yak-ukrayinski-sudy-balansuyut-relihiynu-svobodu-analiz-v-konteksti-svitskosti-vovk-d-o>.

До питань внутрішньорелігійного життя (чи ширше – внутрішніх корпоративних відносин) належить і порядок ухвалення статуту, який подається на реєстрацію, а так само і внесення змін до нього. В Україні із цього приводу склалася суперечлива практика. Наявні ситуації, коли суди визнають, що погодження змін до статутів місцевих релігійних організацій вищими у церковній ієрархії особами не відповідає закону, оскільки тим самим порушуються права віруючих на зміну конфесії (див. рішення Канівського міськрайонного суду Черкаської обл. від 07.05.2009 р. у справі № 2-541/2009 [197]¹). Наявні і протилежні випадки, коли суди відкидають позови, що оскаржують зареєстровані зміни з цих підстав (див. ухвалу Вищого адміністративного суду України від 10.02.2010 р. у справі № 6269/06 [223]²).

На нашу думку, зазначене питання має вирішуватися саме у контексті принципу автономії релігійного об'єднання. Втручання у визначений самим об'єднанням порядок внесення змін до статуту є втручанням в їх автономію. Воно не переслідує легітимної мети, адже цей порядок сам по собі не суперечить публічному ладу, не порушує громадської чи суспільної моралі, не зачіпає інших легітимних цілей, спираючись на які держава може втручатися в автономію релігійного об'єднання.

Окремо слід згадати про права людини. Логіка судових рішень, які скасовують положення статутів релігійних організацій, що вимагають погодження змін з певним вищим у церковній ієрархії керівником, зводиться до того, що таке погодження суперечить закріпленому в Конституції України і Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» праву на зміну релігії і відповідно конфесійного підпорядкування. Отже, міркують прихильники такого підходу, якщо певна релігійна громада вирішила перейти з юрисдикції однієї церкви в юрисдикцію іншої церкви, а для цього змінити

---

¹ [197] Рішення Канівського міськрайонного суду Черкаської обл. від 07.05.2009 р. у справі № 2-541/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/6206376>.

² [223] Ухвала Вищого адміністративного суду України від 10 лютого 2010 р. у справі № 6269/06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8114499>.

статут, то будь-які обмеження у цьому праві є такими, що порушують вказане право.

У той же час, на нашу думку, у такому випадку право не порушується, бо релігійна громада, яка прагне змінити конфесійну належність, може саморозпуститися і утворити іншу громаду, приєднавшись до тієї конфесії, яка відповідає їхнім переконанням. Ця можливість робить державне втручання шляхом відкидання певних положень статуту (який, до речі, сама громада і схвалила) зайвим. Звісно, це також і питання церковного майна. Однак і тут наявні інші способи врегулювання питання без втручання держави. Зокрема, якщо певний храм побудований на кошти громади, то він може бути зареєстрований як власність фізичних осіб – парафіян, якщо громада побоюється певних ризиків у цій сфері. Якщо ж храм збудований на кошти певної церкви або з її допомогою, то претензії громади на вихід з церкви разом із усім майном є тим більше невиправданим, адже порушує права і самої церкви, й інших віруючих, на пожертви чи спонсорську допомогу яких цей храм був збудований.

Таким чином, у ст. 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» варто закріпити положення про право релігійної організації самостійно визначати порядок ухвалення статутних документів і внесення змін до них. У свою чергу правозастосовна практика (зокрема і правосуддя) у цій сфері має розвиватися шляхом дотримання того порядку змін, який визначений у статутних документах відповідної релігійної організації.

Потребує вдосконалення і внутрішня діяльність релігійних організацій. Передусім йдеться про дві сфери: 1) відносини з приводу власності; 2) трудові відносини.

Щодо власності релігійних організацій, то слід нагадати положення ст. 18 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації». Ця стаття закріплює, що релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності. У власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і

добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності. Релігійні організації мають право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом.

Вже зазначалося, що чинний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» не дає можливості церквам реєструватися як юридичним особам. Наводились також наші міркування з приводу того, чому такий підхід є необґрунтованим. Аналогічні аргументи можуть висуватися і щодо неможливості церков, тобто ієрархічних, централізованих релігійних об'єднань, набувати права власності на майно. Закріплення за церквою права власності на храми та інше майно є одним з чинників забезпечення стабільності і керованості церковної структури. Право підтримувати цю структуру є для церков природним і незаперечним, а отже, законодавець не має права відмовити їм у можливості мати свою власність, що не буде розпорошена по різних місцевих релігійних організаціях.

Другим важливим аспектом у такому разі є питання власності на об'єкти, що мають велике історичне і культурне значення. Відродження релігії на пострадянському просторі супроводжується і забезпечується переданням церквам націоналізованого за радянських часів церковного майна. Це є справедливим рішенням, бо, як вже зазначалося, функціонування релігійного об'єднання неможливе без права мати власне майно, в якому здійснюються культові, обрядові та інші церемонії. Крім того, у таким чином відновлюється також історична скрадливість, коли церкви і віруючі отримують об'єкти, що колись належали їх попередникам. Однак, по-перше, у законодавстві було б доцільно систематизувати критерії такої передачі. Можливо, це стало б кроком до реституції церковного майна, зобов'язання про що Україна взяла на себе при вступі до Ради Європи (це єдине невиконане досі зобов'язання). А по-друге, слід визначити і закріпити на законодавчому рівні перелік об'єктів, які не можуть передаватися у власність церков ні повністю, ні частково. Йдеться про

такі об'єкти, які: 1) мають велике історичне і культурне значення; 2) вимагають значних коштів на утримання (прикладом є, зокрема, Києво-Печерська Лавра). Ці об'єкти мають перебувати у державній власності і можуть передаватися церквам для виконання релігійних функцій з одночасним покладенням обов'язку підтримання цих об'єктів у належному стані і забезпечення їх відвідання усіма бажаючими. При порушенні таких умов ці об'єкти мають повертатися державі.

Важливою стороною внутрішнього життя релігійних об'єднань є відносини праці. Згідно зі ст. 25 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійна організація має право брати на роботу громадян. Умови праці встановлюються за угодою між релігійною організацією та працівником і визначаються трудовим договором, який укладається у письмовій формі. Релігійна організація зобов'язана в установленому порядку зареєструвати трудовий договір. У такому ж порядку реєструються документи, що визначають умови оплати праці священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійній організації на виборних посадах. Громадяни, які працюють у релігійній організації за трудовим договором, можуть бути членами профспілки

Можна погодитись з Д. О. Вовком, який вказує, що врегулювання відносин між церквою і священником не має здійснюватися на основі лише внутрішніх церковних правил, проте слід враховувати специфіку посади і характер діяльності священнослужителя [22]¹. Ці особливості проявляються, зокрема, у необхідності дотримання норм церковної етики (див. справи Європейського суду з прав людини «Обст проти Німеччини» і «Шют проти Німеччини»).

У той же час інститут реєстрації трудових договорів зі священниками є зайвим. Реєстрація не убезпечує працівників від порушення їхніх прав,

---

¹ [22] Вовк Д. О Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості / Д. О. Вовк // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/178-yak-ukrayinski-sudy-balansuyut-relihiynu-svobodu-analiz-v-konteksti-svitskosti-vovk-d-o>.

натомість якщо релігійна організація взагалі не зареєструвала трудовий договір, то суди й інші державні органи вважають його взагалі неукладеним. З урахуванням цього, на нашу думку, реєстрацію необхідно замінити на повідомлення. Це дасть можливість державному органу з охорони праці (зараз це Державна інспекція України з питань праці та її територіальні органи в регіонах) отримати інформацію про існування трудових відносин у релігійній організації. Однак відсутність повідомлення не означатиме, що таких відносин взагалі не існує і не унеможливилюватиме судовий захист священиків чи інших осіб, які виконують культові чи подібні функції, як працівників.

Крім того, доцільно конкретизувати норму щодо можливості створення професійних спілок у межах релігійних організацій і об'єднань. Європейський суд з прав людини у справі «Sindicatul «Pastorul cel bun» v. Romania» визнав правомірною відмову держави зареєструвати профспілку, утворену всередині Румунської Православної Церкви без її згоди. Суд послався на вимогу лояльності, яка висувається до кожного клірика і дає церкві право забороняти внутрішні дисидентські рухи. Це слід врахувати і у ст. 25 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Якщо створення профспілок громадянами, які не виконують релігійних функцій, є допустимим без жодних обмежень, то створення профспілок кліриками слід урівноважити згодою релігійної організації чи об'єднання на існування такої профспілки [20, с. 263]¹.

Важливою складовою правового регулювання діяльності релігійних об'єднань є питання їх соціального служіння (освіта, душпастирство в особливих умовах тощо). Останнім часом у цій сфері відбулося ухвалення низки важливих законів і підзаконних актів:

– 2 червня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів)» (не підписаний Президентом України),

---

¹ [20] Вовк Д. О. Релігійна свобода і верховенство права: проблеми юридичної рівності / Д. О. Вовк // Антропологія права: філософський і юридичний виміри: статті учасників X круглого столу 6-8 грудня 2014 р. – Львів : Галицька друкарня, 2015. – С. 263.

який дозволив релігійним організаціям створювати загальноосвітні навчальні заклади [165]¹;

– 14 травня 2015 р. парламентом було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо регулювання діяльності капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України)» № 419-VIII [164]², яким розширено можливості душпастирської діяльності у місцях виконання кримінальних покарань і посилено захист таємниці інформації, отриманої під час спілкування священика із засудженими особами. При цьому і досі актуальним залишається регулювання захисту релігійної таємниці, яка у вітчизняному законодавстві (наприклад, ст. 51 Цивільного процесуального кодексу України [229]³) не виправдано зводиться лише до тайни сповіді і не охоплює усі інші види релігійної тайни [3, с. 181]⁴;

– 27 січня 2015 р. Міністерством оборони України було ухвалено наказ № 40 «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України», яким запроваджено інститут військових капеланів, які діють для задоволення релігійних потреб особового складу Збройних Сил України, зокрема, і у зоні проведення Антитерористичної операції на Сході України.

Позитивно оцінюючи ці зміни, адже вони мають на меті розширення можливостей віруючих у задоволенні релігійних потреб, особливо у місцях зі специфічним правовим статусом (військові підрозділи, місця відбування покарань тощо), водночас вважаємо за необхідне підкреслити, що ці новели є

---

¹ [165] Про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів) : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52915.

² [164] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо регулювання діяльності капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України) : Закон України від 14.05.2015 р. № 419-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/419-19>.

³ [229] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 16 (07.05.2004). – Ст. 1088.

⁴ [3] Андреев К. М. Понятие и особенности религиозной тайны в рамках реализации конституционной свободы вероисповедания / К. М. Андреев. – М. : ИД «Юриспруденция», 2015. – С. 181.

не просто локальними змінами, а й свідченням трансформації моделі державно-церковних відносин в Україні у бік більшої кооперації.

Слід наголосити, що зазначені нововведення мають не суперечити двом базовим засадам державно-церковних відносин, про які вже йшлося. По-перше, релігійній нейтральності держави, що передбачає недискримінування різних релігійних об'єднань, які бажають долучитися до душпастирської діяльності. Це означає, що держава не має обмежувати капеланську службу виключно «традиційними» церквами, якщо є запит від військовослужбовців на залучення й інших об'єднань. У цьому сенсі конструкція Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, запровадженої наказом № 40 від 27 січня 2015 р., членство в якій є передумовою виконання функції капелана, потенційно здатна загрожувати вимозі нейтральності.

А, по-друге, ці нововведення мають узгоджуватися з вимогою світськості. Це означає, що інститут капеланства не має порушувати світського характеру Української держави. Наслідком і формою душпастирської діяльності не може бути запровадження обов'язкової молитви, релігійних символів тощо. Права релігійних меншин і громадян, які є атеїстами, агностиками тощо, мають бути гарантовані. Вимога світськості стосується і релігійної освіти, яка має фінансуватися виключно за рахунок коштів самих релігійних об'єднань, віруючих, меценатів, але не за рахунок державного чи місцевих бюджетів. Держава ж має зберегти контроль за якістю такої освіти в частині тих вимог, які встановлені законодавством, освітніми стандартами тощо.

Дотримання зазначених умов, розвиток законодавства, спрямованого на забезпечення релігійної свободи і діяльності релігійних об'єднань, у поєднанні з гарантуванням вимог світськості і релігійної нейтральності, що є складовими конституційного ладу України, є необхідною передумовою побудови гармонічних і неконфліктних державно-церковних відносин і підтримання релігійної злагоди у нашій країні.

Висновки до розділу 2

1. Проголошення України світською державою, надання релігійним організаціям статусу юридичної особи зумовлює переосмислення правової природи державно-конфесійних відносин. У більшості випадків релігійні інституції мають такий же статус, як і інші об'єднання громадян. Разом з тим особливий статус релігійних організацій як інституцій, через які відбувається реалізація індивідуального права на свободу віросповідання, вимагає більшої автономії, аніж для інших інститутів громадянського суспільства. Держава має визнавати повну автономію релігійної інституції, окрім тих питань, в яких вона може навести суттєві підстави для того, щоб запропонувати свою модель регулювання. Відповідно оптимальною моделлю правового регулювання діяльності релігійних об'єднань є рамкове регулювання.

2. Розкриття правового статусу релігійних об'єднань базується на необхідності одночасної реалізації свободи віросповідання й свободи об'єднання. Саме цінність свободи віросповідання надає релігійній організації специфічного правового статусу порівняно із іншими об'єднаннями індивідів, що функціонують в громадянському суспільстві, а тому виявляється визначальною при обранні державою моделі правового регулювання діяльності релігійних об'єднань.

3. Відмова держави у визнанні релігійної організації або заборона її діяльності має відповідати вимогам, що висувуються до будь-якого встановлюваного публічною владою обмеження права: така відмова має бути спрямована на захист легітимної мети; відповідний обмежувальний захід повинен бути передбачений законом; його застосування має бути пропорційним й необхідним в умовах демократичної держави.

4. Специфіка правового статусу неформалізованих релігійних об'єднань пов'язана з правом таких об'єднань на утворення і сповідування своєї релігії у будь-який незаборонений законодавством спосіб, зокрема і шляхом взаємодії з

іншими учасниками релігійного життя. Для вступу у будь-які інші відносини держава має право вимагати їх формалізації (реєстрації статутних документів).

5. Релігійна громада має право встановлювати критерії та порядок відбору лідерів, орієнтуючись на віровчення і традицію, а не на світське розуміння лідерства. Серед основних світових релігійних конфесій легалізація жіночого священства і священства представників ЛГБТ спільноти здійснюється лише в рамках протестантських церков. Інші світові релігійні конфесії не лише не готові до таких революційних змін у питанні священства, але й засуджують протестантські церкви, які вдаються до такої практики, що свідчить про неготовність світової спільноти переглянути найближчим часом позиції з приводу гарантування автономії релігійним об'єднанням у питанні визначення критеріїв обрання їх лідерів.

6. Право утворювати профспілку всередині релігійної організації не може розглядатися за аналогією з профспілкою на комерційному підприємстві або в подібній установі. Релігійна громада має право сама визначати внутрішню структуру і держава повинна з повагою ставитися до небажання церкви створювати всередині себе інститут, налаштований на створення структурного та функціонального напруження в межах церковної організації.

7. Законодавче закріплення положень щодо регулювання діяльності капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України, та військових капеланів у Збройних Силах України свідчить про трансформацію чинної моделі державно-церковних відносин в Україні у бік більшої кооперації. разом з тим вказані законодавчі новації здатні завадити реалізації вимог стосовно релігійної нейтральності і світськості держави.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що полягало у визначенні правового статусу релігійних об'єднань як колективної форми реалізації свободи віросповідання в умовах функціонування громадянського суспільства та різних моделей відносин між державою і релігійними конфесіями.

Проведене дослідження дає можливість сформулювати низку таких висновків та пропозицій:

1. Питання свободи віросповідання зачіпають широкий спектр взаємовідносин людей, їх груп, суспільства і держави, визначаючи окремі напрями внутрішньої і зовнішньої політики держави. Розпад СРСР і створення України як демократичної і правової держави докорінно змінило релігійну ситуацію в суспільстві. Прийняття у 1991 року прогресивного за своїм змістом Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що нормативно закріпив принципово нову, демократичну модель державно-конфесійних відносин, сприяло усуненню багатьох деформацій у правовому регулюванні порядку створення й функціонування релігійних організацій.

2. Головними здобутками у сфері правового регулювання державно-конфесійних відносин в Україні є, по-перше, створення дієвого механізму захисту права людини на свободу совісті (і зокрема, свободи релігії), що дозволив, з одного боку, його реально забезпечити, а з другого – не допустити використання релігії у політичних цілях, клерикалізації державних структур; по-друге, відмова держави від втручання у внутрішні справи релігійних організацій та здійснення тотального контролю за їх діяльністю, дотримання нейтрального ставлення до усіх релігійних конфесій; по-третє, повернення релігійним організаціям статусу юридичної особи, що зміцнило юридичні й матеріальні основи їх діяльності і створило передумови для повернення релігійних організацій до здійснення традиційної для них діяльності у сферах освіти, соціального захисту, благодійності і милосердя.

3. Світський характер держави означає її нерелігійність, що не дорівнює «антирелігійності» або «атеїстичності». Світська держава розробляє і реалізує політику відповідно до світських цілей з повагою до почуттів як віруючих, так і нерелігійних осіб. Запровадження обмежень щодо правоможностей релігійних об'єднань в окремих сферах суспільного життя є правомірним і впливає саме з конституційного поняття України як світської держави за умови, що такі обмеження відповідають вимогам пропорційності, тобто переслідують легітимну мету і досягаються найменш обтяжливим для носіїв права способом.

4. В Україні суспільні відносини щодо створення й функціонування релігійних об'єднань упорядковуються складною як за структурою, так і за рівнями системою нормативної регламентації. Така система включає два сегменти правового регулювання: з одного боку, це норми міжнародного права, а з другого – національного права; а також сегмент норм, що належать до інших, неправових, систем нормативного регулювання (релігійного права). Кореляція правових норм, що належать до різних правових сегментів, між собою, а також з нормами релігійного права обумовлюється сукупністю чинників, серед яких слід виділити систему цінностей і засновану на ній правову ідеологію; систему правових принципів; політичний режим; модель світської держави, що реалізується в країні; ступінь дотримання принципу автономії релігійного життя тощо. Співвідношення зазначених норм, що виникає внаслідок їх взаємодії, відображає законодавчо оформлений компроміс, який формується між державою, релігійними об'єднаннями і нерелігійними інститутами на певному етапі його розвитку.

5. Аналіз взаємовідносин держави і релігійних об'єднань у межах концепції світської держави або розгляду питань, пов'язаних зі свободою совісті, якщо при цьому не піднімається і позитивно не вирішується проблема визначення правового статусу релігійних об'єднань, поза якими неможливо забезпечити повноцінну реалізацію свободи віросповідання, а також забезпечення правової рівності релігійних об'єднань, унеможлиблює

формування чіткої стратегії розвитку релігійного законодавства України, його адаптацію до світових, передусім європейських, правових стандартів.

6. Конституційний нейтралітет, що вимагає від демократичної держави бути безсторонньою щодо будь-яких різновидів віри – як релігійних, так і нерелігійних, не надавати переваг жодному з них, є умовою ефективного управління релігійно багатоманітним суспільством. Обов'язок щодо нейтральності та неупередженості несумісний з будь-якими повноваженнями держави щодо оцінки легітимності релігійних переконань або способів їх втілення.

7. Особливий статус релігійних організацій вимагає більшої автономії, аніж для інших інститутів громадянського суспільства. Держава має визнавати повну автономію релігійної інституції, окрім тих питань, в яких вона може навести суттєві підстави для того, щоб запропонувати свою модель регулювання. Отже, оптимальною моделлю правового регулювання діяльності релігійних об'єднань є рамкове регулювання. Воно передбачає невтручання держави в їх діяльність, допоки вона не суперечить правовим приписам, не порушує публічний порядок, суспільну безпеку, моральні засади суспільства, права інших осіб. У поєднанні колективного аспекту свободи віросповідання з реалізацією права на мирне зібрання і свободу слова може йтися про обмеження свободи релігії вимогами національної безпеки.

8. Принцип інституційної диференціації як елементу світськості держави проявляється у таких вимогах: рівність всіх релігій, відсутність переваг однієї або декількох релігій перед іншими; релігійні організації не виконують функції державних органів; світський характер державної служби; світський характер державної (комунальної) освіти; заборона на здійснення державної фінансової підтримки релігійних організацій; діяльність органів державної влади і органів місцевого самоврядування не супроводжується публічними релігійними обрядами; держава, її органи і посадові особи не контролюють ставлення своїх громадян до релігії й не враховують релігійну приналежність конкретних громадян; релігійні об'єднання не втручаються у державні справи.

9. Функції релігійних об'єднань полягають не у власному, властивому лише їм наборі функцій, а у специфічному «полі» діяльності, яким є релігія і відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням релігійних потреб людини. Релігійні об'єднання реалізують комплекс таких функцій: інтегрування віруючих в єдину спільноту заради колективного здійснення свободи віросповідання; захисту свободи віросповідання і пов'язаного з нею комплексу прав; здійснення арбітражної функції; представництво інтересів релігійних спільнот у відносинах між собою; представництво інтересів віруючих у відносинах з державою, зокрема, і в аспекті контролю суспільства за діяльністю суб'єктів владних повноважень; нормотворча функція в контексті залучення релігійних організацій до процесу законодавчого регулювання суспільних відносин, пов'язаних з питаннями релігійної свободи і визначення правового статусу релігійних об'єднань.

10. Автономія релігійних організацій як передумова забезпечення свободи віросповідання втілюється у можливості вільного створення і ліквідації релігійних організацій; захисті від необґрунтованої заборони діяльності з боку державних органів; можливості вільно, на основі власних критеріїв вибирати власних духовних лідерів; свободі щодо вирішення внутрішньо-організаційних питань; можливості вільного, без отримання додаткових дозволів від державних органів проведення релігійних обрядів і церемоній; вільному вирішенні питання членства.

11. Юридичний зміст права на свободу совісті розкривається через систему елементів: право на визначення свого ставлення до питань свободи совісті, а саме право мати, вибирати й змінювати, сповідувати або не сповідувати релігійні чи інші переконання, у тому числі право на позацерковну релігійність, право на релігійний, науково-матеріалістичний або інший світогляд, індиферентне ставлення до релігії; право діяти відповідно до своїх переконань, що включає можливість поширювати, проповідувати те чи інше віровчення, систему поглядів, переконань, пропагувати їх, а також вільно відправляти культу, здійснювати релігійні обряди індивідуально чи спільно з

іншими; право на таємницю своїх релігійних чи інших переконань; право на нейтральне ставлення з боку держави до законних форм прояву свободи совісті; право не бути ображеним у своїх релігійних почуттях.

12. Правовий статус релігійних об'єднань, структура якого складається з суб'єктивних прав, законних інтересів, юридичних обов'язків та юридичної відповідальності релігійних об'єднань, базується на необхідності одночасної реалізації вимог, що випливають із двох фундаментальних цінностей демократії – свободи віросповідання й свободи об'єднання. При цьому саме цінність свободи віросповідання надає релігійній організації специфічного правового статусу порівняно із іншими об'єднаннями індивідів, що функціонують у громадянському суспільстві, а тому є визначальною при обранні державою моделі правового регулювання діяльності релігійних об'єднань.

13. Специфіка правового статусу неформалізованих релігійних об'єднань пов'язана з правом таких об'єднань на утворення і сповідування своєї релігії у будь-який не заборонений законодавством спосіб, зокрема і шляхом взаємодії з іншими учасниками релігійного життя. Для вступу в інші відносини (економічні, трудові, господарські, фінансові, адміністративні тощо) держава має право вимагати їх формалізації (реєстрації статутних документів).

14. Релігійна громада має право встановлювати критерії та порядок відбору лідерів, орієнтуючись на віровчення і традицію, а не на світське розуміння лідерства. На сьогодні легалізація жіночого священства і священства представників ЛГБТ спільноти здійснюється лише в рамках протестантських церков. При цьому останні уникають практики їх ординації в тих країнах, де це може призвести до конфлікту з місцевим населенням і владою. Інші світові релігійні конфесії засуджують протестантські церкви, які вдаються до такої практики, що унеможлиблює перегляд усталених підходів щодо гарантування на міжнародно-правовому рівні автономії релігійних об'єднань у питанні визначення критеріїв обрання їх лідерів.

15. Право утворювати профспілку всередині релігійної організації не може розглядатися за аналогією з профспілкою на комерційному підприємстві

або в подібній установі. Релігійна громада має право сама визначати внутрішню структуру і держава повинна з повагою ставитися до небажання церкви створювати всередині себе інститут, налаштований на створення структурного та функціонального напруження в межах церковної організації.

16. Законодавче закріплення положень щодо регулювання діяльності капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України, та військових капеланів у Збройних Силах свідчить про трансформацію чинної моделі державно-церковних відносин в Україні у бік більшої кооперації. Разом з тим вказані законодавчі новації здатні завадити реалізації вимог стосовно релігійної нейтральності і світськості держави.

17. З метою вдосконалення Конституції України пропонується внести зміни та доповнення до ч. 2 ст. 35 Основного Закону щодо доповнення переліку підстав обмеження права на свободу світогляду і віросповідання інтересами безпеки; ч. 3 ст. 35 Конституції щодо заміни церкви і релігійних організацій на релігійні об'єднання в питанні проголошення відокремлення від держави і школи; ч. 4 ст. 35 Конституції щодо вилучення з тексту статті положення про те, що «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань», а також щодо заміни «релігійних переконань» на «вимог свободи совісті» як підстави звільнення від виконання військового обов'язку і заміни його альтернативною (невійськовою) службою.

18. З метою вдосконалення чинного законодавства про релігійні організації пропонується внести зміни та доповнення до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо використання в назві Закону поняття «релігійні об'єднання» замість «релігійні організації»; ст. 13 Закону щодо скасування заборони церквам утворюватися у вигляді єдиної юридичної особи; ст. 14 Закону щодо вилучення положення про мінімальну кількість засновників релігійної організації та положення про релігієзнавчу експертизу як етап реєстрації статуту релігійних організацій і включення положення про

право релігійної організації самостійно визначати порядок ухвалення статутних документів і внесення змін до них; ч. 1 ст. 15 Закону щодо визнання невідповідності статуту (положення) релігійної організації чинному законодавству як єдиної підстави відмови у реєстрації; ч. 1 ст. 30 Закону щодо виключення положення про релігієзнавчу експертизу як повноваження державного органу у справах релігії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративний кодекс Української РСР : затверджений постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 12 жовтня 1927 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/KP270014.html.
2. Акчурин Т. Ф. Российское государство и принцип светскости (аналитический обзор) / Т. Ф. Акчурин // Пространство и время. – 2011. – № 3. – С. 55–65.
3. Андреев К. М. Понятие и особенности религиозной тайны в рамках реализации конституционной свободы вероисповедания / К. М. Андреев. – М. : ИД «Юриспруденция», 2015. – 232 с.
4. Антошевський Т. Моніторинг релігійної свободи в Україні : 2005-2007 рр. / Т. Антошевський, Л. Коваленко. – Львів : Реліг.-інформ. служба України, Центр прав. та політ. досліджень «СІМ», 2008. – 168 с.
5. Баберо Ж. Французское понятие светскости laïcité в контексте глобализации / Ж. Баберо // Религия и светское государство. Принцип Laïcité в мире и Евразии / под ред. А. Агаджаняна, К. Руселе. – М. : Франко-рос. центр гуманит. и обществен. наук в Москве, 2008.
6. Балодис Р. Религиозные организации и Латвийское государство / Р. Балодис // Религия и право. – 2000. – № 6. – С. 13–15.
7. Берченко Г. В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Григорій Валерійович Берченко; Нац. ун-т «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 20 с.
8. Больц Н. Размышления о неравенстве. Анти-Руссо / Н. Больц; пер. с нем. И. А. Женина; под науч. ред. Я. Н. Охонько. – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2014. – 272 с.

9. Бурега В. В. Проблема «женского священства» в современном протестантизме [Електронний ресурс]. В. В. Бурега. – Режим доступу: <http://www.bogoslov.ru/text/2364041.html>.
10. Варламова Н. Свобода выражения мнений и свобода совести в светском государстве / Н. Варламова // Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo / упоряд. Д. Вовк, О. Уварова. – Х. : б/в, 2015. – С. 15–19.
11. Васін М. Держава ускладнює процедуру реєстрації релігійних організацій [Електронний ресурс] / М. Васін. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/8587/.
12. Венедіктова І. Методологічні підходи до співвідношення понять «інтерес» і «потреба» при визначенні юридичної категорії «охоронюваний законом інтерес» / І. Венедіктова // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2011. – № 4. – С. 129–137.
13. Вениамин (Новик). Православие. Христианство. Демократия : сб. ст. / игумен Вениамин (Новик). – СПб : Алетея, 1999. – 366 с.
14. Вестник Временного правительства. – 1917. – 25 июня.
15. Висновок Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи № 190 (1995) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_590.
16. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – 448 с.
17. Владиченко Л. Д. Процедура реєстрації релігійних організацій – актуальне питання державно-конфесійних відносин / Л. Д. Владиченко // Гілея : наук. вісн. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАНБ, 2012. – Вип. 65 (№10). – С. 348–353.
18. Вовк Д. А. Верховенство права и религиозная свобода: проблемы юридического равенства / Д. А. Вовк // Антропология права: юридический і філософський виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Х «круглого столу» (м. Львів, 11–12 грудня 2014 р.). – Львів : Галицький друкар, 2015. – С. 249–270.

19. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – 224 с.
20. Вовк Д. О. Релігійна свобода і верховенство права: проблеми юридичної рівності / Д. О. Вовк // Антропологія права: філософський і юридичний виміри: статті учасників X «круглого столу» 6-8 грудня 2014 р. – Львів : Галицька друкарня, 2015. – С. 257–281.
21. Вовк Д. Християнська правова традиція як категорія теорії права / Д. Вовк; наук. ред. О. В. Петришин. – Х. : Юрайт, 2013. – 64 с. – (Серія : Наукові доповіді; вип. 5).
22. Вовк Д. О. Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 3. – [Електронний ресурс] / Д. О. Вовк – Режим доступу : <http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/178-yak-ukrayinski-sudy-balansuyut-relihiynu-svobodu-analiz-v-kontekstisvitskosti-vovk-d-o>
23. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Д. Гом'єн ; пер. з англ. Т. Іваненко та О. Павличенка. – Львів : Кальварія, 2000. – 182 с.
24. Гражданское общество: истоки и современность / науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский.– 2-изд., доп. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 296 с.
25. Грицаєнко Л. Р. Конституційно-правовий статус прокуратури України : підручник / Л. Р. Грицаєнко. – К. : БІНОВАТОР, 2007. – 544 с.
26. Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку [кол. монографія] / Ф. М. Рудич (кер. авт. кол.), Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. ; за ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламент. вид-во, 2005. – 582 с.
27. Губин М. Ю. Становление и развитие идеи светского государства в России: конституционно-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Губин Михаил Юрьевич. – М., 2014. – 229 с.

28. Данильян О. Г. Религиоведение : учебник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – М. : ЭКСМО, 2005. – 480 с. – (Серия: Образовательный стандарт XXI).
29. ДАРФ. – Ф. 6991, оп. 3, спр. 34. – Докладные записки СДРК в СМ СССР. 7.01 – 25.12.46. – 260 арк.
30. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 25 ноября 1981 г. № 36/55 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_284.
31. Декларация прав народов России от 2 (15) ноября 1917 г. // Декреты Советской власти. – Т. 1. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1957. – С. 39–41.
32. Деревянко В. Б. Надання освітніх послуг: правовий статус суб'єктів / В. Б. Деревянко. – Донецьк : Кальміус, 2011. – 335 с.
33. Деркач А. Л. Государственно-церковные отношения / А. Л. Деркач. – К. : Издат. отд. УПЦ, 2009. – 320 с.
34. До виборів парламент може розглянути низку законопроектів з релігійних питань [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1112%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk.
35. Додіна Є. Є. Питання методики проведення релігієзнавчої експертизи / Є. Є. Додіна // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 50. – С. 367–375.
36. Додіна Є. Є. Створення і реєстрація релігійних організацій в Україні / Є. Є. Додіна // Наук. пр. Одес. юрид. акад. – 2009. – Т. 8. – С. 171–177.
37. Доклад, представленный Специальным докладчиком по вопросу о свободе религии или убеждений Асмой Джахангир «Гражданские и политические права, включая вопрос о религиозной нетерпимости» [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/G06/117/21/PDF/G0611721.pdf?OpenElement>.

38. Доповідь Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо виконання Україною обов'язків та зобов'язань, у тому числі Резолюція ПАРЄ №1466 та Рекомендація ПАРЄ № 1722 від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/6782>.

39. Друзенко Г. Інститут свободи совісті: міжнародні стандарти та законодавство України [Електронний ресурс] / Г. Друзенко. – Режим доступу : <http://referatu.com.ua/referats/135/18302/?page=68>.

40. Друзенко Г. Між традицією та свободою. Релігійна свобода [Електронний ресурс] / Г. Друзенко. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/10829/

41. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини : навч.-практ. посіб. / Т. І. Дудаш. – К. : Алерта, 2013. – 368 с.

42. Дурэм У. К. Перспективы религиозной свободы : сравнительный анализ / У. К. Дурэм. – М. : Ин-т религии и права, 1999. – 64 с.

43. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. – Львів : Вид-во Укр. католиц. ун-ту, 2013. – 504 с.

44. Єленський В. Огляд подій 1995 року [Електронний ресурс] / В. Єленський. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1996/lis_96_01_02/37586/

45. Загальна декларація прав людини 1948 р. // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.

46. Женское священство в англиканстве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://otechnik.narod.ru/sravnit6.htm>

47. Загальна теорія держави і права: [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

48. Загребина Е. В. Государственная религиоведческая экспертиза: теория и практика / Е. В. Загребина. – М. : ИД «Юриспруденция», 2012. – 224 с.
49. Закони про тимчасовий державний устрій України, прийняті 29 квітня 1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main/n0004300-18>
50. Залужный А. Г. Право. Религия. Закон / А. Г. Залужный. – М. : Науч. книга, 2008. – 360 с.
51. Звернення членів Всеукраїнської Ради Церков до Президента України від 21 березня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1026:1&catid=50:zv&Itemid=78.
52. Інформаційний звіт Міністерства культури України про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні (за 2011 рік) // http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1034%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk.
53. Свобода религии : информационно-тематический листок, октябрь 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу // http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Freedom_religion_RUS.pdf.
54. Кальвин Ж. Наставления в христианской вере : в 3 т. / Ж. Кальвин ; пер. с англ. и франц. А. Д. Бакулова и Г. В. Вдовина. – М. : Изд-во РГГУ, 1999. –Т. III. – Кн. IV. – 639 с.
55. Кардави Ю. Дозволенное и запретное в исламе / Ю. Капдави ; пер. с араб. М. Селяхметдинова. – М. : Умма, 2005. – 352 с.
56. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова ; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. – К. : Б. в., 2000. – 377 с.
57. Карташов А. В. Временное правительство и Русская церковь / А. В. Карташов // Из истории христианской церкви на родине и за рубежом в XX

столетии : сб. / ред. В. Чаплин [и др.]. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – 320 с. – (Материалы по истории Церкви; кн. 5).

58. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення; / Дж. Кін.; пер. з англ. – К. : К.І.С., 2000. – 192 с.

59. Киридон А. М. Держава – церква – суспільство : інферсна трансформація в Україні / А. М. Киридон. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – 216 с. – (Серія: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії).

60. Клочков В. Закон и религия. От государственной религии в России к свободе совести в СССР / В. Клочков. – М. : Изд-во полит. лит., 1982. – 160 с.

61. Клочков В. В. Религия, государство, право / В. В. Клочков. – М. : Мысль, 1978. – 287 с.

62. Ключові доповіді Державного департаменту США. Звіт про свободу віросповідання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrainian.ukraine.usembassy.gov/uk/key-reports.html>.

63. Коваль І. В. Церква в системі інститутів громадянського суспільства / І. В. Коваль // Держава і право : зб. наук. пр. : юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права НАНУ, 2005. – Вип. 38. – С. 703–709.

64. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 32 (26.08.2005). – Ст. 1918.

65. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

66. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1984. – Дод. до № 51. – Ст. 1122.

67. Кожевников В. А. Церковная деятельность женщины в Англии / В. А. Кожевников // Голос Церкви. – 1912, март и апрель.

68. Кожина Н. Г. Свобода совести : учеб.-метод. пособие / Н. Г. Кожина. – Пермь : Изд-во Перм. гос. техн. ун-та, 2011. – 49 с.

69. Колодій А. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови / А. Колодій // Право України. – 2010. – № 7. – С. 12–17.

70. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Протоколи до неї, ратифікована Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

71. Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію № 87 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/993_125

72. Константий О. В. Проблеми захисту в адміністративному судочинстві суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів / О. В. Константий. – К. : Істина, 2015. – 544 с.

73. Конституційно–правовий статус людини : можливості удосконалення в Україні : монографія / [Панкевич О. З., Рабінович П. М., Рабінович С. П. та ін.] / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України / Редкол. : П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Вип. 24. – Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2012. – 180 с. (Серія І. Дослідження та реферати).

74. Конституционный акт Швеции «Форма правления» от 27 февраля 1974 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/konstitucija_shvecii.asp#sub_para_N_1000.

75. Конституция Греции от 11 июня 1975 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=153>.

76. Конституция Итальянской Республики от 22 декабря 1947 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=148>

77. Конституция Литовской Республики (принята гражданами Литовской Республики на референдуме 25 октября 1992 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=188718

78. Конституция Непала (переходная) от 15 января 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=320>.
79. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.
80. Конституция Республики Беларусь 1994 г. (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=6351>.
81. Конституция Республики Македония от 17 ноября 1991 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/macedon/macedon-r.htm.
82. Конституція Республіки Словенія від 23 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven1.html>.
83. Конституция Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lex.uz/pages/getact.aspx?lact_id=35869.
84. Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 г. // СУ РСФСР. – 1918. – № 51. – Ст. 582.
85. Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: утв. XII Всероссийским съездом Советов 11 мая 1925 г. // СУ РСФСР. – 1925. – № 30. – Ст. 218.
86. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.constitution.ru/>
87. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик, утвержденная Постановлением VIII

Чрезвычайного Съезда Советов СССР от 5 декабря 1936 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/k1936-37.htm>

88. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

89. Конституція України: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.

90. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.

91. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), прийнята 29 квітня 1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>.

92. Конституция Украинской Советской Социалистической Республики, принятая 15 мая 1929 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://xn--p1abag.xn--p1ai/konstitutsiya-ussr/4-konstitutsiya-ukrainskoj-ssr-1929-goda.html>.

93. Конституция Украинской Советской Социалистической Республики, принятая Чрезвычайным 14-м съездом Советов УССР 30 января 1937 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://xn--p1abag.xn--p1ai/konstitutsiya-ussr/5-konstitutsiya-ukrainskoj-ssr-1937-goda.html>.

94. Конституция Украинской Советской Социалистической Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 года [Электронный

ресурс]. – Режим доступу: <http://xn--p1abag.xn--p1ai/konstitutsiya-ussr/3-konstitutsiya-ukrainskoj-ssr-1919-goda.html>

95. Котляревська Г. М. Моделі нормативного регулювання взаємин між державою та церквою / Г. М. Котляревська // Бюл. М-ва юстиції України. – 2003. – № 1 – С. 78–85.

96. Кочкадан А. Організаційно-правові форми релігійних організацій в Україні / А. Кочкадан // Вісн. Львів. ун-ту ім. І. Франка. – 2010. – Вип. 50. – С. 133–139. – (Серія юридична).

97. Коэн Д. Л. Гражданское общество и политическая теория / Д. Л. Коэн, Э. Арато ; пер. с англ. – М. : Весь мир, 2003. – 784 с.

98. Краткий информационный отчет антирелигиозной комиссии ЦК РКП (б) (с 1 мая по 15 сентября 1923 г.). // Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – М. – Новосибирск : Российс. полит. энцикл. (РОССПЕН), «Сибирский хронограф», 1997. – С. 419–430.

99. Кривич М. О. Правові гарантії свободи совісті в Україні / М. О. Кривич // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – 2007. – Вип. 402. Правознавство. – С. 30–35.

100. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 21. – (08.06.2001). – Ст. 920.

101. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 33 (29.08.2003). – Ст. 1767.

102. Крупнова Л. В. Адміністративно-правовий статус працівника Державної виконавчої служби України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Любов Василівна Крупнова. – Ірпінь, 2008. – 177 с.

103. Куницын И. А. Юридические проблемы социальной адаптации религиозных объединений в России / И. А. Куницын // Закон и право. – 2001. – № 1. – С. 20–24.

104. Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве / В. А. Куроедов. – М. : Политиздат, 1981. – 263 с.

105. Ладиченко В. В. Конституційне закріплення свободи совісті в Україні / В. В. Ладиченко // Наук. вісн. нац. університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – №165. Ч.1: Право. – С. 23–28.
106. Ладиченко В. В. Організаційно-правові механізми взаємодії особистості, громадянського суспільства та державної влади / В. В. Ладиченко. – Дніпропетровськ : Лыра, 2012. – 431 с.
107. Лемак В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози / В. Лемак // Право України. – 2010. – № 3. – С. 44–51
108. Літвінов А. Особливий статус релігійних громад при вчиненні нотаріальних дій / А. Літвінов, Т. Літвінова // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2013. – № 6. – С. 118–124.
109. Літл Д. Вивчення «релігійних прав людини»: методологічні засади / Д. Літл // Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти. – У 2 т. – Т. 2. – Львів : Свічадо, 2001. – С. 77–116.
110. Лупарев Г. П. Социальное назначение религиозных организаций как основа их правового статуса / Г. П. Лупарев // Государство и право. – 1995. – № 11. – С. 22–30.
111. Львівщина релігійна / упоряд. Р. Кураш і У. Хаварівський. – Л., 2011.
112. Любченко П. М. Громадянське суспільство: аспекти нової парадигми / П. М. Любченко // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – С. 38–47.
113. Малько А. В. Законные интересы как правовая категория / А. В. Малько, В. В. Субочев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2004. – 359 с.
114. Методичні рекомендації до практичного застосування Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (постатейні роз'яснення щодо їх застосування) / Міністерство України у справах національностей,

міграцій та культів. Управління у справах релігійних організацій. – К. : [б. в.], 1995. – 75 с.

115. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1973. – № 45. – Ст. 401.

116. Міл Дж. Ст. Про свободу: Есе / Дж. Ст. Міл ; пер. з англ. Є. Мірошниченко, В. Єрмоленко, В. Триліс. – К. : Основи, 2001. – 463 с.

117. Міма І. В. Моделі державно-церковних відносин : порівняльний аспект / І. В. Міма // Держава і право : зб. наук. пр. : Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права НАНУ, 2005. – Вип. 29. – С. 63–70.

118. Мін'юст повернув нормативно-правові акти без державної реєстрації для доопрацювання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/40218>

119. Морозова Л. А. Государство и церковь: особенности взаимоотношений / Л. А. Морозова // Государство и право. – 1995. – № 3. – С. 86–95.

120. Наливайко Л. Р. Адміністративно-правові основи регулювання діяльності неурядових правозахисних організацій / Л. Р. Наливайко. К. : Хай-Тек Прес, 2013. – 272 с.

121. Наливайко Л. Р. Теоретико-правові засади співвідношення категорії «державний» лад з іншими суміжними категоріями / Л. Р. Наливайко // Університетські наук. записки. – 2012. – №1 (41). – С. 89–94.

122. Наливайко Л. Р. Теоретико-прикладні проблеми тлумачення Конституції та Законів України Конституційним Судом України / Л. Р. Наливайко, О. М. Сеньків // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 1 (75). – С. 68–76.

123. Обзор судебной практики Европейского суда по правам человека по вопросам свободы вероисповедания, Октябрь 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_religion_RUS.pdf.

124. Об изъятии церковных ценностей : Постановление ВЦИК от 23 февраля 1922 г. // Русские патриархи XX века. Судьбы Отечества и Церкви на страницах архивных документов. – М. : Изд-во РАГС, 1999. – С. 59–60.

125. Об отделении церкви от государства и школы от церкви : Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex17420.htm>.

126. Об отмене частной собственности в городах : Декрет ВЦИК от 20 августа 1918 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr7323.htm>.

127. О гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния : Декрет ВЦИК и СНК от 18 (31) декабря 1917 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/17-12-18.htm>.

128. О земле : Декрет 11 Всероссийского съезда Советов от 8 ноября (26 октября) 1917 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5303/>.

129. О религиозных общинах и сообществах : закон Литовской Республики от 4 октября 1995 г. № I-1057 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: alexandria-eparhia.org.ua/sites/default/files/books/baza-sng.doc.

130. О религиозных объединениях : Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Совета Народных Комиссаров РСФСР от 8 апреля 1929 года с изм. и доп., внесенными Указом Президиума ВС РСФСР от 23 июня 1975 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.r-komitet.ru/vera/22.htm>.

131. О религиозных организациях : Закон Латвийской Республики от 7.09.1995 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.pravo.lv/likumi/59_zoro.html.

132. О свободе вероисповедания и религиозных объединениях : закон Республики Казахстан от 15 января 1992 г. № 1128-ХІІ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000934.

133. О свободе совести и религиозных объединениях : Федеральный Закон РФ от 24 сентября 1997 г. № 299-СФ // Собрание законодательства Российской Федерации от 1997. – № 38. – Ст. 4465.

134. О свободе совести и религиозных организаций : закон Союза Советских Социалистических Республик от 1 октября 1990 г. № 1689-1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.r-komitet.ru/vera/26.htm>.

135. О свободе совести и религиозных организациях : закон Республики Беларусь от 17 декабря 1992 г. № 2054-ХІІ [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_svobode_sovesti_i_religioznyh_organizatsiyah.htm.

136. О свободе совести, мысли и вероисповедания : закон Республики Молдова от 11 мая 2007 г. № 125 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=324889&lang=2>.

137. О свободе совести : Постановление Временного правительства от 14 июля 1917 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5412/>.

138. О свободе совести, церковных и религиозных сообществах : Декрет ВЦИК от 20 января (2 февраля) 1918 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/religion.htm>.

139. Основи демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / авт. кол. : М. Бессонова, О. Бірюков та ін. / за заг. ред. А. Колодій. – К. : Ай Бі, 2004. – 684 с.

140. Основний Державний Закон Української Народної Республіки (проект Урядової Комісії по виробленню Конституції Української Держави) (1920) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://constituanta.blogspot.com/2012/10/1920_22.html.

141. Панкевич О. Заборона дискримінації: деякі загальнотеоретичні й філософсько-правові аспекти інтерпретації (за матеріалами практики

Європейського суду з прав людини) / О. Панкевич // Вісн. Нац.ї акад. прав. наук України / редкол. : В. Я. Тацій та ін. – Х. : Право, 2014. – № 3 (78). – С. 20–31.

142. Панкевич О. З. Сучасні проблеми захисту свободи думки, совісті та релігії (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / О. З. Панкевич // II Міжнародний форум з практики Європейського суду з прав людини : матеріали (м. Львів, 29 листопада – 1 грудня 2013 року). – Львів : Галицький друкар, 2013. – С. 123–138.

143. Панкевич О. З. Філософсько-правові аспекти свободи думки, совісті та релігії (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / О. З. Панкевич // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 4 (5). – С. 116–129.

144. Панченко Л. М. Взаємодія і взаємозалежність громадянського суспільства і держави /Л. М. Панченко // Гілея : Наук. вісн. – 2011. – Вип. 51 (9). – С. 206–211.

145. Парламент прийняв за основу суттєві зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1066%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk

146. Пасько Я. І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Я. І. Пасько ; НАН України ; Ін-т філософії ім. Г. Сковороди. – К., 1998. – 16 с.

147. Перелік документів, необхідних для реєстрації статуту (змін і доповнень статуту) релігійної громади [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/otherresources/registerdoc/>.

148. Петрик В. М. Шляхи та механізми вдосконалення державно-церковних відносин в Україні (на прикладі новітніх релігійних рухів) : дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.02 / Валентин Михайлович Петрик. – К., 2004. – 225 с.

149. Петришин О. Верховенство права у системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24–35.
150. Петришин О. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин / О. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 4. – С. 3–12.
151. Петришин О. В. Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення / О. Петришин // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. ; відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2001. – Вип. 50. – С. 6–13.
152. Петров С. В. Молитовні будинки в контексті релігійної політики СРСР щодо євангельських церков у 1940–1960-ті роки / С. В. Петров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2013. – № 1. – С. 36–46.
153. Піддубна В. Ф. Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Ф. Піддубна. – Х. : НЮАУ, 2008. – 19 с.
154. Пірен М. І. Соціологія релігії : підручник / М. І. Пірен. — К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. – 344 с.
155. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
156. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 92 (10.12.2010). – Ч. 1. – Ст. 3248.
157. Положение об организации сестричеств и братств диаконической направленности, принятое на заседании Священного Синода от 2 октября 2013 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.patriarchia.ru/db/text/3275953.html>.
158. Положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культури». – Х., 1930. – 32 с.

159. Понкин И. В. Современное светское государство: конституционно-правовое исследование / И. В. Понкин. – М. : Ин-т государственного-конфессионального отношений и права, 2005. – 362 с.

160. Постанова Вищого адміністративного суду України від 27 листопада 2013 р. у справі № К/800/36861/13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36134660>.

161. Права людини в Україні – 2009–2010. Доповіді правозахисних організацій / за заг. ред. Є. Захарова. – Х. : Права людини, 2011. – 486 с.

162. Про альтернативну (невійськову) службу : Закон України від 12 грудня 1991 р. № 1975-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.

163. Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви : Декрет № 2 Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 41–42.

164. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо регулювання діяльності капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України) : Закон України від 14 травня 2015 р. № 419-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/419-19>.

165. Про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів) : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52915.

166. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.

167. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців : Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 31-32. – Ст. 263.

168. Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» : роз'яснення Вищого

арбітражного суду України від 29 лютого 1996 р. № 02-5/109 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_109800-96.

169. Проект Закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо звільнення від оподаткування нерухомості релігійних організацій)» № 2226 від 18 березня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54168.

170. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України : Наказ Міністерства оборони України від 27 січня 2015 р. № 40 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15>.

171. Про Збройні Сили України : Закон України від 06 грудня 1991 № 1934-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 9 (03.03.92). – Ст. 108.

172. Проект Стандарту адміністративної послуги з реєстрації статуту (положення) релігійної організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.loga.gov.ua/oda/about/depart/religion/registration>.

173. Про закордонних українців : Закон України від 04 березня 2004 р. № 1582-IV // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 13 (16.04.2004). – Ст. 879.

174. Про затвердження Стандарту адміністративної послуги з реєстрації статуту (положення) релігійної організації та змін до нього : Наказ Міністерства культури України від 18 квітня 2012 р. № 366 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1415-12>.

175. Про заходи щодо упорядкування адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2009 р. № 737 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/737-2009-%D0%BF>.

176. Про звернення громадян : Закон України від 02 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 47 (19.11.96). – Ст. 256.

177. Про Міністерство культури України : Положення, затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. №388/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/388/2011>.

178. Про об'єднання громадян : Закон України від 15 червня 1992 р. № 2460-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 1992. – № 34. – Ст. 504.

179. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. №1085/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>.

180. Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів : Закон України від 08.07.11 № 3673-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 59 (12.08.2011). – Ст. 2348.

181. Про Положення про Міністерство культури України : Указ Президента України від 6.04.2011 р. № 388/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/388/2011>.

182. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 83 (04.11.2011). – Ст. 3014.

183. Про прокуратуру : Закон України від 05 листопада 1991 р. № 1789-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 53 (31.12.91). – Ст. 793.

184. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.91 р. № 987-ХІІ // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

185. Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні за 2012 рік : інформаційний звіт Міністерства культури України (Короткий виклад) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1212%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk.

186. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07 липня 2010 р. № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 55/1 (30.07.2010). – Ст. 1900.

187. Редькина О. Ю. Народный комиссариат земледелия и VIII Отдел Народного комиссариата юстиции РСФСР: проблема сотрудничества государства с религиозными колхозами в годы «военного коммунизма» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusoir.ru/03print/03print-04/03print-04-13/>.

188. Рейснер М. А. Государство и верующая личность / М. А. Рейснер. – СПб. : Тип. Товарищества «Общественная польза», 1905. – 423 с.

189. Рекомендации по анализу законодательства о религии или вероисповедании (Венецианская комиссия). – Варшава : ОБСЕ/БДИПЧ, 2005. – 68 с.

190. Рекомендація ПАРЄ №1412 (1999) «Протиправні дії сект» (витяг) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_09/37237/.

191. Релігієзнавча експертиза віровчення, обрядової практики та організаційної структури Церкви Адвентистів Сьомого Дня в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.adventist.org.ua/worldnews/bashtanka_expertiza_verou/.

192. Релігійне життя в умовах змін до Закону про свободу совісті в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.credo-ua.org/2013/01/76499>.

193. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2015 р.) / Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2015/60129/>.

194. Релігійні організації в регіонах України (станом на 1 січня 1999 р.) / Статистичні дані Державного комітету у справах релігій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr-reg1999>.

195. Религиозная организация «Саентологическая Церковь» в Кыргызстане ликвидирована [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.gov.kg/ru/saentol_tserkov.html.

196. Религия и церковь в Центрально-Восточной Европе в начале XXI в.: Сб. обзоров и реф. / РАН. ИНИОН ; Центр науч.-информ. исслед. глоб. и регион. проблем. – М. : РАН ИНИОН, 2006. – 142 с.

197. Рішення Канівського міськрайонного суду Черкаської обл. від 07 травня 2009 р. у справі № 2-541/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/6206376>.

198. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9875>.

199. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6, частин першої, другої статті 10 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (справа про молодіжні організації) від 13 грудня 2001 р. № 18-рп/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9425>.

200. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 20 червня 2011 р. у справі № 2а-2а/1570/4575/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16475300>.

201. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 20 червня 2011 р. у справі № 2а/1570/4574/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16475301>.

202. Рудакова В. Д. Гражданско-правовой статус публичных юридических лиц : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Виктория Дмитриевна Рудакова. – М., 2014. – 289 с.

203. Рукоположение женщин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.peterpaul.ru/1480>.

204. Рукоположение женщин. Три позиции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.asd.in.ua/archives/1188329266>.
205. Савин А. Н. Лекции по истории Английской революции / А. Н. Савин. – М. : «Крафт+», 2000. – 312 с.
206. Сайт Мусульманського арбітражного трибуналу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.matribunal.com/>
207. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / за ред. В. Яворського / Українська Гельсінська спілка з прав людини, МГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ». – Х. : Фоліо, 2005 – 92 с.
208. Священник-сепаратист осужден на Одессине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://podrobnosti.ua/2024855-svjaschennik-separatist-osuzhden-na-odesschine.html>
209. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 02 / Ганна Леонідівна Сергієнко. – Х., 2004. – 209 с.
210. Симорот С. Ю. Правовое регулирование реализации свободы совести в Российской Федерации / С. Ю. Симорот. – Хабаровск: Изд-во Хабар. гос. техн. ун-та, 2001. — 211 с.
211. Сіракузькі принципи тлумачення обмежень і відступлень від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14624>.
212. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.
213. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К. : Алерта; КНТ; ЦНТ, 2010. – 520 с.

214. Соляр С. П. Правове регулювання статусу і діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Соляр Сергій Петрович. – Х., 2013. – 218 с.

215. Справа «Свято-Михайлівська парафія проти України» від 14 червня 2007 (заява № 77703/01) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_254.

216. Статут про управління Української Православної Церкви Київського патріархату, прийнятий Помісним Собором Української Автокефальної Православної Церкви 5 червня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.cerkva.info/ru/ustav.html>.

217. Статут про управління Української Православної Церкви, прийнятий Собором Української Православної Церкви 25–27 листопада 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/page/statut-upts>.

218. Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.

219. Тернопільський Б. Й. Релігійна свобода і релігійні права у контексті відносин між державою і церквою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07tbyvdc.htm>.

220. Титаренко В. В. Методологічні особливості релігієзнавчої експертизи як механізму регулювання відносин у суспільстві / В. В. Титаренко // Релігія і соціум : міжнародний часопис. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2013. – С. 78–85.

221. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 319 с.

222. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 25 листопада 2011 р. у справі К/9991/51441/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41983250>.

223. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 10 лютого 2010 р. у справі № 6269/06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8114499>.

224. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві : роздаткові матеріали / Т. І. Фулей. – К. : ВАІТЕ, 2013. – 56 с.

225. Хелд Д. Модели демократии / Д. Хелд ; – 3-е изд. / пер. с англ. М. Рудакова. – М. : Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – 544 с.

226. Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе / М. Ховард ; пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 191 с.

227. Хаварівський У. Правові засади забезпечення державної релігієзнавчої експертизи / У. Хаварівський, Г. Хаварівська // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 31. – С. 68–76.

228. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 19. – 140 арк.

229. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 16 (07.05.2004). – Ст. 1088.

230. Чичерин Б. Н. Общее государственное право / Б. Н. Чичерин. – М. : Зерцало, 2006. – 505 с .

231. Шевчук С. Судовий захист прав людини : практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – Вид. 3-тє. – К. : Реферат, 2010. – 834 с.

232. Шершнева-Цитульская И. А. Правовой статус Русской православной церкви в Советском государстве (1917–1943 гг.) : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / И. А. Шершнева-Цитульская. – М., 2006. – 25 с.

233. Шнакенбург Р. Етичне послання Нового Завіту / Р. Шнакенбург ; пер. з нім. Н. Комарової. – К. : Дух і літера, 2005. – 340 с.

234. Щепилов Е. В. Правовой статус участника производства по делам об административных правонарушениях в сфере экологии / Е. В. Щепилов // Вестн. ВГУ. Сер. «Право». – 2010. – № 1. – С. 271–282.

235. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи / Ю. Щербаков. – К. : ВЦ «Академія», 2014. – 208 с.

236. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. – К. : Омбудсман України, 2011. – 330 с.

237. Яковюк І. В. Правові основи європейської інтеграції : загальнотеоретичний аналіз / І. В. Яковюк. – Х. : Право, 2013. – 760 с.

238. Яковюк І. В. Християнсько-демократична модель соціальної держави (історія та теорія) / І. В. Яковюк // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / ред. кол. : Ю. П. Битяк та ін. – Х. : Право, 2002. – № 3. – С. 23–32.

239. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання : юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) / Л. В. Ярмол // Праці Львів. лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. буд. та місцевого самоврядування АПрН України / редкол. : П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Львів : Світ, 2006. – Вип. 8. – 190 с. – (Сер. I : Дослідження та реферати).

240. Яцків Т. Державна реєстрація громадських організацій, релігійних організацій, профспілок, благодійних організацій в Україні : від А до Я / Т. Яцків, Л. Тарасенко. – Львів : Юриспруденція, 2008. – 285 с.

241. Case 57/1997/841/1047, Sidiropoulos and Others v. Greece (1998) Chamber decision, 10 July 1998, ECHR [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58205>.

242. Case 133/1996/752/951, United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey, ECHR 1998-I, [1998] ECHR 1, (1998) 26 EHRR 121, IHRL 3346 (ECHR 1998), 30th January 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58128>.

243. Case 143/1996/762/963, Canea Catholic Church v. Greece (1997), ECtHR 16 December 1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58124>.

244. Case 302/02, Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia (2010) ECHR 2010/17, 10 June 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-145420>.

245. Case 412/03 and 35677/04, Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria, 22 January 2009 [ECtHR] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-100433>.

246. Case 425/03, Obst v. Germany, 23 September 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-119794>.

247. Case 798/05, Miroļubovs and Others v. Latvia, 15 September 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-93983>.

248. Case 1620/03, Schüth v. Germany, 23 September 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-100469>.

249. Case 2330/09, Sindicatul «Pastorul cel bun» v. Romania, ECHR Grand Chamber, Judgment of 9 July 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-122763>.

250. Case 7050/75, Arrowsmith v. United Kingdom, 12 October 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hrcr.org/safrica/religion/Arrowsmith.html>.

251. Case 10126/82, Plattform «Artze Fur» Das Leben v. Austria, 21 June 1988 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57558#{"itemid":\["001-57558"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57558#{)

252. Case 13470/87, Otto-Preminger-Institut v. Austria (1994) ECHR 26 (20 September 1994) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57897>.

253. Case 14307/88, A/250-A, Kokkinakis v. Greece, ECHR 20, (1994) 17 EHRR 397, IHRL 2980 (ECHR 1993), 25th May 1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57827>.

254. Case 18136/02, Siebenhaar v. Germany, 3 Februar 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-139444>.

255. Case 18748/91, Manoussakis and Others v Greece (1996) 23 EHRR 387 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58071>.

256. Case 20704/92, Kalag v. Turkey, 1 July 1997 (1999) 27 EHRR 552, ECHR 1997-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58042>.

257. Case 23459/03, Bayatyan v. Armenia, ECHR 094, (ECtHR 7 July 2011) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-105611>.

258. Case 24645/94, Buscarini and Others v. San Marino, ECHR 1999-I, (2000) 30 EHRR 208, IHRL 2909 (ECHR 1999), 18th February 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58915>.

259. Case 27417/95, Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France (2000) ECHR 2000-VII, IHRL 2966 (ECHR 2000), 27th June 2000 [ECtHR, Grand Chamber] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58738>.

260. Case 27540, Religionsgen meinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria, HEJUD (2012) ECHR 1752 (25 September 2012) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-88022>.

261. Case 28341/95, Rotaru v. Romania, ECHR 2000-V, IHRL 2923 (ECHR 2000), 4th May 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58586>.

262. Case 28955/06, 28957/06, 28959/06 and 28964/06, Palomo Sánchez and others v. Spain, ECtHR (Grand Chamber), 12 September 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-106178>.

263. Case 29221/95 and 20225/95, Stankov and the United Macedonian Organisation Dinden v. Bulgaria, 29 June 1998 [ECtHR] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59689>.

264. Case 30985/96, Hasan and Chaush v. Bulgaria, 34 EHRR 55, 10 BHRC 646, IHRL 3186 (ECHR 2000), 26th October 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58921>.

265. Case 38178/97, Serif v. Greece, 14 December 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58518>.

266. Case 40010/04, Skugar and others v. Russia (ECtHR judgment, 3 December 2009) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-96383>.

267. Case 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98 Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey (2003) ECHR. Grand chamber Judgment, 13 February 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60936>.

268. Case 44774/98, Leyla Şahin v. Turkey, ECHR 2005-XI, 10 November 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70956>.

269. Case 45701/99, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, ECHR 2001-XII, (2002) 35 EHRR 306, IHRL 2920 (ECHR 2001), 13th December 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59985>.

270. Case 48420/10, 59842/10 and 36516/10, Eweida and others v. the United Kingdom ECHR 37, 48420/10, 36516/10, 51671/10, [2013] IRLR 231, (2013)

57 EHRR 8, 34 BHRC 519, [2013] Eq LR 264 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-115881>.

271. Case 49853/99, Pichon та Sajous v. France (RCHR 2 October 2001) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-22644>.

272. Case 72881/01, Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia, 5 October 2006 [ECtHR] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-77249>.

273. Case 76836/01 and 32782/03, Kimlya and Others v. Russia, 1 October 2009, ECHR 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-117070>.

274. Case Hosanna-Tabor Evangelical Lutheran Church and School v. Equal Employment Opportunity Commission (№ 10-553 (2012) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/10-553>.

275. Case National Labor Relations Board v. Catholic Bishop of Chicago (440 U.S. 490 (1979) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/440/490/case.html>.

276. Danchin P. G. Religion, Religious Minorities and Human Rights: An Introduction / P. G. Danchin // Protecting the human rights of religious minorities in Eastern Europe / P. G. Dunchin and E. A. Cole, eds. – New York: Columbia University Press, 2002.

277. Dworkin R. Religion without God / R. Dworkin. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013 – 180 p.

278. Eisgruber Christopher L., Sager Lawrence G. The Vulnerability of Conscience: The Constitutional Basis for Protecting Religious Conduct / L. Christopher Eisgruber // The University of Chicago Law Review. – 1994. – Vol. 61, № 4. – P. 1245–1315.

279. Engel Ch. Law as a Precondition for Religious Freedom / Ch. Engel // Preprints of the Max Planck Institute for Research on Collective Goods. – Bonn, 2011/6. – 21 p.

280. Ferrari S. Law and Religion in a Secular World: A European Perspective / S. Ferrari // *Ecclesiastical Law Journal*. – Vol. 14. – 2012. – Is. 3. – P. 355–370.

281. Finnis J. Why Religious Liberty is a Special, Important and Limited Right / J. Finnis // *Notre Dame Legal Studies Paper*. – 2008. – № 09-11. – 19 p.

282. Garnett Richard W. Religion and Group Rights: Are Churches (Just) Like the Boy Scouts? / Richard W. Garnett // *St. John's Journal of Legal Commentary*, Vol. 22, Fall 2007.

283. Garnett Richard W. The Story of Henry Adams's Soul: Education and the Expression of Associations / Richard W. Garnett // *Minnesota Law Review*. – 2000-2001. – № 85. – P. 1841–1885.

284. Garvey John H. Churches and the Free Exercise of Religion / H. John Garvey // *Notre Dame J.L. Ethics & Pub. Pol'y*. – 1990. – № 4. – P. 567–581.

285. Gedicks Frederick Mark. An Unfirm Foundation: The Regrettable Indefensibility of Religious / Frederick Mark Gedicks // *University of Arkansas at Little Rock Law Journal*. – 1998. – Vol. 20, №. 3. – P. 554–573.

286. Gedicks Frederick Mark. Towards a Defensible Free Exercise Doctrine // *George Washington Law Review*. – 2000. – Vol. 68. – P. 925–952.

287. Greenwalt K. Religion and equality / K. Greenwalt // *Christianity and human rights: an introduction* / ed. by J. Witte, and F. S. Alexander. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – P. 236–252.

288. Jefferson Thomas. Freedom of Religion at the University of Virginia (Oct. 7, 1822) // Jefferson Thomas. *The complete Jefferson: containing his major writings, published and unpublished, except his letters*. – Saul K. Padover ed. – Freeport, N.Y. : Books for Libraries Press, 1969. – xxix, 1322 p.

289. Ladeur Karl-Heinz. The Myth of the Neutral State and the Individualization of Religion. The Relationship Between State and Religion in the Face of Fundamentalism / Karl-Heinz Ladeur // *Cardozo Law Review*. – 2009. – № 30. – P. 2445–2471.

290. Larkin v. Grendel's Den, Inc., 459 U.S. 116 (1982) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/459/116/case.html>.

291. Laycock Douglas. Toward a General Theory of the Establishment Clause: The Case of Church Labor Relations and the Right to Church Autonomy / Douglas Laycock // Columbia Law Review. – 1981. – № 81. – P. 234–287.

292. Levy Gilat, Razin Ronny. Religious Organizations / Gilat Levy, Ronny Razin // Discussion Paper No. TE/2009/544 November 2009. – 32 p.

293. Lupu, Ira C., Tuttle, Robert W. The Distinctive Place of Religious Entities in Our Constitutional Order / Ira C. Lupu, Robert W. Tuttle // Villanova Law Review. – 2001. – Vol. 46, No. 5. – 86 p.

294. Lupu Ira C., Tuttle Robert W. Secular Government, Religious People // Ira C. Lupu, Robert W. Tuttle // Emory University Studies in Law and Religion. – Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2014. – 279 p.

295. Madison J. A Memorial and Remonstrance Against Religious Assessments / J. Madison // Philip B. Kurland & Ralph Learner eds. The Founders' Constitution. – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 5 vols. – xiv, 714 pp.

296. Mahlmann M. Freedom and Faith. Foundations of Freedom of Religion / M. Mahlmann // Cardozo Law Review. – 2009. – Vol. 30:6. – P. 2473–2493.

297. Marshall William P., In Defense of Smith and Free Exercise Revisionism, 58 U. Chi. L. Rev. 308 (1991).

298. McColgan A. Religion and (in)equality in the European framework / A. McColgan // Law, state and religion in the new Europe: debates and dilemmas / L. Zucca, C. Ungureanu (eds.). – Cambridge : Cambridge University Press, 2012. – pp. 215–238.

299. Religious Freedom and the Modern World // Willem B. Drees, Pieter Sjoerd van Koningsveld, eds. The Study of Religion and the Training of Muslim Clergy in Europe: Academic and Religious Freedom in the 21st Century. – Leiden University Press, 2008. – 503 p.

300. Religious Organizations and Free Exercise: The Surprising Lessons of Smith by Kathleen A. Brady // Villanova University School of Law Public Law and Legal Theory Working Paper. – 2004. – № 9. – 72 p.

301. Ringelheim J. Rights, religion and the public sphere: the European Court of Human Rights in search of theory / J. Ringelheim // Law, state and religion in the new Europe: debates and dilemmas. – L. Zucca, C. Ungureanu (eds.). – Cambridge : Cambridge University Press, 2012. –Pp. 283–306.

302. Stolzenberg, Nomi Maya, Board of Education of Kiryas Joel Village School District v. Grumet: A Religious Group's Quest for its Own Public School (May 26, 2011). Law and Religion; Cases in Context, Leslie Griffin, ed., Aspen, 2010; USC Law Legal Studies Paper No. 09–30.

303. The Papers of James Madison. – Edited by William T. Hutchinson et al. Chicago and London : University of Chicago Press, 1962–1977 (vols. 1–10).

304. Scott M. Noveck. The Promise and Problems of Treating Religious Freedom as Freedom of Association / M. Noveck Scott // GONZAGA LAW REVIEW Vol. 45:3 745–772.

305. Sedler Robert A. The Protection of Religious Freedom under the American Constitution / Robert A. Sedler // Wayne State University Law School Legal Studies. Research Paper. Series No. 07-37 October 16, 2007. –19 p.

306. Trigg R. Equality, freedom, and religion / R. Trigg. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 198 p.

307. Tuttle Robert. How Firm a Foundation? Protecting Religious Land Uses After Boerne, 68. George Washington L. Rev. 861 (2000).

308. Witte John. The Essential Rights and Liberties of Religion in the American Constitutional Experiment (1996) / John Witte. Notre Dame Law Review. – 1996. – Vol. 71.